

319489

8

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

2001 • 2

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

2001/2

11. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Bertalan László, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktória, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczai Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

Contents

PAPERS

- Lajos Császi: A Neo-Durkheimian Theory of Ritual Communication 3
 Tamás Terestyéni: The Press Image of Hungary's Accession
 to the European Union 16

ORIENTATION

- Erzsébet Bukodi: Social Indicators - Theories and Approaches..... 35
 Rita Hegedűs: Subjective Social Indicators..... 58
 Ildikó Husz: The Index of Human Development 72
 Dániel Füleki: Indicators of Social Exclusion and Inclusion..... 84
 Orsolya Lelkes–Pieter Vanhysse: Democracy and the Welfare State..... 96
 Gabriella Baráth–Ákos Szépvölgyi: Academic Conference
 on Territorial Social Inequalities 108

BOOKS

- Péter Cserne: Csontos, László: Epistemology, Social Theory,
 Social Research..... 113
 András Csíste: Towards a New Model of the Elites..... 123
 Bernadett Csurgó: Ildikó Asztalos Morell: Emancipation's
 Dead-End Roads?..... 127
 Annamária Duró: Paweł Starosta–Imre Kovách–Krzysztof Gorlach (eds.):
 Rural Societies under Communism and Beyond. Hungarian and Polish
 Perspectives(Łódź: Łódź University Press, 1999) 130

- ABSTRACTS 134

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

Tartalom

TANULMÁNY

- Császi Lajos: A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete és a média 3
- Terestyéni Tamás: Magyarország és az Európai Unió a sajtó tükrében
(Egy tartalomelemzéses vizsgálat eredményei) 16

TÁJÉKOZÓDÁS

- Bukodi Erzsébet: Társadalmi jelzőszámok – elméletek
és megközelítések 35
- Hegedűs Rita: Szubjektív társadalmi indikátorok
– szelektív áttekintés a téma irodalmából 58
- Husz Ildikó: Az emberi fejlődés indexe 72
- Füleki Dániel: A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai 84
- Lelkes Orsolya– Pieter Vanhuysse: Demokratikus állam, jóléti állam:
új teóriák régi témákról 96
- Baráth Gabriella–Szépvölgyi Ákos: Tudományos konferencia
a területi társadalmi egyenlőtlenségekről 108

KÖNYVEK

- Cserne Péter: Csontos László: Ismeretelmélet, társadalomelmélet,
társadalomkutatás (Budapest: Osiris, 1999. Szerk. Szántó Zoltán) 113
- Csíte András: Egy új elitmodell felé
John Higley–Lengyel György (szerk.) *Elites after State Socialism
Theories and Analysis* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2000) 123
- Csurgó Bernadett: Ildikó Asztalos-Morell: *Emancipation's Dead-end Roads?
Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model
for Agricultural and Gender (1956–1989)*
(Uppsala: Acta Universitas Upsaliensis, 1999) 127
- Duró Annamária: Paweł Starosta–Imre Kovách–Krzysztof Górlach (eds.):
*Rural Societies under Communism and Beyond. Hungarian and Polish
Perspectives*(Lódz: Lódz University Press, 1999) 130
- ABSTRACTS 134

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: Hegedüs Rita
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 227-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

ISSN 1216-2051

Császi Lajos

A RITUÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ NEODURKHEIMI ELMÉLETE ÉS A MÉDIA

Az elmúlt egy-két évtizedben a neodurkheimi társadalomelmélet termékeny talajává vált azoknak a törekvéseknek, amelyek a kultúra, a kommunikáció és a média kapcsolatát vizsgálták. Vajon mi magyarázza a durkheimi kulturális szociológiának ezt a szokatlan új szerepét a kommunikációelméletben? Véleményem szerint az, hogy segítségével a szekularizált társadalomképből eltűnt morális kérdéseket ismét láthatóvá lehetett tenni. A neodurkheimi kulturális szociológia ugyanis társadalmi drámának, a Jó és a Rossz állandó harcának mutatja a mai világot, és azt a hiányzó normatív dimenziót hozza vissza, sőt teszi a modern társadalomról szóló nyilvános diskurzus középpontjába, aminek a magyarázatáról a kommunikációs elméletek már régen lemondtak (Smith 1998).

A durkheimi társadalomelméletnek – amelynek strukturalista-funkcionalista értelmezését a század első felében az antropológiában Radcliffe-Brown, a szociológiában pedig Talcott Parsons képviselte – ez a váratlan visszatérése annál meglepőbb, mert maga az irányzat redukcionizmusa miatt már a hetvenes évekre elvesztette befolyását. Ezután Parsonsszal együtt sokáig Durkheim is *persona non grata* lett a szociológiaelméletben (Lukes 1975). Charles Tilly 1981-es cikkének a címe, *Használhatatlan Durkheim* drasztikusan fejezte ki a társadalomkutatók akkori csalódottságát (Emirbayer 1996).

Ma már jól látszik, hogy valamikor a nyolcvanas években következett be a társadalomelméletben az a változás, amelyet gyakran „kulturális fordulatnak” is neveznek (Chaney 1994). Eredményeképpen megnőtt az érdeklődés a társadalmi cselekvés szimbolikus aspektusai és azok sajátos belső logikája iránt. Ez a szociológia mindhárom nagy elméleti tradíciójában a kultúra fogalmának a felülvizsgálatához vezetett. A neomarxizmusban Gramsci hegémóniaelmélete vált dominánssá, a neo-weberi irányzatban pedig a szervezeti és foglalkozási kultúra, valamint a termelés és a piac kultúrája került a középpontba (Schudson 1986). A kulturális fordulat hatására a strukturalista-funkcionalista Durkheim-képet is újraértelmezték, korrigálták, kitágították. Talán semmilyen más területen nem volt azonban olyan látványos a megújult durkheimi elmélet térhódítása, mint a médiakutatásban. Itt azokkal az újfajta kulturális törekvésekkel vált szinonimmá, amelyek nem a hatalom, hanem a kollektív identitás, nem a hegémónia, hanem a társadalmi rend, nem az ideológia, hanem a morál megértésének a szándékával vizsgálták a társadalom szimbolikus aspektusait (Alexander 1998).

A kérdések feltevésében és megválaszolásában a neodurkheimi kulturális szociológia az interdiszciplinaritást hangsúlyozta, amelyet a morális rend megértéséhez elengedhetetlenül szükségesnek tartott. Tudatosan átvágta az elmélet és az empiria, továbbá a társadalomtudományi diskurzus megszokott diszciplináris határait, és olyan fogalmakat vezetett be, mint például a „szentség”, a „ritus”, a „kollektív képzetek” vagy a „műfajok”. Az interdiszciplinaritás nemcsak a társadalomtudományokon belüli szakmai határokat kérdőjelezte meg, de azt is célul tűzte ki, hogy a szociológiát és a humán tudományokat közelebb vigye egymáshoz (Katz 1983). Korábban ugyanis egyáltalán nem fordítottak figyelmet az események és a narratívák textuális és műfaji aspektusaira, mivel azokat az irodalmi elemzés köréhez sorolták. Pedig legyen szó akár a társadalmi cselekvések ritualizációjáról, akár a kollektív mítoszokról, a szándékos stilizáció az eredeti jelentést alapvetően megváltoztatja, és ezt a szociológiai elemzés sem hagyhatja figyelmen kívül (Alexander 1989; Jacobs 2000). A kommunikáció neodurkheimi elmélete szerint a kulturális kategóriákra és azok elemzési körének a kiterjesztésére éppen azért van szükség, mert csak ezek segítségével lehet a modern társadalom fragmentálódott és disszeminálódott szimbolikus rendjét ismét láthatóvá és összefüggővé tenni.

A ritus mint a kommunikáció középponti kategóriája

Parsons korszakos művének, a *Structure of Social Action* születésének a körülményeire visszatekintve Alexander úgy látta, hogy az a klasszikus szociológia örökségét fogalmazta meg a modern társadalomelmélet számára (Alexander 1988).

Parsons három centrális probléma köré rendezte kérdéseit:

1. a rend kérdése, azaz mi tartja össze a társadalmat;
2. az értelmes cselekvés kérdése, azaz mi motiválja a szereplőket;
3. az értékek kérdése, azaz min alapulnak a közösen osztott normák és hiedelmek.

Alexander szerint Parsonsnak a klasszikusok és a mai szociológia közötti közvetítői tevékenysége mindenféleképpen sikeresnek tekinthető. A huszadik századi társadalomelméletben ugyanis minden szociológus valamilyen módon értelmezte ezeket a problémákat, és valamilyen választ adott a fenti kérdésekre. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy hol a helye ebben az elméleti sémában a neodurkheimi paradigmának, és mi a jelentősége a ritus fogalmának a média kulturális szociológiája szempontjából.

Durkheim nyomán a szimbolikus kommunikáció sajátosságát abban láthatjuk, hogy eltérően a racionális, célokra irányuló instrumentális cselekvéstől, amely a külső fizikai világon végez valamilyen munkát, a nagy emocionális töltéssel rendelkező szimbolikus cselekvés a közösség belső viszonyait van hivatva morálisan újjáteremteni. Különösen fontos szerepe van a kommunikációban a ritusnak, amely az érzelmek felébresztésének szándékos és tudatos aktusa. A kollektív érzelmeken keresztül a társadalom tagjai egyesülnek a szentségben rejlő személytelen erővel, ami megerősíti őket. Durkheim ontológiája szerint a társadalmi élet valahol az abszolút rend és az abszolút káosz között helyezkedik el, de sem a rend, sem a káosz nem képes tar-

tósan egyeduradalomra kerülni. A rítus az a kollektív szimbolikus ceremoniális forma, amelynek a segítségével a közösség a káoszból rendet teremt, és az értékek konstrukciója során nemcsak kifejezi érdekeit, igényeit és vágyait, de fel is ismeri bennük saját magát, és morálisan azonosul is azokkal (Moore–Meyerhoff 1977).

„Durkheim észrevette – írja Jacobs –, hogy minden társadalomnak szüksége volt rituális eseményekre, amelyek kikényszerítették a kollektív morális reflexió időszakaihoz a meghosszabbítását. Ezen időszakok alatt a mindennapi élet megszokott világa fölé emelkedve mozgósították a társadalmiság érzelmi kötelekeit, fokozták a nyilvános részvételt, és a múltat, a jelent és jövőt összesűrítették egy folyamatos, mítikus, misztikus kollektív történetre arról, hogy »kik vagyunk«.”(Jacobs 2000: 9).

Természetesen nem lehet a rítusok társadalomtudományi jelentőségének a „felfedezését” kizárólag Durkheimnek tulajdonítani. Fustel de Coulanges és Robertson Smith Durkheim előtt, Radcliffe-Brown, Levi-Strauss és mások pedig utána sokat tettek a rítus elméletének a kidolgozásáért (Munn 1973). Egyáltalán nem véletlen azonban, hogy a rítus fogalma ugyanolyan elválaszthatatlanul összeforrt Durkheim nevével, mint mondjuk a tudattalané Freudéval. Durkheim különleges jelentősége abban állt, hogy a rítust mint a társadalmi cselekvés nem instrumentális és nem racionális formáját összekapcsolta a közösség szolidaritásának a fokozásával és a kollektív identitás kifejezésével. Ez a mélyen humanista gondolat azóta is a rítus társadalomtudományi értelmezésének az alapkövének számít.

A „neodurkheimi” kifejezést a következőkben gyűjtőfogalomként használom, ide sorolva mindenkit, aki osztja Durkheim kultúrafelfogását, azaz a rituális kommunikációnak központi szerepet tulajdonít a közösség életében. A neodurkheimiánusok Parsons azon tanítványai közül kerültek ki, akik elégedetlenek voltak azzal, hogy mesterük a társadalom gazdag kulturális viszonyrendszerét az elvontan felfogott értékek és normák formális elemzésére redukálta, még pontosabban azok intézményesülésének a vizsgálatára (Alexander 1989; Smith 1998). A tanítványok inkább azt tartották fontosnak, hogy az értékek absztrakt elemzése helyett a társadalom szimbolikus dimenzióját és annak társadalomformáló jellegzetességeit kutassák. Ez a keresés vezette el őket a kései Durkheimhez, akinek a cselekvésemellete az érzelmi és morálisan motivált szimbolikus cselekvésen, a rítuson, kultúraelméletre pedig a rítus segítségével konstruált morális renden alapult. Magát az explicit teoretikus visszafordulást Durkheimhez viszonylag kevés szociológus vállalta csak fel. A névsor teljességének az igénye nélkül említem Jeffrey Alexanderen kívül Robert Bellah, Kai Erikson, Neil Smelser, Edward Tiryakian nevét, vagy az újabb generációból például Mustafa Emirbayert, Ronald Jacobsot, Philip Smitht, Ann Swidert, azaz a szűkebb értelemben vett neodurkheimiánusokat (Alexander–Smith 1993). De a Durkheimhez való speciális viszonyuk miatt itt említhetők Parsons-nak azok a volt tanítványai és munkatársai is – így Clifford Geertz és Edward Shils –, akik bár sok kérdésben elhatárolták magukat Durkheimtől, ugyanakkor számtalan elemét használták a durkheimi kulturális szociológiának. Shils például sokat tett annak a durkheimi gondolatnak a kidolgozásáért, hogy a modern társadalomban is vannak szimbolikus centrumok, Geertz pedig annak a durkheimi axiómának az alkalmazásáért, amely szerint „a vallásosságnak” semmi köze nincs a természetfeletti erőkhöz, az egyszerűen a szentté nyilvánított, tiszteletet kiváltó, közösséget teremtő szimbólumokat jelenti (Alexander 1989). De ide sorolható Victor Turner is, aki szerint

nemcsak a tradicionális társadalomban játszanak fontos kulturális szerepet a rítusok, hanem azok a társadalom modern szimbolikus konstrukciójához is nélkülözhetetlenek (Turner 1982). Ezek a példák azt mutatják, hogy a tulajdonképpeni neodurkheimi szociológia belső köre köré egy nagyobb kör rajzolható (Smith 1998). Úgy is fogalmazhatunk, hogy Durkheim különböző gondolatait különböző kutatók különböző irányba vitték el, és különböző célra használták fel. Hasonló helyzetet láthatunk a kommunikációkutatásban is. Itt is megkülönböztethető a neodurkheimi irányzathoz tartozók szűkebb és az ahhoz csak lazábban kapcsolódók tágabb köre, de a szétválasztás helyett fontosabb az, ami összeköti őket. Valamennyien a kommunikáció szimbolikus aspektusának az elemzését tartják a médiakutatás középponti feladatának (Becker 1995; Carey 1989; Katz 1998; 1993; Rothenbuhler 1998).

Magyarországon elsősorban Némedi Dénes monográfiáját kell említeni, amely a Durkheimre vonatkozó történeti és elméleti irodalom kritikai feldolgozásával sokat tett a késői Durkheim hazai újrafelfedezéséért (Némedi 1996). Mindenképpen szólni kell Hankiss Elemérről is, annak ellenére, hogy saját egzisztencialista elméleti álláspontjának kifejtése során élesen kritizálta Durkheimet, és bár kevésbé, de Parsonst is, amiért azok az egyéni cselekvésnek és autonómiának szerinte nem adnak helyet (Hankiss 1999). Azért nem lehet mégsem kihagyni Hankiss nevét, mert elméleti elutasítása ellenére a média kulturális szerepének a gyakorlati értelmezésében – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – a neodurkheimi szellemiségű kulturális szociológusokhoz meglepően hasonló álláspontot foglalt el (Hankiss 1999a; 1989b; 2000).

Amint azt a durkheimi tradíció utóéletének fenti vázlatos történeti áttekintése is sejteti, a Durkheimhez és a rítusokhoz való elméleti visszafordulás nem volt minden nehézségtől mentes. Komoly elméleti és gyakorlati problémákkal kellett szembenéznük azoknak, akik Durkheimet a társadalmi rend és kultúra viszonyának modern értelmezéséhez kívánták felhasználni. A huszadik század végének a társadalmi gyakorlatában az instrumentális, racionális cselekvés lett a domináns, és a szimbolikus cselekvés jelentősége leértékelődött. De túl ezen Durkheim korai munkái maguk is túlságosan közel maradtak a társadalmi rend tradicionális és objektivista leírásához. Durkheim a harmóniát képviselte, nem a konfliktust, a struktúrát, nem a cselekvést, az integrációt, nem a fragmentációt (Smith 1998). Azaz a morális rendet eleve adottnak tartotta, olyannak, amely univerzális értékeken alapult, és kötelező érvénnyel bírt a közösség minden tagjára. Ha ezt a feltételezést a mai társadalomra is érvényesnek fogadnánk el, akkor a mindennapok morális szabályozása az élet spon-tán folyamatainak a korlátozását, sőt elfojtását jelentené az értékek nevében napjainkban is. A durkheimi szociológiának és a később ezt kritikátlanul felhasználó strukturalista-funkcionalista irányzatnak éppen ezért az volt a nagy elméleti tehertétele, hogy az általa túlhangsúlyozott társadalomintegrációs feladat alkalmazkodás-kényszerű és uniformizmust feltételezett a társadalom tagjairól. Ezért nem volt képes hatékonyan megmagyarázni sem az új normák és életmódok megjelenését, sem a régiek átalakulását, egyáltalán, érzéketlen volt a modern világban mindennapos társadalmi változásokkal szemben (Lukes 1975).

De nemcsak a Durkheimnek tulajdonított funkcionalista társadalomszemlélet tart-hatatlanságával, azaz saját elméleti öröksége belső nehézségeivel kellett megküzdnie a neodurkheimi szociológiának, hanem a társadalmi rend és kultúra viszonyát másképpen értelmező kortárs elméleti irányzatokkal is. Különösen fontos ebből a

szempontból Foucault társadalomfilozófiája, amelyet nem kritikai okok miatt választottam ki – legalább annyi a hasonlóság a két elmélet között, mint a különbség –, hanem a komparisztika okán. Azzal a céllal, hogy az összehasonlítás segítségével még világosabbá tegyem a neodurkheimi álláspont sajátosságait. Foucault szerint a modern társadalmak többé nem „felülről” adott, eleve meghatározott transzcendens értékekre hivatkoznak a társadalmi rend és annak legitimációja kialakításánál. Úgy látta, hogy azok az erkölcsi szabályokat inkább racionálisan konstruálják, és a tudományos diskurzusok segítségével támasztják alá. Ez a újfajta morális reguláció nem a hitre és az engedelmesre épít, hanem a racionális belátásra apellál, és diszkurzív módon fegyelmez (Foucault 1990; 1996). Nem elfojt, hanem ellenkezőleg, magyarázatok tömkelegét állítja elő, nem objektivizál, hanem relativizál. Foucault elmélete a huszadik század végének személytelenné váló élettapasztalatát kétségtelesenül sokáig jobban látszott tükrözni, mint Durkheimé. Foucault sokkal hatékonyabbnak – értsd: az egyén autonómiája szempontjából sokkal veszélyesebbnek – tartotta a morál modern diszkurzív szabályozását, mint a régebbi vallásos vagy ideológiai szabályozást. Azért, mert szerinte a modernitás a racionalizáló technológiák segítségével láthatatlanul kikényszerítette, és ezért morális problémaként nem is tudatosuló kérdésekké alakította át az erkölcsi kérdéseket. Mindezek következményeként Foucault-nál az egyéni cselekvés és ezzel a morál lehetősége vészesen beszűkült, az értékrend nyilvános láthatóságának fontossága csökkent (Foucault 1990). Ebből az következne, hogy csak a diszkurzív, fegyelmező „technológiák” és „stratégiák”, illetve az ezek által meghatározott, de ellenükben folytatott „ellenállások” lehetnének a társadalomtudományi vizsgálódás tárgyai, a morális cselekvések – vagy a cselekvések morális aspektusa – nem.¹

Foucault-nak a „represszív technológiákban”, illetve „ellenállásban” gondolkozó társadalomelméletével szemben az „expresszív dramatizációt” hangsúlyozó neodurkheimi elmélet másfajta magyarázatot kínált a morális rend magyarázatára. Durkheim késői vallásszociológiáját állította az életmű centrumába, és ezzel megújította a kultúra, a morál és a kommunikáció kapcsolatáról szóló vitát. Durkheim morálfilozófiája a vallást a közösség olyan szimbolikus reprezentációjának tekintette, amely nem egyszerűen a társadalom tudati tükre, hanem erkölcsi kényszereket és érzelmi azonosulást is hordoz, azaz nemcsak leíró, hanem értelmező, motiváló, és a gyakorlati cselekvést közvetlenül befolyásoló normatív feladatot is betölt (Alexander 1989). Durkheimnél a vallás a rítusokon keresztül fejt ki ezt a hatást, amelynek az a feladata, hogy megmutassa és így közvetítse azoknak a társadalmi viszonyoknak, értékeknek, eszméknek a létét, amelyek láthatatlanok, de az élet szempontjából nélkülözhetetlenek. Ebben az értelemben a rítus jelentősége az, hogy az embereken kívüli erőknek a létezésére utaló szimbólumokat elevenít fel, és az azokban rejlő hivatkozásokon keresztül tárja fel a külső világ mögötti rejtett erők természetét. Így közvetít a látható és a nem látható, az emberi és az emberen kívüli világ, egyáltalán a külső morális kényszerek és az egyén belső érzelmei és képzeletbeli világa között. Ahhoz, hogy ezt a sajátos feladatot elláthassa, a rítusnak el kell határolnia magát az instrumentális típusú csele-

¹ Foucault morálfilozófiája önálló tanulmányt érdemelne. Csak jelzésszerűen utalok arra, hogy Foucault szerint az életmód az esztétikai és a politikai ellenállás igazi terepe, és a morál is ezen keresztül értelmezhető (Rasmussen 1988).

kedetektől, és a megszokottól eltérő önálló rituális teret és időt kell létrehozni, önálló szabályokkal. A megkülönböztetés és elhatárolódás céljából ezért olyan, a mindennapi viselkedéstől eltérő formai elemeket hoz mozgásba, mint amilyen az ismétlés, a teatralitás, a stilizáció, az események előzetes tervezése és gondos szervezettsége vagy a rítusok nyilvánosan deklarált társadalmi céljai (Moore–Meyerhoff 1977). A rutintól való látványos eltérést szolgálják a rítusok „morális sűrűségét” biztosító ikonszerű, poliszémikus és különleges szimbólumok is.

A szimbólumok alatt nem egyszerűen jelképeket kell értenünk. Olyan különleges erővel rendelkező szimbolikusan objektivált kollektív hiedelmekről van szó – Durkheim kollektív képzeteknek nevezi őket –, mint amilyenek a primitív társadalmakban a totem emblémák, a tradicionális világban Isten képzete vagy a modern világban a szekuláris kulturális kódok. A rítus ezeket az erős morális és érzelmi töltésű szimbólumokat társadalmilag objektiválja és reifikálja, azaz nyilvánvalóvá teszi, hogy ami az ember által létrehozott és kulturálisan konstruált, az ugyanakkor mégis minden kétséget kizáróan maga a külső fizikai valóság (Moore–Meyerhoff 1977). Ezáltal a közösség tagjai számára közvetlenül átélhetővé válik a láthatatlan világ szimbolikusan megidézett valósága. A rítus társadalmi jelentőségét Durkheim abban látta, hogy a közösen osztott társadalmi objektívációkon, a kollektív képzeteken keresztül az egyének nemcsak interiorizálják a társadalom rendjét, de egyben objektiválják is magukat, meghaladják individuális identitásukat, és a közösség szerves részévé válnak (Munn 1973).

Szekuláris rítus?

A neodurkheimi kulturális szociológiában központi helyet foglal el Durkheimnek az a gondolata, hogy a vallásos rítusban megnyilvánuló szimbolikus cselekedeteket és a vallásos történetekben megnyilvánuló szimbolikus magyarázatot kell a kultúra általános modelljének tekinteni. Olyannak, amely valamilyen módon szekuláris körülmények között is meghatározza a modern ember viselkedését és gondolkodását a társadalom értelmezésében, az események tapasztalati átélésében és gyakorlati átalakításában egyaránt. Szemben a weberi megközelítéssel, amely a kultúrában a racionalitást hangsúlyozza, vagy a marxival, amely ideológiáról beszél, a neodurkheimianusok mindenképp erős érzelmi töltéssel és morális parancssal bíró kódok rendszerét értik a kultúra alatt. A kódok a csoportok számára fontos kollektív történeteken és kötelező rítusokon keresztül informálják, motiválják, integrálják, orientálják és regulálják a tagjaikat, szolidaritást és identitást, egyszóval közösséget teremtve közöttük. Kérdés persze, hogy vajon min alapulhat egy mindenki által ismert és osztott szimbolikus, de már nem vallásos rend a modern világban. Lehetséges-e rítus vallás és szentség nélkül? A rítus Durkheimnél ugyanis a vallásos és mágikus rítusokra vonatkozott, pontosabban olyan társadalmakra, ahol a vallás középponti szerepet játszott a közösség életében. Mivel a szekuláris társadalmakban a vallás már elvesztette ezt a különleges helyét, ezért ezekben a rítus fogalmának a gyakorlati használhatósága és legitimitása a társadalomtudományokban állandóan vitatott kérdés (Bell 1992, 1997; Kertzer 1988). Ha ugyanis a vallást morálisan kötelező jellege különböztetné meg ma is más társadalmi és kulturális formáktól, úgy, ahogy azt

Durkheim képzelte korai munkáiban, akkor nem lenne lehetséges szekuláris rítus, hiszen a modern társadalomban elképzelhetetlen bármilyen abszolút tekintélyen alapuló kötelező morál. A neodurkheimi szociológia szerint viszont a modernitásban is beszélhetünk a társadalom szimbolikus rítusain keresztül megvalósuló szakralizáló tevékenységről, amely a valláshoz hasonló módon szakadatlanul szent és profán kategóriák szerint osztja fel és rendezi el a világ jelenségeit (Alexander-Smith 1993). Ebben az értelemben tehát értelmes dolog rítusokról beszélni a modern világban is, azaz a szekuláris rítusok fogalma nem önellentmondás. „El lehet ugyanis képzelni egy társadalmat vallás nélkül – írja a szekuláris rítusok problémájával foglalkozó tanulmányban Moore –, de nehéz elképzelni egy társadalmat, ami semmit nem tart szentnek, ahol mindent kétségbe lehet vonni” (Moore-Meyerhoff 1977: 23). Más szóval a szentség a modern társadalomban is létezik, mert „a szent általánosabb kategória, mint a vallásos... és az erkölcsi és társadalmi parancsolatok dramatizálása vallás nélkül is lehetséges” (Moore-Meyerhoff 1977: 3). A tradicionális és a modern rítusok közötti különbség eszerint nem a szentség meglétén vagy hiányán mérhető, hanem a szentség eltérő jelentésén. A szentség ugyanis nem feltétlenül transzcendentális értelmű kategória, mint azt például a vallásos szentség esetén láthatjuk, hanem inkább bizonyos kulcsfontosságú szimbólumok morális vitathatatlanságát jelenti. Ennek megfelelően a modern szentség nem Isten és a Sátán, hanem a Jó és a Rossz megkülönböztetésének mai formáin és ezek vitathatatlanságán alapul.

Bár a morális szimbólumok egyfelől kétségtelenül valamilyen modern szentségből nyerik a hatalmukat, másfelől azonban nem teljesen autonómak, hanem szoros kapcsolatban állnak a társadalmi élet mindennapjaival. Éppen ezen, az értékrenddel és a társadalom profán mindennapjaival való együttes és szoros belső kapcsolatukon alapul a szekuláris rítusok elvi lehetősége. „Mivel Durkheim a rítust a valláson belülről, a vallást viszont a közösségen belülről helyezte – írja Moore –, így a rítus és a közösség összekapcsolásának más, nem vallási formáját is lehetővé tette” (Moore-Meyerhoff 1977: 9). A szekuláris rítusok a közösség mindennapi életét és szükségleteit kifejező szimbolikus osztályozásokon keresztül a modern életben ma is nélkülözhetetlen jelentésadási feladatot látnak el, vallásos transzcendencia nélkül is képesek értelemmel, szent vagy profán sajátosságokkal felruházni a társadalom jelenségeit. Úgy is fogalmazhatunk, hogy végeredményben napjainkban is ugyanúgy értékképző vagy értékfosztó – szakralizáló vagy deszakralizáló – módon viszonyul a modern ember – és intézményei – az őt körülvevő világhoz, mint ahogy azt a régi világ embere tette. Ez segít megérteni azt is, hogy a morális szimbólumok objektivációja és naturalizációja miatt a társadalmi konstruáltság miatt nem csökkenti annak a különleges személytelen erőnek a hatalmát, amely a szentségből a modernitásban is árad. A nemzet vagy az azt szimbolizáló totem, a zászló például ma is a közösség jelképe, rendkívüli tiszteletet parancsol, olyat, amelyért adott esetben az emberek az életük feláldozásától sem riadnak vissza (Marvin-Ingle 1999).

A szekularitás és a szentség kapcsolatának az elemzésénél Martín-Barbero egy másik, kevésbé tárgyalt, pedig nagyon fontos összefüggésre is felhívta a figyelmet. Kétségtelen – állítja –, hogy a szentség trivializálódik, a világ varázstalanodik, de ugyanakkor egy ellentétes irányú folyamatnak is a tanúi vagyunk, amelynek során a profán viszont szakralizálódik, és behatol a mindennapi élet legkülönbözőbb területeire. Arra gondolok például, hogy a reklámok hogyan varázsolják el a mindennapi élet szerény

és rutin munkáit. Sőt, még az olyan egyszerű tevékenységek is, mint a mosás, súrolás, tisztítás és vasalás, átalakult, költőivé vált, és valahogyan a transzcendenssé lett. Gondoljuk csak meg, hogyan tesz a reklám egy üveg Coca-Colát az energia, bölcsesség és szépség mágikus forrásává – magának az életnek és a fiatalságnak a forrásává.” (Martin-Barbero 1997: 111) A média és a reklámok különleges fontosságát és erejét a modern világ szakralizálásában egyébként már McLuhan is észrevette. Nem a hírek vagy más közvetlen információval szolgáló médiumfajok azok – vélte –, ahol a közösség az identitását megtalálja, hanem a hirdetések. A műfaji megkülönböztetések inkább félrevezetnek, nemhogy orientálnának, az igazi hírek a hirdetések. „A hirdetések messze a legjobb részei bármelyik magazinnak vagy újságnak. Több fájdalom és gondolat, több bölcsesség és művészet kerül a hirdetésekbe, mint a vezércikkbe vagy újság többi lapjaira.” (Idézi Hegy 1991:145–146.)²

Összehasonlítva a rítus eddig tárgyalt kétfajta modelljét, azt láthatjuk, hogy a vallásos rítusban a szentség erejét a természetfölötti hatalmaktól származtatják. A modern társadalomban pedig a közösség saját evilági szimbólumait (nemzet, demokrácia, emberi jogok) vagy mindennapi tárgyait (mosóporok, Coca-Cola) tárgyiasítják el a rítusok szentséget teremtő erejével. Más szóval a tradicionális világban a társadalomkutató arra a kérdésre keres választ, hogyan hatja át a vallás a rítusok segítségével a társadalmat, míg a modernben arra, hogyan hoznak létre és bontanak le értékeket a szekuláris rítusok segítségével a közösségek (Munn 1973).

A döntő különbség a kétféle társadalom között az, hogy a tradicionálisak homogén szerkezetűek, míg a modernek egyre növekvő mértékben differenciáltak. Ebből adódóan az előbbieken a rítusok az egységesítésben, utóbbiakban az elhatárolásban játszanak fontos szerepet. „A domináns szereplők és intézmények kulturális stratégiája nem annyira az egyformaság megteremtésére irányul – írja a modern társadalomról Sewell –, mint inkább a különbség elrendezésére. Állandóan arra törekednek, hogy ne normalizáljanak vagy egységesítsenek, hanem hierarchizáljanak, kizárjanak, befogadjanak, kriminalizáljanak, hegemonizáljanak vagy marginalizáljanak embereket és cselekedeteket, amellyel az ideálistól való eltérést büntetik” (Sewell 1999: 56). Ezen a differenciáló kulturális gyakorlaton keresztül jön létre a modern társadalomnak az a hivatalos normarendszere, amely megmondja az embereknek, hogyan illeszkedik be az, amit csinálnak, a dolgok hivatalos rendjébe. A domináns értékrendszert azonban a társadalom különböző csoportjai állandóan megkérdőjelezzik, és saját hierarchiájukat, kizárásaikat, hierarchiájukat állítják vele szembe. Mivel pedig valamennyi értékrendnek nem lehet egyszerre megfelelni, ezért egyetlen társadalmi csoport és annak egyetlen tagja sem lehet biztos abban, hogy nem sérti-e meg – akár tudatosan, akár akarata ellenére – valamilyen csoportnak az értékeit. Minél nagyobb a társadalmi differenciálódás, minél többféle, egymással nem érintkező csoport képződéséről van szó, annál nagyobb a feszültség és a konfliktus lehetősége a társadalom valóságos rendje és az igazságosnak tekintett szimbolikus rend között. A társadalmi hierarchiában valaki mindig fölötte vagy alatta áll valaki másnak, a morális univerzalizmus szerint viszont mindnyájan egyenlők vagyunk. Hogyan lehetséges az ellentétek és a konfliktusok kibékítése és a társadalmi

² Martin-Barberoval és McLuhann-nel teljesen azonos módon ítéli meg a populáris kultúra és a reklám társadalmi szerepét Hankiss Elemér.

rend helyreállítása ilyen ellentmondásos körülmények között, és milyen szerepet játszanak ebben a rituálék?

Kenneth Burke szerint az értékrend legfontosabb kulturális szabályozása azon alapul, hogy a hierarchia megsértése – a társadalom domináns rendjének a megsértése – a szóban forgó cselekedetnek a csoport nevében történő elítélését váltja ki, és az elkövető személyben büntudatot okoz (Gusfield 1989). A büntudattól való megszabadulás és a norma érvényességének a helyreállítása nyilvános purifikációs rítuson keresztül valósul meg. Burke két formáját írja le ezeknek: a mortifikációt és a viktimizációt. Leegyszerűsítve az okfejtést az első esetben lényegében „önkritikáról”, a másodikban pedig másokra irányuló „kritikáról” beszélhetünk. Vegyük azonban észre, hogy az „önkritika” és a „kritika” semleges kifejezései mögött a mortifikáció és a viktimizáció esetén milyen erős morális töltésű vallási szimbolizmus található. Az első esetben a „bűnös”, „bűnbánata”, „vezeklése”, „áldozathozatala”, „önfeláldozása” vezet a „megváltáshoz”, míg a második esetben valamilyen „bűnbakban” találják meg a „bűnöst”, akinek a „büntetése” eredményezheti csak a „megtisztulást” (K. Rybacki–D. Rybacki 1991). Victor Turner szerint a vallásos töltetű tradicionális rítusok a modern világban megváltoznak. Átalakult formában azonban – ide sorolva mindenféle ceremóniákat, fesztiválokat, játékokat, parádákat, látványosságokat és sporteseményeket – továbbra is átszövik az élet mindennapjait, és morális erejük is megmarad (Turner 1982). Azaz a rítus hatása ma is a purifikáción, a transzcendencia keresésén alapul, amelyet a büntől és büntudattól való megszabadulás vágya irányít. Ebben a keresésben játszik aktív szerepet a média. Burke talán legismertebb szociológus követője, Duncan, így írt erről: „A filmek, a rádió, a televízió, a bulvársajtó, a modern tömegkommunikációs eszközök valamennyi formája a legnagyobb hatást azon keresztül érik el, hogy társadalmi drámákat alkotnak, amelyek, akár csak a művészi drámák, a társadalmi rend Jó és a Rossz alapelvei közötti harcot állítják színre” (Duncan 1968: 34). Cazeneuve a modern médiarítusoknak a vallással való kapcsolatát is észrevette: „A sztárok, a színészek, az előadók, az énekesek, mindazok akik az előadás transzcendenciáját képviselik, a személyiségei, sőt istenei ennek az új Olimposznak.” Majd így folytatta: „Az identifikáció és projekció hatása, a szenzáció hatásával párosulva megengedi a televízió nézőjének, hogy a hírekre reagálva megtalálja a helyét egy változó világban. Erőt ad neki a valóság felett azzal, hogy a valódi világról a képzeletre váltson át, és a média sztárjai segítségével lehetővé váljon, hogy mindennapi világának egy majdnem mitikus világ része legyen.” (Cazeneuve 1974: 220.)

Megfigyelve a médiarítusok purifikációs hatásával, térjünk vissza a társadalmi cselekvés Foucault által említett „represszív racionális technológiáinak” és a neodurkheimi társadalomelmélet „expresszív morális dramatizációinak” az összevetésére, és nézzük először a hasonlóságokat. Foucault-hoz hasonlóan a rítusok szerepét hangsúlyozó neodurkheimi kulturális szociológia is konstruálnak tekint a tradicionálistól eltérő modern társadalmi rendet, nem állandónak. Abban is hasonló az álláspontjuk a Foucault-éhoz, hogy nem absztrakt értékeken alapulónak tétéleztek a társadalom normatív integrációját, hanem egymással rivalizáló kulturális regulációnak, vagyis liberálisnak és plurálisnak (Foucault 1996). A lényeges különbség abban található, hogy a normalizáción és naturalizáción keresztül megvalósuló értékképzést és értékörzést nem láthatatlannak és diszkurzívan kontrollálnak

tartják, mint Foucault, hanem éppen ellenkezőleg, a rítusok által a legszélesebb nyilvánosság előtt és azok részvételével kivitelezett, láthatóvá tett szimbolikus előadásoknak és klasszifikációknak. A rítusok során használt szimbólumok ugyanis – írta Moore – inkább eljátszottak, semmint diszkurzívak. Lényegüket inkább szimbolikus kommunikáció formájában közvetítik, nem instrumentálisan, drámai módon ábrázolnak, nem narratívan, és végül az érzékekhez szólnak, nem a belátásra hivatkoznak (Moore–Meyerhoff 1977). Az egyének és csoportok felváltva hol szereplői, hol interpretátorai ezeknek a dramatizációknak, de így vagy úgy mindenképpen aktív szerepet játszanak létrehozásukban, fenntartásukban és megváltoztatásukban. Egy szóval a közösség kultúrája nemcsak korlátozó, ellenőrző, társadalommegőrző, hanem expresszív és kreatív társadalommegújító szerepet is játszik, amely a társadalmi azonosság konstrukciójával párhuzamosan a változás lehetőségeinek a hordozója és kidolgozója is. A neodurkheimi teória további elméleti nyereségének az tekinthető, hogy a társadalmi változásokat nemcsak a külső kihívásokra adott válaszként lehet értékelni, amint azt Durkheim elméletének a korábbi strukturalista-funkcionalizmus magyarázata tette, és nem is csak a diskurzusok által diszciplinárisan szabályozottnak vagy az „ellenállás” által kikényszerítettnek, mint azt Foucault gondolta. Durkheim vallásszociológiája arra hívja fel a figyelmet, hogy a szimbolikus akciók magyarázatánál a kulturális kódok autonómiáját és azok konstruktív, poétikus erejét is figyelembe kell venni (Alexander–Smith 1993; Emirbayer 1996). Ebben az értelemben a modern kultúra olyan kozmológiának tekinthető, amelynek mítoszai nem egyszerűen a társadalom tudati „tükrét” jelentik, hanem önreflexív „többletjelentéseket” is hordoznak. A kulturális kódok kreatív felhasználásával a társadalom és a média rítusain keresztül egymással rivalizáló, új, profán mítoszok születésének vagyunk tanúi napjainkban is. Ezeket keresztül éljük át és értelmezzük a társadalom morális problémáit, és ezekből választjuk ki a társadalom többsége, de sohasem az egésze számára a leginkább elfogadható magyarázatokat. A rítusok mint szimbolikus cselekvések hangsúlyozásával a neodurkheimi elmélet a Foucault-nál vésszen beszűkült mozgásterű szubjektumokat mint morális aktókat nemcsak visszahozta a cselekvélméletbe, de annak a centrumába is helyezte (Soeffner 1997).

Média és közösség

Hogyan képzelhető el a rituális kommunikáció a mai közösségeken belül? Korábban már esett szó arról, hogy eltérően a tradicionális társadalmaktól, a társadalmi rend és a kultúra kapcsolata a modernitásban nem közvetlen, hanem közvetített, nem csoportritusokon keresztül valósul meg, hanem intézményesítve van. Arról is, hogy az intézmények között a kommunikáció szempontjából a morál kollektív szimbolikus centrumaként működő média a legfontosabb, ahol a szakralizáló és deszakralizáló mítoszok konstrukciója történik (Hoover–Venturelli 1996).

Ezeket keresztül a média nemcsak egyszerűen közvetít, hanem maga is kreatívan részt vesz a társadalom értékrendjének a kialakításában, az embereket foglalkoztató normatív problémák megnevezésében, értelmezésében. Mindezt abban a korban teszi, amikor transzcendenciáról – abszolút igazságról és univerzális értékekről – többé már nem beszélhetünk. Hankiss a médiának a modern világban játszott kü-

lönleges kulturális szerepét éppen abban látja, hogy a transzcendencia populáris keresésének a helyévé vált egy transzcendencia nélküli világban (Hankiss 2000). Hankiss-sal teljes egyetértésben állítja Martín-Barbero, hogy „a média lehetőséget nyújt az embereknek, hogy összejöjjenek azért, hogy megértsék az élet centrális kérdéseit, a művészet értelmétől a halál, a betegség, a fiatalság, a szépség, a boldogság és a fájdalom értelméig” (Martín-Barbero 1997: 108).

A médiának ez a különleges társadalmi helyzete és szerepe valóban méltó a kulturális szociológia megkülönböztetett érdeklődésére. A kulturális szemlélet térhódítását mégis sokáig az gátolta, hogy a „tömegkultúra” évtizedeken keresztül uralkodó elmélete a médiában kizárólag csak az uralkodó politikai, gazdasági és ideológiai viszonyok közvetlen lenyomatát és szolgálai közvetítőjét látta. A „kulturális fordulat” ezért mindenütt azzal járt, hogy a „tömegtársadalom” paradigmáját alapos revízió-
nak vetették alá. A neodurkheimi szociológiában az értékrend és a közösséghez való viszony lett a sarokköve a média társadalmi és kulturális szerepe értelmezésének. Jól példázza az új paradigmát az egyik legtöbbet vitatott televíziós műfaj, a szappanopera megítélésében végbement drámai változás. A hangsúly a gazdasági és ideológiai szempontokról átkerült annak a vizsgálatára, hogy a populáris kultúra milyen társadalmi szerepet játszik az emberek mindennapi életében. „A telenovellákban minden korlátozás ellenére – ideértve a rossz színészi játékot, a reakciós témákat, az esztétikai kifejezés szegénységét – mégis van egy költői mozzanat, az a majdnem félelmetes költői misztérium, amely megengedi az embereknek, hogy kitorjjenek a napi rutin monoton robotjából és újra-elvarázsolják életüket” (Martín-Barbero 1997: 112). Nagyon hasonló ehhez, amikor Hankiss Elemér arról beszél, hogy „a televíziós szappanoperák és a népszerű magazinok, a New Age típusú tréningek és rítusok, egyletek és klubok már jelentős mértékben az emberi, családi, társas és társadalmi együttlét és együttműködés, kölcsönösség, szolidaritás körül forognak, közösségi magatartásmintákat kínálnak, és következképpen betöltenek bizonyos társadalomintegráló szerepet” (Hankiss 2000: 173).

Bár az újabb vitákat elsősorban a tévével kapcsolatos aggodalmak váltották ki, de a *tévé* csupán az utolsó fejezete volt annak a közéleti vitának, amit a különböző fórumokon a sajtóról, a filmről és a rádióról korábban folytattak (Carey 1989). A történeti kontextus segítségével mélyebb összefüggésbe helyezhetjük a társadalomnak a médiákkal kapcsolatos legmélyebb elvárásait, reményeit és kétségeit. Szociológiailag a legfontosabb ezek közül annak a tudatosítása, hogy a „kommunikáció mindig többről szól, mint csak kommunikációról” (Simonson 1996). A médiákról vitatkozva az emberek mindig az egyenlőségről, a demokráciáról, a közösségi szolidaritásról, az interperszonális kapcsolatokról beszéltek, és a kommunikáció technikai eszközeit mindig úgy tekintették, mint amin keresztül az értékek megvalósulhatnak vagy ellenkezőleg, veszélybe kerülhetnek. A kommunikációval kapcsolatos ambivalencia miatt a reménység mellett mindig ott kísértett a veszély lehetősége is, hogy a médiák sérthetőbbé teszik a társadalmat valamilyen fenyegetéssel szemben, legyen az politikai manipuláció, tömeghisztéria vagy gazdasági befolyásolás. A kommunikáció reménysége viszont minden korban azon alapult, hogy a média segítségével nemcsak informálni lehet a társadalmat, hanem mivel az lényegében a közvetlen emberi kapcsolatok technikai kiterjesztése, szimbolikus felnagyítása és kulturális elsajátítása, így ezeken keresztül gazdagítani is tudják a közösséget. Segítenek meg-

birkózni a világ nehézségeivel, szerepet játszanak a kollektív identitás megteremtésében, és közelebb hozzák a társadalom tagjait egymáshoz. A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete éppen erre a sokáig figyelmen kívül hagyott összefüggésre hívja fel a figyelmet, amikor azt hangsúlyozza, hogy a társadalom és a kultúra nem egyszerűen a kommunikáción keresztül, az üzenetek továbbítása révén létezik, hanem ugyanennyire az üzenetekben, a kommunikációban magában is (Peters 1989).

Irodalom

- Alexander, J. 1988. Parsons' Structure in American sociology. *Sociological Theory*, 6: (Spring), 96–102.
- Alexander, J. 1989. Introduction: Durkheimian Sociology and Cultural Studies Today. In: J. Alexander: *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–21.
- Alexander, J. 1998. Mass Communication, Ritual and Civil Society. In: T. Liebes–J. Curran (eds.) *Media, Ritual and Identity*. London–New York: Routledge, 23–41.
- Alexander, J.–P. Smith 1993. The Discourse of American Civil Society: a New Proposal for Cultural Studies. *Theory and Society*, 22: 151–207.
- Becker, K. 1995. Media and the Ritual Process. *Media, Culture & Society*, 17: 629–646.
- Bell, C. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press
– 1997. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford: Oxford University Press
- Bernauer, J.–Rasmussen, D. (eds) 1988. *The Final Foucault*. Cambridge: MIT Press
- Carey, J. W. 1989. *Communication as Culture*. London: Routledge
- Cazeneuve, J. 1974. Television as a Functional Alternative to Traditional Sources of Need Satisfaction. In: J. G. Blumler–E. Katz (eds.) *The Uses of Mass Communications*. London: Sage, 213–223.
- Emirbayer, M. 1996. Useful Durkheim. *Sociological Theory*, 14: (July), 109–130.
- Foucault, M. 1990. *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat
– 1996. *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz
- Gusfield, J. (ed.) 1989. *Kenneth Burke on Symbols and Society*. Chicago–London: University of California
- Chaney, D. 1994. *The Cultural Turn*. London: Routledge
- Duncan, H. 1968. *Symbols in Society*. Oxford: Oxford University Press
- Hankiss E. 1999a. *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon
– 1999b. *Proletár reneszánsz*. Budapest: Helikon
– 2000. Élet és halál a bulvársajtóban: Szempontok a fogyasztói civilizáció elemzéséhez. In: Gombár Cs.–Volosin H. (szerk.) *A kérdéses civilizáció*. Budapest: Helikon-Korridor, 151–212.
- Hegy, P. 1991. *Myth as Foundation for Society and Values*. Lewiston–Queenston–Lampeter: The Edwin Mellen Press

- Hoover, S. M.–S. S. Venturelli 1996. The Category of Religious: the Blindspot of Contemporary Media Theory? *Critical Studies in Mass Communications*, 13: (September), 251–265.
- Jacobs, R. 2000. *Race, Media and the Crisis of Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Katz, E. 1983. The Return of the Humanities and Sociology. *Journal of Communication*: (Summer), 52–53.
- Katz, E. 1998. Broadcasting Holidays. *Sociological Inquiry*, 68: (May), 230–241.
- Kertzer, D. 1988. *Ritual, Politics and Power*. New Haven: Yale University Press
- Lukes, S. 1975. Political Ritual and Social Integration. *Sociology*, 9: 289–308.
- Martín-Barbero, J. 1997. Mass Media as a Site of Resacralization of Contemporary Cultures. In: S. Hoover–K. Lundby (eds.) *Rethinking Media, Religion, and Culture*. London: Sage, 102–116.
- Marvin, C.–D. W. Ingle 1999. *Blood Sacrifice and the Nation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Moore, S. F.–B. G. Meyerhoff 1977. Introduction: Secular Ritual: Forms and Meanings. In: S. F. Morre–B. Meyerhoff (eds.) *Secular Ritual*. Amsterdam: Van Gorcum/Assen
- Munn, N. D. 1973. Symbolism in a Ritual Context: Aspects of Social Action. In: J. J. Honigmann (ed.) *Handbook of Social and Cultural Anthropology*. Chicago: Rand McNally
- Némedi D. 1996. *Durkheim*. Budapest: Áron Kiadó
- Peters, J. D. 1989. Satan and Savior: Mass Communication in Progressive Thought. *Critical Studies in Mass Communication*, 6: (3), 247–263.
- Rothenbuhler, E. 1998. *Ritual Communication*. London: Sage
- Rothenbuhler, E. W. 1993. Argument for a Durkheimian Theory of the Communicative. *Journal of Communication*, 43: (Summer), 158–163
- Rybacki, K.–D. Rybacki 1991. *Communication Criticism*. Belmont, California: Wadsworth Publishing
- Schudson, M. 1986. The Menu of Media Research. In: S. Ball-Rokeach–M. Cantor (eds.) *Media, Audience and Social Structure*. London: Sage, 43–48.
- Sewell, W. 1999. The Concept(s) of Culture. In: V. Bonnell–L. Hunt (eds.) *Beyond the Cultural Turn*. Berkeley: University of California Press
- Simonson, P. 1996. Dreams of Democratic Togetherness: Communication Hope from Cooley to Katz. *Critical Studies in Mass Communication*, 13: (4), 324–342.
- Smith, P. 1998. The New American Cultural Sociology: An Introduction. In: P. Smith (ed.) *The New American Cultural Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.
- Soeffner, H.–G. 1997. *The Order of Rituals*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Turner, V. 1982. *From Ritual to Theatre*. New York: PAJ Publications

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ A SAJTÓ TÜKRÉBEN

(Egy tartalomelemzéses vizsgálat eredményei)

Magyarország számára az Európai Unióhoz való csatlakozás óriási történelmi lehetőséget, egyúttal hatalmas kihívást és erőpróbát jelent. A csatlakozás sikere nem kis részt azon múlik, hogy az ország polgárai egyénként és közösségként felismerik- és átértik-e az Európai Unióba való bekerülés jelentőségét, azonosulnak-e az EU intézményrendszerével és célkitűzéseivel, a jobb jövő reményében elfogadják-e, hogy a csatlakozás megvalósulásáért áldozatokkal is járó erőfeszítéseket kell tenniük, tudomásul veszik-e, hogy az integráció nemcsak előnyökkel jár, hanem fokozott követelményeket is támaszt, és átmenetileg növekvő terheket is hozhat. A lakosság érzelmi és intellektuális felkészítésében, a pozitív állampolgári attitűd kialakításában, a vállalkozókedv erősítésében igen fontos szerep jut a médiának. Nem utolsósorban a sajtóra hárul az a feladat, hogy hiteles és valóságghű információkkal, megbízható és gazdag ismeretanyaggal igyekezzen közelebb hozni az emberekhez az Európai Unió világát és az ország előtt álló feladatokat.

A vizsgálat

2000-ben a Külügyminisztérium megbízása nyomán a Grey Budapest Reklámügynökség, a GFK Hungária Piackutató Intézet és a CEU között kutatási együttműködés jött létre az EU-csatlakozás magyarországi kommunikációs stratégiájának kidolgozására. Ehhez a munkához kapcsolódva a GFK megbízásából tartalomelemzést végeztünk a hazai sajtóstruktúrában meghatározó helyet elfoglaló országos és lokális lapoknak az Európai Unióval és a magyar csatlakozással kapcsolatos közlésein. A kutatás figyelmének középpontjában az a kérdés állt, hogy miképpen járul hozzá az országos és a regionális sajtó az EU-val kapcsolatos ismeretek terjesztéséhez és ezzel egy olyan reális EU-kép kialakulásához, amely elősegíti, hogy az állampolgárok átérizzék a csatlakozás jelentőségét, átlássák a szükségességét az ország hosszú távú fejlődése szempontjából, felmérjék az Európai Közösséghez való tartozás sokféle előnyét, de tisztában legyenek azzal is, hogy ezeknek az előnyöknek megvan a maguk ára.

A vizsgálat egyfelől a klasszikus kvantitatív (statisztikai) tartalomelemzés (*content analysis*) módszerével dolgozott, azaz a kutatás szempontjából releváns fogalmak, témák, állítások, szimbólumok előfordulási és együtt-előfordulási gyakoriságával jellemezte a sajtószövegek tartalmát, másfelől a modern nyelvészetből, a szövegelméletből, a diszkurzus- és argumentációelemzésből, valamint a szemiotikából és a szociálpszichológiából táplálkozó kvalitatív szövegelemzést alkalmazott, amely az újságcikkek legfontosabb explicit és implicit üzeneteit, az ezek mögött meghúzódó előfeltevéseket, a jellegzetes érvelési módokat, valamint a szövegek által felkínált következtetéseket és sugallatokat vette számba.

Az elemzés az Európai Unió által kiemelten kezelt regionalitás elvének megfelelően a magyarországi régiók egy-egy lokális sajtótermékére, valamint két mértékadó országos napilapra és két jellegzetes irányultságú hetilapra terjedt ki. (Az elemzett lapok listája a *Mellékletben* olvasható. Mire a tartalomelemzés elkezdődött, a lapokat a többi résztvevő, illetve a Külügyminisztérium már kiválasztotta és megrendelte, így a minta összetételébe jelen sorok szerzőjének nem volt beleszólása. A két hetilappal – 168 óra és Magyar Fórum – kapcsolatos megfigyelések ebben a dolgozatban terjedelmi okok miatt nem szerepelnek.)

A vizsgálat a 2000. április 1. és szeptember 30. közötti időszakot fogta át. Az elemzés mintáját a fenti sajtótermékeknek a szóban forgó féléves időszakban megjelent összes olyan közlése képezte, amely érdemi, azaz a puszta említésen túlmenően, legalább egy mondatnyi állítással egyenértékű információt tartalmazott az Európai Unióról vagy valamilyen, az EU-hoz kötődő témakörrel.

Az Európai Unióra és Magyarország csatlakozására fordított figyelem a sajtóban

A két országos és a hat megyei napilapban, valamint a két hetilapban négy hónap alatt összesen 2227 olyan közlemény jelent meg, amely terjedelmének egy részében vagy egészében valamilyen, az Európai Unióval kapcsolatos témával foglalkozott. A Magyar Nemzet, a Kisalföld, az Észak-Magyarország és a Petőfi Népe a Külügyminisztérium által támogatott, havonta egyszer megjelenő EU-mellékletet is közölte. (A Magyar Nemzet augusztusban és szeptemberben nemcsak egy-egy, hanem több alkalommal is kiegészült uniós melléklettel.)

A mennyiség tekintetében jelentős különbségek mutatkoztak a laptípusok, de az azonos típusokon belül az egyes lapok között is (1. táblázat). Az országos napilapok egy számára átlagosan majdnem háromszor annyi EU-val kapcsolatos közlemény esett (számonként 3,29 cikk), mint a megyei napilapok esetében (számonként 1,26 cikk), vagyis az országos napilapok egészében véve jóval több írást szenteltek az uniós tárgyköröknek, mint a megyeiek. (Terjedelmi okok miatt sem itt, sem a későbbiekben nem áll módunkban érdemben foglalkozni az egyes lapok, laptípusok, illetve régiók közötti különbségekkel.)

1. táblázat

A részben vagy teljes egészében az Európai Unióval kapcsolatos témával foglalkozó írások mennyisége a vizsgált lapokban (abszolút számok)

Népszabadság	Magyar Nemzet	Kisalföld	24 óra	Somogyi Hírlap	Észak-Magyarország	Hajdú-Bihari Napló	Petőfi Népe	168 óra	Magyar Fórum	Összesen
463	523	192	225	219	136	179	181	62	47	2227

Az Európai Unióval kapcsolatos sajtóanyag túlnyomó részét, 95 százalékát tényközlések – aktuális eseményeket bemutató hírek és az aktualitásokhoz csak lazán kötődő általános ismeretek – tették ki (2. táblázat). Összességében a vizsgált cikkeknek csupán 4 százaléka volt olyan írás (kommentár, vezércikk, glossza, olvasói levél stb.), amelyet meghatározó módon véleményközlésnek, azaz egy álláspont

vagy nézet kifejtésének, illetve más álláspontok vagy nézetek kritikájának szántak. (Mivel a mindennapi tájékoztatásban sokszor éppen az minősül hírnek, hogy valaki – például egy politikus vagy szakértő – valamilyen ügyben kinyilvánítja a véleményét, a tényközlés jellegű írásokban is gyakran találoztunk véleményekkel, mégpedig a bennük szereplő személyektől származó idézeteknek vagy megnyilatkozásaik tömörített összefoglalásának formájában. A véleménynyilvánítás tényének leírása azonban a szóban forgó híradásokat természetesen nem teszi *par excellence* véleményközléssé. Ezért elemzésünkben csak azokat az írásokat tekintettük véleményközléseknek, amelyekben szerzőik saját véleményüknek adtak hangot.)

2. táblázat

Tényközlések és véleményközlések az EU-t érintő sajtóanyagban (százalék)

	Népszabadság	Magyar Nemzet	Kisalföld	24 óra	Somogyi Hírlap	Észak-Magyarország	Hajdú-Bihari Napló	Petőfi Népe	Összesen
Meghatározóan tényközlő írás	91	92	94	98	98	98	98	97	95
Meghatározóan véleményközlő írás	9	8	6	2	2	2	2	2	5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	463	523	192	225	219	136	179	181	2118

Az Európai Unióval kapcsolatos tényközléseken belül az összes lapban a napi aktuális híryanag dominált, és összességében a vizsgált cikkeknek alig több mint egytizedét tették ki az olyan írások, amelyek nem vagy nemcsak az éppen aktuális eseményekről, történésekről számoltak be, hanem az EU-ra vonatkozó általános ismereteket, adatokat, összefüggéseket, háttér-információkat, elemzéseket közöltek (3. táblázat). Természetesen alkalmanként egy-egy hírközlés is utalhat általánosabb összefüggésekre, és tartalmazhat adatokat vagy egyéb háttér-információkat, elemzésünk azonban csakis azokat az írásokat sorolta az ismeretközlő típusba, amelyek meghatározó módon, azaz terjedelmük túlnyomó részében nem a napi aktualitásokról informáltak, hanem azoknak a háttérét, a mögöttük meghúzódó összefüggéseket igyekeztek megvilágítani.

3. táblázat

Napi aktuális híryanag és általános ismeretek, háttér-információk az EU-t érintő sajtóanyagban (százalék)

	Népszabadság	Magyar Nemzet	Kisalföld	24 óra	Somogyi Hírlap	Észak-Magyarország	Hajdú-Bihari Napló	Petőfi Népe	Összesen
Napi aktuális híryanag	90	88	84	93	92	74	92	85	89
Általános ismeretek, adatok, háttér-információk, összefüggések	10	12	16	7	8	26	8	15	11
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100
A meghatározóan tény-információkat tartalmazó összes közlés. N=	422	482	181	221	215	133	175	176	2005

A tematika általános szerkezete

Az Európai Uniót érintő sajtóanyag figyelmének középpontjában egyfelől a bővítés ügye és ezzel szoros összefüggésben a csatlakozásra váró országoknak az unióhoz közelítő lépései, másfelől az EU-integrációt megvalósító struktúrák és szabályok, az uniós intézmények és működésük, valamint a tagországok kapcsolatai álltak (4. táblázat).

4. táblázat

Az Európai Uniót érintő sajtóanyag tematikus csoportjai (százalék)*

	Nép- sza- badság	Magyar Nemzet	Kis- alföld	24 óra	Somogyi Hírlap	Észak- Magyar- ország	Hajdú- Bihari Napló	Petőfi Népe	Ősz- szesen
Az EU célkitűzései, értékei, filozófiája. jelentősége	4	5	3	4	5	3	3	4	89
Az EU története	2	2	4	2	2	3	1	2	2
Az EU felépítése, a szabályozás és a döntéshozatal intézményei, a tagok viszonya ezekhez és egymáshoz	33	35	27	29	28	26	30	29	32
Az integráció eddig megvalósult vagy megvalósulóban lévő struktúrái és szabályai	36	36	36	32	31	30	29	36	35
Kapcsolatok az EU és az EU-n kívüli országok között	36	37	36	30	31	31	30	30	35
Az EU bővítésének folyamata	44	45	40	42	42	40	40	44	44
Az EU előtt álló egyéb feladatok	14	13	8	10	10	7	6	11	12
N	463	523	192	225	219	136	179	181	2118

* Az összeg nem egyenlő 100 százalékkal, mivel ugyanaz a közlés több témát is érinthetett.

A leggyakrabban érintett témakör az EU bővítési folyamata volt (beleértve természetesen a magyar csatlakozási tárgyalásokat is): összességében a cikkeknek több mint a kétötöde foglalkozott vele rövidebben-hosszabban. Valamelyest gyengébb, de mindenképpen jelentős mértékű sajtófigyelmet vont magára a következő három lényegében azonos gyakorisággal tárgyalt témacsoport:

- kapcsolatok és közeledések az EU és az EU-n kívüli országok között (elsősorban azok a szövegek, illetve szövegrészek sorolódtak ide, amelyek a csatlakozásra váró országoknak, köztük természetesen Magyarországnak, az EU-hoz és egyes országaihoz fűződő diplomáciai, kereskedelmi és egyéb kapcsolatait, tárgyalásait érintették, továbbá amelyek EU-normák átvételével, különböző területeken a (jog)szabályok harmonizálásával és a közeledés hasonló kérdéseivel foglalkoztak, de itt vettük számba azokat a cikkeket is, amelyek az EU-nak

más országokhoz, például Kínához, az Amerikai Egyesült Államokhoz, Oroszországhoz stb. való viszonyát vizsgálták);

- az EU felépítése, szabályozó és döntéshozó intézményei és mechanizmusai, az EU-tagországok egymáshoz, az unió egészéhez és a közös intézményekhez való viszonya (ebben a kategóriában azonosítottuk egyebek között azokat a tartalmakat, amelyek a brüsszeli hivatalok tevékenységével, az EU-országok csúcstalálkozóival, a tagországok véleménykülönbségeivel és ellentéteivel, például az új osztrák kormány körüli bonyodalmakkal foglalkoztak);
- az integráció eddig megvalósult vagy megvalósulóban lévő strukturái és szabályai (különös tekintettel olyan fejleményekre, mint az euró bevezetése, a schengeni határellenőrzési rendszer kiépítése, egységes szabványok kialakítása, jogharmonizáció, kötelező export-import kvóták stb.).

A bővítésen túl az EU előtt álló egyéb tennivalókról, mindenekelőtt az intézményi-szervezeti reformokról és a biztonságpolitikai tervekről már lényegesen kevesebb cikkben, az anyag egészének csupán egytizedében esett szó, és ennél is kisebb sajtófigyelem irányult az EU általános elveire, célkitűzéseire, értékeire és a közösség történetére, fejlődésének egyes állomásaira. A tematika egészen végigtekintve megállapíthatjuk, hogy az Európai Unióval kapcsolatos sajtóanyagban a kulturális vonatkozások, az európaiság jelentése a tagországok polgárai számára, az integráció gazdaságon túli célkitűzései, a közösség alapelvei és értékmotívumai meglehetősen háttérbe szorulnak a diplomáciai-külkapcsolati és a gazdasági, valamint az intézményi-szervezeti és szabályozási kérdések mögött.

A vizsgált források Európai Unióval kapcsolatos cikkeinek közel a kétharmadát olyan írások alkották, amelyeknek volt valamilyen explicit magyar vonatkozásuk (5. táblázat).

5. táblázat

Magyar vonatkozású és magyar vonatkozás nélküli írások az EU-t érintő sajtóanyagban (százalék)

	Népszabadság	Magyar Nemzet	Kisalföld	24 óra	Somogyi Hírlap	Észak-Magyarország	Hajdú-Bihari Napló	Petőfi Népe	Összesen
Van magyar vonatkozása	66	70	78	64	66	78	70	67	68
Nincs magyar vonatkozása	34	30	22	36	34	22	30	33	32
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	463	523	192	225	219	136	179	181	2118

A két országos napilap között a magyar és a nem magyar vonatkozású anyag arányában nem volt különbség (lényegében mindkét újságban ugyanazok az események és ügyek dolgozódtak fel, legfőljebb eltérő megvilágításban). A lokális források többsége viszont – a visszafogottabb külpolitikai és a fokozottabb helyi érdeklődés kifejeződéséeként – az országos lapokhoz képest kisebb teret szentelt a magyar vonatkozás nélküli témaköröknek.

Terjedelmi okok miatt a magyar vonatkozások nélküli anyag jellegzetességeit ebben a tanulmányban nem áll módunkban részletesen bemutatni. Annyit azonban mindenképpen szükségesnek tartunk elmondani, az írások ezen csoportjának gyakorlatilag a fele rövidebben vagy hosszabban az integráció bővítési folyamatának aktuális fejleményeit és összefüggéseit tárgyalta (6. táblázat).

6. táblázat

Az EU-t magyar vonatkozások nélkül érintő írások témái (százalék)*

Az EU története	2
Az unió általános elvei, célkitűzései, értékei	4
Az EU belső világa	30
A tagországok és az uniós intézmények egymás közötti kapcsolatai	30
Az EU bővítésének folyamata	49
Az EU intézményi-szervezeti reformja	16
Az EU biztonság-politikája	3
Az unió külső kapcsolatai	5
Az összes ilyen írás. N =	679

* Az összeg nem egyenlő 100 százalékkal, mivel ugyanaz a közlés több témát és érinthetett.

A magyar vonatkozású uniós sajtóanyagoknak közel a kétharmada közelebből vagy távolabbról a csatlakozás ügyével volt összefüggésben. Legalább futólag még azoknak az írásoknak a jelentős részében is említés történt a csatlakozásról, amelyeknek a fő témáját valamilyen más uniós tárgykör képezte (7. táblázat).

7. táblázat

A magyar vonatkozású EU tárgyú írások témái (százalék)*

Osszevetések az uniós és a magyar viszonyok között	12
Az EU és Magyarország közötti közeledés eddigi eredményei (kereskedelem, megállapodások stb.)	13
Diplomáciai kapcsolatok az EU és Magyarország között	22
A csatlakozás jelentősége Magyarországra számára	6
A csatlakozás várható hatásai Magyarországon	18
A magyar csatlakozási stratégia	8
Magyarország uniós felkészültsége	13
A csatlakozási folyamat üteme és a kapcsolódó viták	37
A magyar csatlakozási tárgyalások (derogációk, kvóták problematikus fejezetek)	26
EU-támogatások Magyarországnak a közeledés elősegítésére	12
Helyi magyar kezdeményezések az EU-hoz való közeledésben	10
A magyar vonatkozású összes közlés. N =	1439

* Az összeg nem egyenlő 100 százalékkal, mivel ugyanaz a közlés több témát is érinthetett.

A továbbiakban először közelebből is bemutatjuk három olyan tematikus csoport (a csatlakozás várható hatásai, Magyarország uniós felkészültsége, csatlakozási tárgyalások) írásainak a tartalmi jellegzetességeit, amelyeknek nyilvánvaló szociológiai vonatkozásai is vannak, majd – a részletek kényszerű mellőzésével – röviden kitekintünk néhány olyan sajátosságra, amely erősen rányomta bélyegét a magyar csatlakozás kérdéseivel kapcsolatos sajtóanyagra.

A csatlakozás várható hatásai Magyarországon

A csatlakozás várható hatásait 259 közlés érintette, és ezeknek túlnyomó többsége, 84 százaléka – bár gyakran esett bennük szó nehézségekről és hátrányokról is – végkicsengésében semleges volt, illetve inkább kedvező változásokat jelzett. Például: „Egy kis ország számára az európai uniós csatlakozás kapcsán az előnyök oldalára billen a mérleg a várható hátrányokkal szemben... Az EU nem paradicsom, de óriási lehetőségeket kínál azoknak a cégeknek, amelyek elég felkészültek arra, hogy a nemzetközi piachoz csatlakozzanak...” (*Észak-Magyarország*, május 24.); „Magyarország mezőgazdasági termelése tíz év múlva olyannyira megváltozik, hogy teljesen más lesz az ország képe... Az EU agrárgazdasága elsősorban a világválsághoz való jobb alkalmazkodás irányába fog elmozdulni. Magyarország tehát a világválságért folyó nagy csatába fog beszállni, s olyan helyzetbe csöppen bele, mint amikor egy erősen mozgó célpontot kell eltalálni.” (*Magyar Nemzet*, június 14.); „Az uniós csatlakozás egy olyan játszma, amelyből előbb vagy utóbb mindenki nyertesnek kerül ki... Magyarország valamennyi régiója nyertes lesz az uniós csatlakozásnak. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a fejlettebb régiók valószínűleg gyorsabban ki tudják majd aknázni a csatlakozásból eredő gazdasági lehetőségeket, mint a kevésbé fejlett régiók.” (*Hajdú-Bihari Napló*, június 30.); „Vannak, akik elsősorban a jelentős költségvetési transzferekre hivatkoznak... Mások elsősorban az EU-tagság gazdaságpolitikai fegyelmező erejében látják a legnagyobb előnyt. Megint mások..., elismerve az előzőek fontosságát, a világ legnagyobb piacához, az egységes belső piachoz való csatlakozás, a belőle adódó alkalmazkodási kényszer előnyeire, valamint a működőtőke várható jelentős beáramlására helyezik a hangsúlyt. A makrogazdasági előnyök olyan hatalmasak, hogy a mielőbbi csatlakozásnál nem határozható meg fontosabb cél... A minél előbbi tagság előnyös az állampolgárok összességének...” (*Népszabadság*, július 6.); „Az uniós tagországok közössége megsokszorozza az egyes tagállamok lehetőségeit.” (*Hajdú-Bihari Napló*, szeptember 20.); stb. Jó néhány pozitív kicsengésű írás nem országos vagy makroszinten, hanem egészen konkrét lokális (regionális) vagy ágazati vonatkozásokban vizsgálta a várható fejleményeket. Például: „A csatlakozás közeledtével egyre többet hallani arról, hogy Sopron, azon belül is a város nyugati kapuja látványos fejlődés előtt áll.” (*Kisalföld*, április 8.); “[Az uniós csatlakozás után] sem kell félteni a kunsági könnyű borokat a versenyben. A hasonló kaliberű nyugati termékekkel szemben talpon tudnak maradni a versenyben.” (*Petőfi Népe*, április 27.); „Mennyiben fog változni az erdészek munkája, ha belépünk az EU-ba? ...Az EU-országokban átlagosan 30 százalékos az erdők aránya. Amennyiben az EU megfelelő anyagi háttérrel biztosít, a jelenlegihez képest megduplázódik nálunk az erdősültség... Az erdészek számára ez jó hír, hiszen ha van munka, szükség lesz szakemberre, s újra felértékelődik az erdész szakma.” (*Magyar Nemzet*, június 5.); „Magyarországnak nem kell komolyabb problémákkal szembenéznie a halászat terén az uniós csatlakozás miatt. Azt követően azonban olyan egységes piaci szabályozással találjuk magunkat szemben, amely nehézségeket jelenthet a halfeldolgozás területén... [Azonban] a magyar halászati termékek kétségteljesen választék bővítési célokat szolgálhatnak az uniós piacon. Értékesítési lehetőségeink kedvezőbbek lesznek a jelenleginél.” (*Magyar Nemzet*, július 22.); stb.

Az Európai Unió vonzó oldalainak kidomborításához hozzájárultak a Magyarországra látogató nyugat-európai politikusok biztató nyilatkozatai is. Például Mary McAleese, az Ír Köztársaság elnöke a következőképpen festette le a hazájában végbement változásokat: „...Az elmúlt tíz évben bekövetkezett ir gazdasági növekedéshez az uniós tagság teremtette meg a feltételeket. ...A három és fél milliós ország az évtizedekkel ezelőtti posztgyarmati árnyékból kilépve napjainkra a világ vezető szofverfejlesztőjévé vált... Az uniós tagságból egyenjogúság és magabiztosság következik...” (*Népszabadság*, április 4. és sok más forrás is).

Azok az írások, amelyek a csatlakozás várható hatásai között kedvezőtlen változásokat (is) említettek, rendszerint az árak emelkedését és az agrárágazat pozícióromlását jelezték előre. Például: „Az EU-csatlakozás drágítja a cigarettát és a szeszt... Néhány terméket – például a cigarettát, az import szeszes italokat – terhelő jövedéki adó mértéke elmarad az uniós gyakorlattól, így ezeket emelni kell...” (*Népszabadság*, április 12.); „...A csatlakozás után másfél-kétszeresére emelkedhet a vágómarha ára, mert megszűnik az EU-ból – és az EU magas védővámjai miatt a harmadik országokból is – az olcsó import.” (*Magyar Nemzet*, május 8.); „[A közlekedésben] az uniós csatlakozás után minden bizonnyal lesz valamekkora jegyáremelkedés... Minden bizonnyal változni fog a tömeg- és magánközlekedés aránya, az előbbi rovására.” (*Petőfi Népe*, május 29.); „A kisüzemek kiadását növeli a közelgő EU-csatlakozás miatt halaszthatatlan minőségbiztosítási rendszer kiépítése...” (*Somogyi Hírlap*, szeptember 23.); stb. Vagy: „[Ha a csatlakozással] a nyers piacot minden védelem nélkül ráengedjük a mezőgazdaságra, a termelők érdekei biztosan sérülnek, pedig a mezőgazdaság védelme az egész társadalom érdeke...” (*Kisalföld*, április 5.); „A nagykunsági gazdálkodók attól tartanak, hogy a hazai rizstermelés végét jelentheti, ha az Európai Unió évente a korábbi rizsmennyiség háromszorosát exportálhatja majd vámmentesen Magyarországra...” (*Magyar Nemzet*, május 25.); „A magyar termelők és feldolgozók a hazai termékek versenyképtelenségétől, belső piaci zavaroktól, az árak esetleges letörésétől tartanak. Nem alaptalanul...” (*Népszabadság*, július 14.); stb.

Bár a csatlakozás várható hatásait érintő 259 közlésnek több mint a fele utalt ilyen és hasonló hátrányokra, e 259 közlésnek mindössze 15 százaléka, szám szerint 39 írás vezette az olvasókat olyasféle pesszimista végkövetkeztetés felé, hogy „a csatlakozás sem lehet csodaszer” (*Hajdú-Bihari Napló*, augusztus 21.), és igen széles körben kedvezőtlen gazdasági-társadalmi következményekkel járhat. A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy a sötétebb kilátásokat festő írások egy része hangsúlyozottan nem a csatlakozástól való elijesztést tekintette céljának, hanem azt, hogy felhívja a figyelmet a jobb, hatékonyabb, az uniós követelményeket kielégítő csatlakozási felkészülés szükségességére. Például: „[A csatlakozás következtében] lehet, hogy a tenyésztők jelentős része tönkremegy, elveszíti egzisztenciájának alapját... Az EU-ban ismeretlen az őstermelő kategóriája. Bizonyos állatlétszám alatt a termelőket számba sem lehet venni, nemhogy számukra támogatást folyósítani. Akkor sem jár termelési támogatás, ha az adott termék termelésére használt földterület nem ér el egy bizonyos minimumot (ami jóval a magyarországi üzemméretk felett van). A példák szaporíthatók – vég nélkül. Számos iparágban nagyon hasonló a helyzet... Az EU műszaki előírásainak teljesítésére képtelen szereplők ugyanúgy kiszorulnak a piacról, mint a mezőgazdasági őstermelők... Nem volna szerencsés a

tagság elnyerése után rádöbbsenni arra, hogy számos területen vagy derogációt kellett volna elérni, vagy időben fölkészíteni a lakosságot, a termelőket arra, ami az EU-tagságból következik. És itt az igazi gond. Nem látjuk azt az átfogó programot, amely magukat a gazdálkodókat, az egyéni és társas vállalkozásokat készítene fel az uniós csatlakozásra.” (*Népszabadság*, július 6.) Vagy: „Bánk Attila szerint az uniós csatlakozás nem mentes a megrázkódtatásoktól. Amennyiben hazánk a mezőgazdaság terén nem készül fel kellőképpen az európai uniós csatlakozásra, s nem sikerül a szerkezetátalakítás kedvezőtlen hatásait ellensúlyozni, az egészségtelen társadalomfejlődéshez vezethet.” (*Hajdú-Bihari Napló*, szeptember 14.)

Magyarország uniós felkészültsége

A vizsgált sajtótermékekben mindvégig dominált az a nézet, hogy Magyarország már jelentős előrehaladást ért el az EU-tagsághoz vezető úton, és hamarosan a legteljesebb mértékben érett lesz a csatlakozásra. Íme néhány a gyakran a teljes sajtopalettán végigfutó elismerő uniós véleményekből: „Az Európai Unió gazdasági és szociális bizottsága... nagyra értékeli az EU-csatlakozás érdekében tett erőfeszítéseket, mivel Magyarország ezeknek igen előrehaladott stádiumát érte el.” (*Népszabadság*, április 8.); „[Lionel Jospin francia kormányfő:] Magyarország... igen jó felkészültségről tanúskodó Európai Unió-tagjelölt.” (*Népszabadság*, május 3.); „Dicsérik uniós felkészültségünket. Magyarország kiemelkedő teljesítményt nyújtott az európai uniós tagságának elnyerése érdekében tett felkészülésében – jelentette ki Aarten holland külügyminiszter...” (24 óra, május 8.); „[Wim Kok holland miniszterelnök:] Meggyőződésünk, hogy az elért eredmények alapján Magyarország az elsők között csatlakozhat az EU-hoz.” (*Népszabadság*, május 15.); „Magyarország már a legtöbb területen felkészült a csatlakozásra – jelentette ki Luis Quiero portugál Európa parlamenti képviselő...” (*Magyar Nemzet*, június 6.); „A német pénzügyminiszter elégedett a magyar EU-felkészüléssel.” (*Népszabadság*, augusztus 15.); stb.

A dicséretetek között azonban, ha csak elvétve is, de elmarasztaló, kritikai hangok is hallatszottak, mégpedig gyakran bizonyos belpolitikai konfliktusok kapcsán. Például az Európai Unió gazdasági és szociális bizottsága Magyarországgal foglalkozó dokumentumából a *Népszabadság* egyebek mellett a következőket idézte: „A bizottság ismételten leszögezi, hogy egy ország – jelen esetben Magyarország – integrálásának folyamata az EU-ba közös feladat, amely az adott ország társadalmának minden rétegét érinti. Ez okból a bizottságnak hangot kell adnia a magyar kormány és az ország legnagyobb szociális és munkavállalói szervezetei közti nyílt társadalmi párbeszéd hiánya felett érzett aggodalmának.” (április 8.) Szintén a *Népszabadságban* lehetett olvasni a washingtoni PlanEcon intézet egyik jelentéséről: „Az elemző szerint a magyar elit viselkedése messze elmarad a gazdaság teljesítményétől. Első helyen azt említi, ahogy az Orbán-kormány az államilag ellenőrzött médiát kezeli. Szerinte az ellenzék is hajlamos arra, hogy konfrontációt keltsen. ...Hosszú távon ezek az ügyek nem veszélyeztetik az európai csatlakozást, ám felvetik: a budapesti vezető réteg képes-e, akarja-e teljesíteni az európai politikai normákat?” (április 11.).

Időnként a megyei lapok is idéztek külföldi eredetű kritikai megállapításokat, többségükben olyanokat, amelyeknek tárgya – és nyilván ez váltotta ki a lokális

sajtó érdeklődését – a területfejlesztés és a regionális politika volt. Például: „Brüsszeli bíráló Budapestnek. Aggasztóan erősíti a központosító politikát a területfejlesztésben a budapesti kormányzat – jelentette ki Hans Beck, a magyarországi régiók brüsszeli képviselőjének vezetője...” (24 óra, szeptember 1.) Vagy: „Az unió bírálja a Széchenyi-tervet. Hans Beck a magyarországi régiók brüsszeli képviselőjének vezetője keményen bírálja a magyar kormány regionális politikáját... A brüsszeli vezető szerint a Széchenyi-terv centralizációs törekvéseket tükröz, és a régiók működéséhez nem teremti meg sem az anyagi, sem a személyi feltételeket.” (Petőfi Népe, szeptember 5.) Néhány alkalommal arról is szó esett a vidéki sajtóban, hogy a cigányság magyarországi helyzete is kritikai észrevételeket váltott ki a külföldi megfigyelőkben. Például: „Magyarországról szóló éves jelentésében az Európai Unió foglalkozott a nemzetiségi és kisebbségi politika helyzetével is. A brüsszeli tanulmány szerint a cigányság továbbra is széles körű előítéletektől és diszkriminációtól szenved a mindennapi életben. Az oktatáshoz való hozzájutás, a foglalkoztatás, a közintézmények és a közszolgáltatás területén szembesülnek diszkriminációval. Egészségi állapotuk és a lakáshelyzetük a társadalom más tagjainál rosszabb... Az intézkedések ellenére a cigányság helyzete továbbra is nagyon bonyolult. Figyelmet kell szentelni a népesség nagy részében meglévő előítélet felszámolására... a cigányság emberi jogainak tiszteletben tartására.” (Somogyi Hírlap, augusztus 12.)

A magyar csatlakozási tárgyalások

Bár Martonyi János külügyminisztertől – ha nem is gyakran, és nem is mindegyik forrásban – olyan pozitív kicsengésű értékelések jelentek meg a sajtóban, mint például „a tárgyalások folyamatának üteme eddig megfelel az elvárásoknak...” (Magyar Nemzet, június 22.), a vizsgált anyag április és augusztus közötti részéből arra lehetett következtetni, hogy a magyar félnek elégedettségre nincs különösebb oka: a tárgyalások vontatottan haladnak, a problematikusabb fejezetekben kevés az előrelépés vagy egyáltalán nincs is, az EU részéről nem ritkák a visszautasítások az előterjesztett igényekkel szemben, és számos ügyben még csak válasz sem érkezett a magyar kérdésekre. Például: „A tagjelöltek... nehezményezik, hogy az EU megkerüli az olyan kemény kérdéseket, amilyen a mezőgazdasági támogatás, a munkaerő-vándorlás és a regionális segély. Az EU nem siet anyagiakról beszélni. A tavalyi berlini csúcson egyeztetett mezőgazdasági reformprogramban nincs szó pénzről az új tagok számára, és az Unió nem is akar beszélni erről a kényes kérdéstről – amíg nem muszáj.” (24 óra, április 4.); „A felvételi tárgyalások harminc témaköréből eddig csak huszonötbe kezdtek bele az első csoportos országok. A legkevesebb fejezetet, összesen tízet Magyarország és Lengyelország zárta le eddig...” (Népszabadság, április 15.); „...Az EU a kelet-európaiakkal folytatott csatlakozási tárgyalások mezőgazdasági részére készített válaszpozíciójában a tagjelöltek számos kérését nem találta megalapozottnak, különös tekintettel a kvóta- és a támogatási rendszerre.” (Észak-Magyarország, április 22.); „Az EU-tagállamok közös álláspontja... indokolatlanul magasnak tartja, így elutasítja a Magyarország által igényelt marha- és tejkvótákat.” (Népszabadság, május 17.); „Egyre nő a kockázata annak, hogy a csatlakozási tárgyalások késedelmet szenvednek... – mondta Juhász Endre EU-

nagykövet... Másodszor nem kaptunk érdemi választ, és ez felveti a kérdést, hogy a tárgyalások megfelelő ütemben haladnak-e...” (*Népszabadság*, május 27.); stb.

Szeptemberben viszont a korábbi kissé borúlátó és némi elégedetlenségről tanúsodó észrevételekkel szemben olyan információk jelentek meg az újságokban, amelyek pozitív fordulatot jeleztek a csatlakozási tárgyalásokon. Például: „Brüsszeli diplomataik ismételtlen hangoztatják, hogy a tárgyalások minőségileg új, funkciójukat tekintve pedig egyfajta köztes helyzetben vannak: kikerültek az eddigi mennyiségi szakaszból, de még nem léptek közvetlenül át az inkább politikai szintű egyeztetésen alapuló végső, minőségi szakaszba.” (*Magyar Nemzet*, szeptember 4.) Vagy: „A konzultációk azt mutatják, hogy végre elkezdtünk tárgyalni, azaz most már Brüsszel is letesz valamit az asztalra. Általánosságban a bizottság megjelölte ugyanis azokat a területeket, ahol lehetséges és ahol nem lehetséges átmeneti mentességet kérni.” (*Népszabadság*, szeptember 21.) A EU bővítési biztosa is nagyon kedvezően nyilatkozott a tárgyalások menetéről: „Magyarország EU-csatlakozási tárgyalásainak menete igazi sikertörténet, a folyamat kitűnő állapotban van, s nincsenek olyan problémák, amelyek fékezhetnék az előrehaladást – jelentette ki Günter Verheugen...” (*24 óra*, szeptember 20.)

Ami a csatlakozási tárgyalások konkrét tárgyköreit illeti, mind az országos, mind a megyei lapokban általános egyetértés mutatkozott abban a tekintetben, hogy az agrárágazat képezi az egyik legnehezebb, ugyanakkor Magyarország számára talán a legfontosabb tárgyalási fejezetet: „Nemcsak a magyar kormány, de a termelők is kemény mezőgazdasági tárgyalásokra számíthatnak...” (*Népszabadság*, május 17.) Az összes újság beszámolt arról, hogy „június 14-én megkezdődött az agrártárgyalások második – miniszteri szintű – fordulója, amelynek alapját a sokáig titkosan kezelt, kvóta- és derogációs igényeinket is tartalmazó pozíciós dokumentum képezi... Az érdekek szinte közösek, de még nagyon sok az egyeztetnivaló...” A nehézségeket jelzi, hogy „minden eddigi csatlakozási tárgyalás során az utolsó pillanatig az agrár-tema maradt nyitva.” (*Magyar Nemzet*, július 12.) Mindenesetre a nyár elején már arról tájékoztathattak a híradások, hogy „az Európai Unió közölte mezőgazdasággal kapcsolatos álláspontját”, és „hazánk várja az EU érdemi állásfoglalását olyan lényeges kérdésekben, mint a közvetlen kifizetések, a termelés támogatási és korlátozási kvótái.” (*24 óra*, június 15.)

Az agrárágazattal foglalkozó csatlakozási tárgyalások kapcsán néhány írás nagyon sötét képet festett viszonyainkról, azt állítva, hogy a magyar mezőgazdaság jelenlegi állapotában teljesen alkalmatlan arra, hogy az Európai Unió mezőgazdasági rendszeréhez és követelményeihez illeszkedjen, és az agrártárca képtelen érdemben változtatni a helyzeten. Például: „Az EU-ban ismeretlen az östermelő kategóriája. Bizonyos állatlétszám alatt a termelőket számba sem lehet venni, nemhogy számukra támogatást folyósítani. Akkor sem jár termelési támogatás, ha az adott termék termelésére használt földterület nem ér el egy bizonyos minimumot (ami jóval a magyarországi üzemmérték felett van.)” (*Népszabadság*, július 6./a) Vagy: „Az agrárágazat szereplőinek zömét kitevő kistermelők döntő hányadának esélye sincs arra, hogy árutermelővé válják, és tartósan integrálódják az agrárüzleti szférába. A 700–800 ezer főre becsült agrártermelő sorsa az uniós csatlakozástól függetlenül is megpecsételődni látszik. Mind a mai napig egyetlen, a piacra legcsekélyebb befolyással is bíró termelői értekezési szövetkezet sem működik Magyarországon. Pe-

dig példa van a világban bőven. Agrárminiszterünket legutóbb a holland burgonya-termelők szövetkezeténél tett látogatása során próbálták meggyőzni arról, hogy az általa favorizált mini termelői értékesítési szövetkezetek (TÉSZ) helyett az egy-egy termék egész termelői körét egybefogó értékesítési szövetkezet lehet csak igazán sikeres...” (*Népszabadság*, július 6./b) (Zárójelben megjegyezzük, hogy az utóbbi cikket jegyző Raskó Györgynek a bíráló véleménye oly mértékben felingerelte Torgyán Józsefet, hogy később a szerzőt több forrásban is a magyar mezőgazdaság tönkretvőjének minősítette.) A mezőgazdaság uniós integrációja ügyében egyébként Csurka István is kritikai észrevételeket tett (ha a fentiekkel nem is egyező megfontolásokból). „...Szerinte a magyar kormánynak nem kellene olcsó eurózásba kezdenie, és a bizonytalan csatlakozási ígéretekért feláldoznia olyan lényeges területeket, mint a mezőgazdaság pozíciói.” (*Magyar Nemzet*, június 1.)

A mezőgazdaságot érintő aggodalmak és kritikai észrevételek többsége – legalábbis a vizsgált napilapokban – reflektálatlan maradt, és az újságokban – mindekenélőtt a tárca részéről – az hangsúlyozódott, hogy az agrárágazat integrációs kilátásai kedvezőek. Például: „Az uniós tagság előnyös lesz a magyar mezőgazdaság számára... A csatlakozással mezőgazdaságunk részévé válik az EU agrárpiacának, egyúttal megszűnnek a most érvényben lévő vámok és szabályok.” (*Magyar Nemzet*, augusztus 24.) Vagy: „Mezőgazdaságunk megérett az EU-csatlakozásra, mert minden meghatározott előírást teljesítettünk már.” (24 óra, szeptember 2.)

Mint a vizsgált sajtóterületek számos közleménye rámutatott, a munkaerő szabad mozgását érintő fejezet is az erősen problematikusak közé tartozik, mégpedig nem kis részt annak köszönhetően, hogy néhány uniós tagország, nem utolsósorban Ausztria újra és újra kifejezte aggodalmát a kelet-európai olcsó munkaerő esetleges tömeges bevándorlása miatt. „Az EU munkaügyi főbiztosa túlzottnak tartja a tagállamok félelmeit attól, hogy a kelet-európai munkaerő elárasztaná Nyugat-Európát. Az osztrák kormány Brüsszelbe eljuttatott tanulmányában azonban arra hivatkozik: Ausztria helyzete földrajzi adottságai miatt eltér a többi EU-országtól, munkaerőpiacára a liberalizálás nagyobb nyomást gyakorolhat...” (*Népszabadság*, május 12.) A tárgyalásokról beszámoló kis számú cikk nyilvánvalóvá tette, hogy az aggodalmakat nem sikerült eloszlatni, és az uniós álláspont – legalábbis egyelőre – nem vált nyitottabbá. „Magyarországnak kételyei és aggályai vannak a személyek szabad áramlásáról, illetve a bel- és igazságügyi együttműködésről az Európai Unióval folytatott csatlakozási tárgyalások legutolsó fordulóján ismertett uniós álláspont tartalmával kapcsolatban... A munkaerő-vándorlást is magába foglaló szabad személyforgalom tekintetében Magyarország örült volna, ha az EU világosan kötelezettséget vállal arra, hogy a csatlakozástól teljes körűen alkalmazza az új tagokra az ide vonatkozó szabályozást.” (*Petőfi Népe*, május 27.)

A sajtó tükrében a legproblematisabb fejezetek között található a környezetvédelemé is. „[Szájer József:] Ha az EU minden szabványának eleget akarnánk tenni, és a teljes nemzeti összterméket csak környezetvédelmi beruházásokra költenénk, csak akkor tudnánk megfelelni az elvárásoknak. Tehát csak hosszabb távon és az uniós anyagi segítségével tudjuk megoldani a környezetvédelem problémáit...” Ligetvári Ferenc, a tárca (akkori) minisztere a *Magyar Nemzet* környezetvédelemmel foglalkozó Európa-mellékletében kifejtette: „A csatlakozásunkban realistának kell lenni. A környezetvédelmi elmaradásainkat egészen biztosan, hogy nem fogják el-

nézni. Eleget kell tennünk az elvárásoknak... Nekünk elsősorban azt kell szem előtt tartanunk, hogy valóban elértük-e az unió szintjét, hogy tagságunk után nehogy komoly szankciókat érvényesítsenek velünk szemben.” (*Magyar Nemzet*, július 26.) A lapok szerint minden vonatkozásában komoly gondokat jelentő fejezetben belül a szennyvíztisztítás problémájára irányult a viszonylag legnagyobb figyelem. „Elvárás, hogy 2001. december 31-ig átvegyük az unió szennyvizekre vonatkozó jogszabályrendszerét.” (*Magyar Nemzet*, május 26.) „Magyarország kilenc témában kért átmeneti mentességi igényt az EU-tól, köztük található a szennyvízelvezetés is. Ezen a területen elég hosszú végrehajtási időt jeleztünk Brüsszel irányába...” (*Magyar Nemzet*, július 26.)

Jó néhány írásban arról is szó esett, hogy „a csatlakozási tárgyalások egyik legkényesebb fejezete... a regionális támogatások. ...Sok pénzről, tehát érzékeny ügyről van szó, amelyet csak a felvételi tárgyalások legvégén lehet lezárni.” (*Népszabadság*, április 7.) Mindenesetre a mezőgazdasághoz, a munkaerő-áramláshoz és a környezetvédelemhez képest ez a tárgykör már ritkábban és kevésbé részletesen szerepelt a csatlakozási fejezetekről és tárgyalásokról informáló anyagban. Ugyanakkor mind az országos, mind a megyei napilapokban szép számmal fordultak elő olyan cikkek, amelyek a csatlakozás egyéb területeinek követelményeiről informáltak. Például: „A közlekedés európai uniós integrációja kapcsán a légügy területén kell a legtöbb jogszabálymódosítást elvégezni. Kritikus pont lehet a vasúti forgalom teljes liberalizációja, és a hazai közúti fuvarozók sem tudnák még felvenni a versenyt az egységes európai piacon.” (*Magyar Nemzet*, május 16.) Vagy: „Az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő feladatok között szerepel, hogy a schengeni normákhoz kell igazítani a határőrizet, illetve az illegális migráció elleni fellépés rendszerét... Ehhez jelentős források állnak rendelkezésre PHARE-támogatásból, de a Coop-program a tényleges költségeknek legfeljebb a felét fedezi.” (*Népszabadság*, július 31.)

A csatlakozási tárgyalásokkal összefüggésben meglehetősen nagy súllyal vetődött fel a sajtóban az a kérdés, hogy sikerül-e a magyar érdekeket érvényesíteni, és kedvező pozíciókat elérni az uniós induláshoz. Miközben meglehetősen általánosan elterjedtnek tűnt az a vélekedés, hogy az érdekérvényesítés legfőbb módja az lehet, ha a szigorú szabályok és kvóták esetében – legalábbis átmenetileg – kivételezéseket, mentességeket, derogációkat érünk el, néhány szakértői írás nagyon határozottan annak a véleménynek adott hangot, hogy a minél zavartalanabb átmenetnek nem annyira a derogációkra, sokkal inkább a követelményeknek minél teljesebben eleget tevő felkészülésre kell az erőfeszítéseket összpontosítani. „Az EU egységes belső piaca olyan tanpálya lesz a magyar vállalatok számára, amelyen kénytelenek lesznek elsajátítani a globális piaci versenyben eredményes viselkedést. Ma még azt mondhatjuk: az exportöröknek alkalmazkodniuk kell az EU követelményeihez. A tagság elnyerése után azonban a belső piac is uniós piaccá válik, és a belkereskedelemben is csak EU-konform áruk és szolgáltatások értékesíthetők majd. Az EU előírásainak átvételi kötelezettsége és az »acquis communautaire«, a közösségi befogadás alól nem kérhető felmentés, sem haladék: ebben nincs derogáció!” (*Népszabadság*, július 6.) „Nem volna szerencsés a tagság elnyerése után rádöbbenni arra, hogy számos területen vagy derogációt kellett volna elérni, vagy időben fölkészíteni a lakosságot, a termelőket arra, ami az EU-tagságból következik. És itt az igazi gond. Nem látjuk azt az átfogó programot, amely magukat a gazdálkodókat, az egyéni és társas vállalkozásokat ké-

szítené fel az uniós csatlakozásra... A túlzottan széles körű és/vagy az EU számára elfogadhatatlan derogációs igények veszélyesen eltolhatnák a tagság elérésének időpontját.” (*Népszabadság*, július 6.) Olyan cikk is akadt, amely úgy tudta, hogy „a magyar kormány több esetben – például az olajos magvak vagy a vadrizs tekintetében – teljesen feleslegesen kért átmeneti könnyítést az Európai Uniótól. Az elsónél ugyanis idén júliusban hatályát veszti az az uniós szabályozás, amely alól mentességet kértünk, az utóbbival kapcsolatban pedig az EU megjegyzi: a vad- vagy indiai rizs biológiai értelemben nem is számít rizsnek...” (*Hajdú-Bihari Napló*, június 26.)

Uniós ügyek a hazai politikai erők konfrontációinak keresztüzében

A sajtó tükrében az Európai Unióval kapcsolatos magyar vonatkozású fejlemények nem ritkán belpolitikai jellegű verbális összeütközések apropójává váltak. Egyfelől az újságok hírek és tudósítások formájában előszeretettel számoltak be arról, hogy kormányzati és ellenzéki politikusok, illetve szimpatizánsok sokszor igen éles kritikának vetették alá egymás uniós tárgyú megnyilatkozásait és cselekedeteit. Másfelől a lapok – kritikai hangvételű olvasói levelek, hozzászólások közzétételével közvetetten, vagy saját szerkesztőségi írásokkal közvetlenül – nem ritkán maguk is véleményt nyilvánítottak, illetve vitát indítottak vagy váltottak ki uniós ügyekben. Különösen a Népszabadságra és a Magyar Nemzetre volt jellemző az ilyen természetű saját állásfoglalás. Mindenesetre akár a politikusok nézetütközéseinek ismertetéséről, akár saját szerkesztőségi vélemények kifejtéséről van szó, az olvasónak könnyen az a benyomása támadhat, hogy az ország Európai Unióhoz való közeledése csak ürügyül szolgál a pártpolitikai csatározásokhoz, és a tulajdonképpeni nemzeti ügyet háttérbe szorítja a politikai konfrontáció.

Különösen a csatlakozást érintő kormányzati nyilatkozatokkal és az EU által bojkottált osztrák kormányhoz való viszonytal összefüggésben lehetett éles politikai ütközést tapasztalni.

(a) A magyar csatlakozás ügye mint belpolitikai vitapont

Az a kedvezőtlen fejlemény, hogy az unió országaiban és brüsszeli irányító szerveiben fokozódó bizonytalanság és székszis mutatkozott az integráció keleti bővítését illetően, a magyar politikában és közéleti nyilvánosságban is lecsapódott, mégpedig olyan megnyilatkozások formájában, amelyeket belpolitikai kommunikációs konfrontációk, a kormányzat és a baloldali ellenzék közötti verbális pengékváltások kísérték.

A nyári hónapok közeledtével egyre gyakrabban lehetett a lapokban olyan nyilatkozatokkal találkozni, amelyek azt fejezték ki, hogy a magyar kormány aggódik a csatlakozás remélt, illetve célba vett időpontjának esetleges csúszása miatt, és elégedetlen a bővítés ügyében tanúsított uniós magatartással. Az elégedetlenséget kifejező kormányzati nyilatkozatokat a politikai játéktér baloldalán nem találták szerencsésnek és célravezetőnek, és ez a kritikai vélemény több ízben a sajtónyilvánosságban is megfogalmazódott. Mindenekelőtt a Népszabadságra volt jellemző, hogy politikusok vonatkozó nyilatkozatainak közzététele mellett szerkesztőségi cikkekben is sűrűn

reagált a türelmetlenkedő-elégedetlenkedő hangokra, erősen azt sugallva, hogy a kormányzat valójában nem is törekszik az uniós tagságra.

Július elején a magyar elégedetlenség kinyilvánítása új fordulatot vett, amikor a lapok arról számoltak be, hogy a miniszterelnök Magyarországnak az unióhoz való viszonyát érintve külföldi újságírók jelenlétében olyan értelmű kijelentést tett, hogy az EU-n kívül is van élet. Az Európai Uniót kívüli élet emlegetése nyomán erősen kritikai hangvételű reagálások jelentek meg a Népszabadságban, és egyre élesebben fogalmazódtak meg kétségek a magyar kormányzat csatlakozási szándékait illetően.

Mindenesetre a támadásokkal szemben – legpregnánssabban a Magyar Nemzet hasábjain – nyomban megjelent az az ellenérv, hogy a bővítés folyamatának lassulása és a csatlakozási időpont tologatása egyértelműen jogossá teszi a kormányfő, illetve a magyar kormányzat türelmetlenségét és elégedetlenségét, ennek határozott kifejezése azonban egyáltalán nem jelent EU ellenességet, éppen ellenkezőleg, segít tisztázni a helyzetet.

(b) Belpolitikai nézeteltérések az osztrák kormányhoz való viszony ügyében

Az uniós országokhoz fűző külkapcsolatok terén kiemelkedően az új osztrák kormányhoz való magyar viszony vonta magára a legnagyobb figyelmet. A felfokozott sajtóérdeklődést mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az országos napilapokban alig fordult elő olyan szám, amelyben ne lehetett volna legalább egy cikket találni az Európai Unió és Ausztria konfliktusáról, illetve az osztrák–magyar kapcsolatokról. És hozzátehetjük, hogy ebben a témakörben a megyei lapok sem nagyon maradtak el az országosaktól.

Az osztrák–magyar kapcsolatokra irányuló sajtófigyelem rendkívüli mértékű felerősödését nem utolsó sorban az váltotta ki, hogy miközben az Európai Unió szankciókat vezetett be Ausztriával szemben a Jörg Haider-féle Szabadságpártnak a kormánykoalícióba történt bevonása miatt, Magyarországon hivatalos államközi látogatáson fogadták az osztrák miniszterelnököt. Az esemény a sajtó tükrében belpolitikai ütközőponttá vált a kormányzat és az ellenzék baloldali pártjai közötti csatározásban. Kormányzati részről olyan érvek fogalmazódtak meg, hogy egyfelől Magyarországnak szuverén joga államközi kapcsolatainak alakítása, hiszen egyelőre nem tagja az EU-nak, és semmiképpen sem érdeke, hogy szomszédjával korlátozza együttműködését, másfelől semmi jele annak, hogy a választások óta Ausztria, illetve az osztrák kormány letért volna a demokrácia útjáról, egyébként is Schüsselnak Nyugat-Európába is vannak utazásai. Ellenzéki oldalról viszont rendkívül károsnak és az uniós csatlakozás szempontjából veszélyesnek ítélték az osztrák és a magyar kormányfő találkozóját. A helyenként igen éles hangnemű elutasító vélemények közreadásában a Népszabadság járt az élen. Szeptemberben viszont, amikor az EU feloldotta egyébként sem különösebben fenyegető szankcióit Ausztriával szemben, a Magyar Nemzet igyekezett a tavaszi-nyári Ausztria-párti kormányzati magatartás nyomatékos felidézésével tőkét kovácsolni a kormányoldal számára.

Jellegzetességek a Magyarország uniós csatlakozásával kapcsolatos sajtóanyagban

Nincsenek érdemi érvek Magyarország uniós csatlakozása ellen

A vizsgált napilapoknak az Európai Unióval kapcsolatos magyar vonatkozású anyagában egyetlen olyan terjedelmileg és tartalmilag jelentősnek mondható írás sem fordult elő, amely kétségbe vonta volna Magyarország uniós csatlakozásának jelentőségét és szükségességét, és érdemben amellett érvelt volna, hogy az ország az unión kívül biztosabb jövőre és gyorsabb fejlődésre számíthat. Az EU-n kívüli élet lehetőségét emlegető kormányzati nyilatkozatokhoz fűzött értelmezések is arra utaltak, hogy ugyan van élet az EU-n kívül is, de belül azért jobb. Igaz ugyan, hogy viszonylag nagy számban akadtak olyan írások, amelyek a csatlakozás várható hatásait mérlegelve egy-egy terület, többnyire az agrárágazat vonatkozásában aggodalmaknak és fenntartásoknak adtak hangot, és az idő előrehaladtával egyre több olyan utalással lehetett találkozni, amely azt jelezte, hogy a csatlakozás várható vagy remélt időpontjának eltolódása türelmetlenséghez és elbizonytalanodáshoz vezethet, egészében véve azonban az a ki nem mondott meggyőződés hatotta át a sajtót, hogy a csatlakozásra mindenképpen sor kerül, legföljebb az lehet a kérdés, hogy mikor.

Felelősségérzetet sugalló kép a magyar csatlakozási stratégiáról

A csatlakozási folyamatban követendő stratégiáról a magyar külpolitika irányítóinak és az uniós kapcsolatokért felelős tisztségviselőknek a nyilatkozataiban viszonylag gyakran esett szó, de többnyire csak futólag, utalásszerűen, gyakran minden részletezés vagy magyarázat nélkül. A sajtóban idézett politikusi nyilatkozatok leginkább a következő elemeket említették:

- Magyarország 2002 végére mindenképpen befejezi felkészülését, és készen fog állni a csatlakozásra, függetlenül attól, hogy a fogadó oldalon hogyan állnak a dolgok;
- arra törekszünk, hogy egyéni elbírálás érvényesüljön a tagjelöltekkel szemben;
- az elbírálás alapja az egyes országok felkészültségének szintje és a csatlakozási tárgyalásokon elért pozíció legyen;
- sem a tárgyalásokon való továbblépés, sem maga a csatlakozás ne csoportosan történjen, a már előrehaladást elért és felkészült országoknak ne kelljen a lassabban haladókra várniuk;
- a csatlakozási folyamat a felkészült országok esetében minél gyorsabban haladjon, mert az akadozás megtörheti a lendületet és az elszántságot;
- érdekeinket és álláspontunkat minden kérdésben határozottan érvényesíteni igyekszünk;
- nem fogadjuk el, hogy irreális követelményeket állítsanak elénk.

Miközben a csatlakozási folyamat koordinálásában érintett hazai kormányzati személyiségek erőteljesen hangsúlyozták, hogy mindent megtesznek a magyar érdekek védelméért, több cikkben is olyan félelmek, illetve panaszok fogalmazódtak meg,

hogy bizonyos területeken, elsősorban az agrárágazatban a magyar érdekek sérelmet szenvednek.

Mérsékelt figyelem a magyarországi EU-finanszírozások irányában

Az Európai Unió által kínált finanszírozási módokról és pályázati lehetőségekről, az intézmények, települések, régiók, ágazatok számára nyújtott támogatásokról, induló vagy már működő projektekről, a rendelkezésre álló pénzkeretek felhasználásáról tájékoztató írások képezték az unióval kapcsolatos sajtóanyagnak azt a részét, amely – legalábbis elvileg – a leginkább alkalmas lehetett arra, hogy az olvasókban felkeltesse a közvetlen érdekltség érzését, hiszen itt nem az emberek mindennapi világától távol eső diplomáciai találkozókról, brüsszeli tárgyalásokról, nehezen áttekinthető megállapodásokról vagy éppen homályos értelmű politikusi nyilatkozatokról és haszontalannak tűnő belpolitikai csatározásokról volt szó, hanem olyan fejlesztésekről, amelyeknek jól felmérhető a hasznuk, és amelyekeken keresztül – esetleg már a szűkebb környezetben (településen, régióban, munkahelyen, ágazatban) is – érzékelhetővé, megtapasztalhatóvá válik, hogy az EU-hoz való közeledés valóban pozitív változásokat eredményez. Ennek ellenére a témakört rövidebben-hosszabban érintő írások mennyisége jócskán elmaradt az ilyesféle közvetlen érdekltséggel nem rendelkező tematikus csoportok gyakorisága mögött.

Az uniós finanszírozásokkal kapcsolatos információk a megyei lapokban rendszerint valamivel nagyobb súllyal szerepeltek, mint a lokalitáshoz kevésbé kötött országos lapokban. Míg a Népszabadságban és a Magyar Nemzetben a támogatások, pályázatok, pénzkeretek és különféle projektek témaköre 7, illetve 8 százalékkal részesedett a tematikából, a megyei forrásokban ez az arány 11 százaléktól 18 százalékig változott.

Viszonylag kevés az emberek mindennapi világához közeli információ

Szoros összefüggésben azzal, hogy a napilapok EU vonatkozású anyagaiban az átlagembertől távol eső és idegen külpolitikai és intézményi-szabályozási perspektíva érvényesült igen erősen, és csak meglehetősen mérsékelt sajtófigyelem irányult az intézmények, települések, régiók, ágazatok számára nyújtott uniós támogatásokra, induló vagy már működő projektekre, a rendelkezésre álló pénzkeretek felhasználására, megállapítható, hogy a napi sajtóból meglehetősen csekély mennyiségben jutott el olyan információ az olvasókhoz, amely közel áll az emberek mindennapi világához, és képes akár egyéni, akár (kis)közösségi szinten felkelteni az érintettség és érdekltség érzését.

Megalapozatlan hivatkozások az EU-ra

A vizsgált lapokban, illetve a lapok által ismertetett politikusi és egyéb nyilatkozatokban nem egy alkalommal olyan szövegrészekkel lehetett találkozni, amelyek valós konkrét összefüggések felmutatása nélkül, tehát irreleváns módon vagy esetleg teljesen tévesen hivatkoztak az Európai Unióra. Többnyire az történt, hogy a kormányzat vagy valamilyen hatóság egy kifogásolt vagy népszerűtlen intézkedést

(például a jövedéki termékekre vonatkozó új vámszabályokat) – mintegy a hazai és az uniós viszonyok összehasonlításaképpen – azzal próbált indokolni, hogy a szóban forgó intézkedés az EU-ban már általánosan elterjedt, illetve azt a csatlakozni kívánó országoktól elvárják. Ha kiderül a megalapozatlanságuk, a manipulatív, megtévesztő hivatkozások természetesen a nyilatkozók hitelvesztését eredményezhetik, de akár helytálló, akár téves állítások közreadásáról van szó, az EU-ra mutogató (ön)igazoló hivatkozások óhatatlanul azt a veszélyt hordozzák magukban, hogy a közvéleményt az Európai Unió és a csatlakozás ellen hangolják.

Az is tetten érhető a sajtóban, hogy az Európai Unió gyakran mint mindenre ráaggatható címke funkcionál. Számos írásban megfigyelhető, hogy miközben alig vagy egyáltalán nem tartalmaznak érdemi információt az Európai Unióval vagy a magyar csatlakozással kapcsolatban, címükben és/vagy szövegükben mégis nyomatékosan utalnak az unióra, mintegy kidomborítva ezzel a téma, illetve az írás fontosságát, közéleti relevanciáját, és legitimálva az írásban érintett intézményeket, illetve történéseket.

Az uniós ügyek közszereplői között túlnyomó többségben vannak a politikusok, illetve a kormányzati személyiségek

Az Európai Unióval kapcsolatos sajtóanyagban a közvetlen érdemi megszólalások kétharmada magyar, egyharmada pedig külföldi személyiségekhez tartozott. A megyei napilapokban az érdemben megszólaltatott személyiségek között lényegesen kisebb volt a külföldiek aránya, mint az országos napilapokban, ami nyilvánvalóan a megyei lapok erőteljes lokális érdeklődésével magyarázható.

A napi sajtóra erősen jellemző, hogy politikusok szemüvegén keresztül láttatja a világot: az uniós ügyekben jelentősebb terjedelemben megszólaltatott magyar személyiségeknek közel a háromnegyede politikus volt, ezen belül is a kormányzatot és a legnagyobb kormánypártot képviselő közszereplők voltak túlnyomó többségben.

A vizsgált napilapok összességét tekintve a politikusokhoz képest mind a gazdasági vezetők, mind a szakértők, de még inkább az önkormányzati tisztségviselők lényegesen ritkábban kaptak érdemi megszólalási lehetőséget. A megyei lapokban – és alighanem ez is a lokális kötődés jele – az önkormányzati emberek és a gazdasági vezetők nagyobb arányban fordultak elő a megszólalók között, mint az országos lapokban, amelyekben viszont a szakértők értek el valamelyest nagyobb arányt.

A leggyakrabban megszólaltatott személyiségek gyakorisági listáján a mezőnyből messze kiemelkedve minimális különbséggel a külügyminiszter és a miniszterelnök állt az első két helyen, de néhány kivételtől eltekintve a többi helyet is kizárólag kormányzati, illetve kormánypárti személyiségek foglalták el.

Végkicsengésként elbizonytalanító üzenet

A vizsgált sajtóanyagoknak vitathatatlanul volt legalább két olyan tartalmi összetevője, amely a magas előfordulási gyakoriság és az erős hangsúlyozottság következtében a legkülönbözőbb politikai-társadalmi attitűdökkel rendelkező olvasók számára is elgondolkodtató lehetett a magyar uniós csatlakozás ügyével kapcsolatban.

(a) Az egyik természetesen azoknak a híreknek a tömege, amelyek hol burkoltan, hol expliciten azt jelezték, hogy az EU – bár a jövőbeli csatlakozást illetően nem eleve elutasító, sőt egyenesen támogató – egyelőre még nem áll maradéktalanul készen az integráció bővítésére, illetve egyes országokban bizonyos vonatkozásokban, elsősorban a munkaerő szabad áramlásának kérdéskörében fenntartások tapasztalhatók a belépésre vágyókkal szemben.

(b) A másik a magyar kormányzati tényezők nyilatkozatainak a tulajdonképpeni szándékok tekintetében kétségeket támasztó ellentmondásossága: egyfelől eltökélt csatlakozási törekvések és erőfeszítések hangsúlyozása, másfelől arra való utalások, hogy Magyarország az EU nélkül is boldogul, és a gyors csatlakozás nem létkérdés.

Tartalomelemzésünk 2000. szeptember végi lezárulta óta számos fontos esemény történt, amely a sajtóból kibontakozó képet is átrajzolta. A legfontosabb talán az volt, hogy a nizzai EU-csúcson, bár pontos dátumokat nem jelöltek meg a várakozóknak, a tagállamok végül is megerősítették azon elhatározásukat, hogy készen állnak a nem nagyon távoli jövőben befogadni a csatlakozni kívánó országokat, ha megfelelő felkészültséget bizonyítanak. Újabb az optimistább sajtóbeli nyilatkozatok 2004-re jelzik a magyar csatlakozást. *Tempora mutantur...*

Melléklet

Az elemzett lapok listája

<i>A lap neve</i>	<i>Típusa</i>	<i>A szerkesztőség telephelye</i>	<i>Kiadó</i>	<i>A reprezentált régió</i>
Népszabadság	országos napilap	Budapest	Népszabadság Rt	Közép-Magyarország, illetve az ország egésze
Magyar Nemzet	országos napilap	Budapest	NEMZET Lap- és Könyvkiadó Kft.	Közép-Magyarország, illetve az ország egésze
168 óra	hetilap	Budapest	Telegráf Kiadó Kft.	Közép-Magyarország, illetve az ország egésze
Magyar Fórum	hetilap	Budapest	Magyar Ut Alapítvány	Közép-Magyarország, illetve az ország egésze
Kisalföld	megyei napilap	Győr	Kisalföld Kiadó Kft	Nyugat-Magyarország
24 óra	megyei napilap	Esztergom	Axel Springer Magyarország Kft.	Közép-Dunántúl
Somogyi Hírlap	megyei napilap	Kaposvár	Axel Springer Magyarország Kft.	Dél-Dunántúl
Észak-Magyarország	megyei napilap	Miskolc	Inform Stúdió Kft	Észak-Magyarország
Hajdú-Bihari Napló	megyei napilap	Debrecen	Inform Stúdió Kft	Észak-Alföld
Petőfi Népe	megyei napilap	Kecskemét	Axel Springer Magyarország Kft.	Dél-Alföld

TÁJÉKOZÓDÁS

Bukodi Erzsébet

TÁRSADALMI JELZŐSZÁMOK – ELMÉLETEK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK

Bevezetés

A társadalmi indikátorok „mozgalmának” kialakulásáról, indulásáról beszélve legalább három fontos állomást kell száma vennünk (Rothenbacher 1993). Az elsőt az az 1954-es ENSZ-kezdeményezés képviseli, amely egy szakértői csoport felállításával az életszínvonal koncepciójának és mérésének a problémáit kívánta felvázolni. Az itt alkalmazott megközelítésben a lakossági jólét, az életkörülmények különböző területekre „darabolhatók”, és ezek a szegmensek külön-külön vizsgálandók a statisztikai eszközeivel.

A második kiindulási pontot az a NASA-kutatás jelentette, amely a hatvanas évek elején indult, és amelynek a célja annak a felmérése volt, vajon az űrprogramoknak milyen a fogadtatása az amerikai társadalomban. Ennek keretében a kutatók egy olyan egységes társadalomstatisztikai rendszer kialakítását tűzték ki célul, amely évente, a gazdasági jelentések mellékleteként egy „társadalmi riportot” jelentet meg. Ez a jelentés a lakosság objektív életkörülményeinek legfontosabb jellemzőiről és azok változásáról volt hivatott tudósítani.

A harmadik „lökés” szintén az Egyesült Államokból származott. A hatvanas években a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan már jelentkeztek azok a társadalmi problémák, amelyek megoldása pusztán gazdasági eszközökkel nem volt lehetséges. Mind a szakemberek, mind a politikai döntéshozók felismerték, hogy a gazdasági indikátorok önmagukban nem fejezik ki egy ország gazdasági-társadalmi állapotát. Ez a kritika vezetett el egy olyan igényhez, amely a nemzeti számlák rendszeréhez hasonlóan fontosnak látja a „társadalmi számlák” rendszerének kidolgozását. Azonban ennek megvalósítását még mindig inkább a gazdasági helyzetjelentések mellékleteként képzelték el.

A társadalmi jelzőszámok kutatásának „virágzása” a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig tartott. Ekkor, az elméleti keretek tisztázására és a módszertani problémák megoldására több műhely is kialakult. Európában a legnagyobb tekintélyt a *Wolfgang Zapf* vezette német és az *Erik Allard* – a későbbiekben *Joachim Vogel* – nevéhez kapcsolható skandináv iskola vívta ki magának. A hetvenes évek végén kezdődő gazdasági visszaesés azonban nem kedvezett a társadalmi jelzőszámok kutatásának, a figyelem ismét a gazdasági jelzőszámokra irányult. Az országok nagy részében a társadalmi indikátorok rendszerbe fűzését célzó sta-

tisztikai programok abbamaradtak, más országokban viszont a mozgalom ekkorra már elérte „nagykorúságát”, és integrálódott a nemzeti statisztikai rendszerbe.

Napjainkban viszont ismét az érdeklődés homlokterébe kerültek a társadalmi indikátorokkal kapcsolatos kutatások – a legtöbb ország viszonylagos rendszerességgel megjelentet társadalmi helyzetképeket, sőt néhány helyen egy egységes társadalomstatisztikai adatfelvételi rendszerre épül az információközlés. Kétségkívül, az újabb „lökést” az Európai Unió gazdasági-társadalmi integrációjának felpörgése jelentette, amely új kihívásokat teremtett a statisztikai szolgálaton belül. Egyrészt megindult a nemzeti statisztikai nomenklatúrák, adatközlések összehangolása, másrészt az egységes elvek alapján végrehajtott, a tagállamok legtöbbszörre kiterjedő komparatív társadalomstatisztikai felmérések alapján közös adatbankok létrehozása. Az első ilyen nagyszabású vállalkozás az Európai Közösség háztartáspanel vizsgálata volt 1994-ben, amely elsősorban az iskolázottsággal, munkaerőpiaccal, jövedelemeloszlással kapcsolatos kérdésekre fókuszált.

A társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos kutatások történeti háttérének felvázolásakor említést kell tennünk a nem elhanyagolható magyar hagyományokról is. Nálunk a hetvenes évek közepén *Andorka Rudolf* vezetésével a KSH-ban kezdődött meg társadalmi indikátorok rendszere elméleti alapjainak kidolgozása. A munka alapvetően két irányban folyt: Az egyik utat az úgynevezett társadalomstatisztikai tranzíciós mátrixok módszerének hazai adaptációja jelentette (*Andorka–Illés 1974*), a másikat az ennél „szerényebb” igényű társadalmijelzőszám-szisztéma kidolgozása (*Andorka–Kulcsár 1976*) képviselte. Az előbbi megközelítésnek az a lényege, hogy időről időre követve a társadalom tagjainak életútját, „elszámoljuk” a lakosság mozgását a különböző demográfiai, iskolai, munkaerő-piaci, jövedelmi stb. kategóriák és állapotok között. Ehhez azonban egy olyan komplex, évről évre ismétlődő társadalomstatisztikai adatfelvételi rendszerre lenne szükség, amely sem akkor, sem azóta nem valósult meg a maga teljességében. Az „egyszerűbb” utat képviselő, társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos kutatások eredményei viszont több munkában is publikálódtak. 1986-ban – majd angol nyelven 1990-ben – megjelent egy olyan összefoglaló tanulmány, amely az addig kidolgozott mutatók felhasználásával vázolja fel a társadalmi modernizáció rövid és hosszú távú trendjeit (*Andorka–Harcza 1986, 1990*). Tulajdonképpen ezen kötet tartalmának és adatainak – legalábbis részbeni – aktualizálását jelentette egyrészt a *Társadalmi riport* sorozat, másrészt a *Társadalmi helyzetkép* kiadvány. Az előbbi kétfévente jelenik meg a Tárki égisze alatt, és az első, az általános gazdasági, társadalmi tendenciákat bemutató fejezeten kívül nem csupán adatközlő, hanem elemző tanulmányokat is tartalmaz (*Andorka–Kolosi–Vukovich 1990, 1992, 1994, 1996; Kolosi–Tóth–Vukovich 1998, 2000*). Az utóbbi kiadványt a KSH munkatársai állítják össze, és funkciója elsősorban az, hogy leíró jelleggel összegző keretet adjon a fontosabb társadalmi jelenségekről és folyamatokról (*KSH 1999*):

A következőkben, a téma nemzetközi szakirodalmára alapozva, áttekintjük a társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos elméleti megközelítéseket, tisztázzuk az általános fogalmakat. Ezen túlmenően bemutatjuk a különböző elméleti megközelítések-ből következő operacionalizációs lehetőségeket, és végül kísérletet teszünk egy lehetséges adatgyűjtési rendszer előnyeinek és hátrányainak a felvázolására.

A társadalmi indikátorok: definíciók, típusok

A statisztikától az indikátorokig

Elméletileg a statisztikák olyan számokban kifejezett tények, amelyeket valamilyen módszertani eljárás segítségével szisztematikus adatgyűjtés eredményeként állítanak elő, ebből következően „értékmentesek”, feladatuk csupán az információnyújtás, tájékoztatás. Az indikátorok ezzel szemben túllépnek ezen a „könyvviteli” szemléleten, és magukban rejtik a tervezés, az előrejelzés és az értékelés lehetőségét. Vagyis az indikátorok közvetítők – metaadatok (Olenski 1986) – a statisztikai megfigyelések és a gazdasági, társadalmi jelenségek között. A jelzőszámokkal kapcsolatban az egyik legfontosabb szempont az időbeli vagy a különböző gazdasági, társadalmi aggregátumok, csoportok közötti összehasonlítás, összehasonlíthatóság. Egyetlen időpontra vagy egyetlen csoportra vonatkozó statisztikai adat önmagában nem képvisel indikátort, csak abban az esetben, ha az egy időszakra illeszkedik, illetve ha más csoportokkal való összehasonlításban szerepel. Más szóval, a jelzőszámoknak minden esetben relatív mutatóknak kell lenniük.

A társadalmi indikátoroknak ez a közvetítő szerepe jól megmutatkozik azokban a definíciókban, amelyeket a terület „klasszikusainál” olvashatunk:

A társadalmi indikátorok „...olyan statisztikák, statisztikai sorok és minden egyéb formái a bizonyítékoknak, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy megállapítsuk, hol állunk most, és merrefelé tartunk értékeink és céljaink tekintetében.” (Bauer 1966)

„A társadalmi indikátorok valamely társadalmi jelenség mérései, ...[a jelzőszámok] jellegükben normatívok és egy konzisztens információs rendszer részei.” (Cazes 1972)

„A társadalmi indikátorok valamilyen társadalmi alrendszerre vonatkoznak ...és a kíváncsiság, a megértés és a cselekvés eszközüül szolgálnak.” (Stone 1975)

„A társadalmi indikátorok a társadalomról alkotott számszerűsített tények.” (Hauser 1975)

„A társadalmi indikátorok olyan statisztikák, amelyek az életkörülményeket és az ezekben bekövetkezett időbeli változásokat mérik a népesség különböző csoportjaira vonatkozóan, figyelembe véve a társadalmi létezés külső (objektív) és belső (szubjektív) vonatkozásait.” (Land 1975)

Társadalmi indikátoroknak tekinthetők „...mindazon adatok, amelyek felvilágosítanak bennünket a struktúrákról és a folyamatokról, a célokról és a teljesítményekről, az értékekről és a véleményekről”. (Zapf 1977)

„A társadalmi indikátorok egy olyan szisztematikus rendszer részei, amely rendszer a megfigyeléstől a prognózisig, a tervezéstől a tervek megvalósulásának értékeléséig terjed.” (Horn 1993)

„A társadalmi indikátorok olyan mérések, amelyek legalább háromféle módon használhatók: mint teljesítményindikátorok, a társadalmi célok megvalósulásának sikeressége szempontjából; mint statisztikai háttér adatok az egyéni jólét leírása vonatkozásában; és mint kulcsstatisztikák a nemzeti, regionális, helyi tervezés elősegítésére.” (Vogel 1994)

„...a társadalmi indikátoroknak két alapvető célja van: az első a társadalmi változások felmérése, a második a társadalmi jólét mérése és leírása. Szélesebb értelemben véve a társadalmi indikátorok a társadalmi változások rendszeres megfigyelésének és elemzésének eszközei.” (Noll 1998)

A fentebbi definíciók „közös” elemeinek kiemelésével a társadalmi jelzőszámok céljait, funkcióikat, feladataikat tekintve a következőképpen illeszkednek a gazdasági-társadalmi döntési folyamatokba:

Funkció	Feladat
A jelenségek, tendenciák megfigyelése	Elemzés
Az elemzések eredményeként a társadalmi változások előrejelzése	Tervezés
Lehetséges alternatívák felvázolása, prioritások megadása	Orientálás
A döntések társadalmi következményeinek, „teljesítményének” értékelése	Monitoring, retrospektív elemzés

A kutatók többsége (pl. Vogel 1994) egyetért abban, hogy a társadalmi indikátorok alkalmazásának elsődleges célja a társadalmi jólét, az életkörülmények leírása, ennek időbeli nyomon követése. Ennek megfelelően a jelzőszámoknak

- a. az egyénekre és a háztartásokra kell koncentrálniuk, nem pedig az egyéb gazdasági-társadalmi aggregátumokra;
- b. *output*-méréseknek kell lenniük, amelyek alkalmasak a különböző folyamatok, döntések következményeinek a feltárására.

A társadalmi indikátorok mindig normatív jellemzőkkel bírnak abban az értelemben, hogy segítségükkel a szakemberek és a politikai döntéshozók is egyértelműen meg tudják állapítani a „fejlődés” vagy a „leszakadás” tényét. Ezeknek a jelzőszámoknak alapvető feladatuk, hogy megmutassák azt, vajon a változások „jó” vagy „rossz” irányban haladnak-e; vannak-e egyáltalán változások.

A társadalmi jelzőszámokkal foglalkozó magyar szakirodalom a jelzőszámoknak három típusát különbözteti meg (Andorka–Kulcsár 1976). Az első típus gyakorlatilag megfelel a nemzetközi szakirodalomból származó definícióknak, vagyis az indikátorok normatív, teljesítménymérő jellegét hangsúlyozza. Ezek mellett azonban a szerzők szükségesnek tartják a nem normatív jellegű indikátorok alkalmazását is, ezen elsősorban a társadalmi szolgáltatások és a társadalmi ráfordítások teljesítményét kifejező mutatókat értik. Érvelésük szerint az ilyen típusú indikátorok fontos részei a társadalmi viszonyoknak, és összefüggenek a társadalmi jólét alakulásával. Egy harmadik típusú jelzőszám viszont sem a társadalmi jólét bizonyos elemeit, sem a társadalmi szolgáltatásokat, hanem „egyszerűen” a társadalom állapotát írja le. Ide sorolják például a különböző beiskolázási mutatókat. Összefoglalóan a társadalmi jelzőszámokat a következőképpen definiálták a szerzők:

„...a társadalmi folyamatoknak és jelenségeknek – a társadalmi jólét egyes elemeinek, a különböző társadalmi ráfordításoknak és általában a társadalom

állapotának – olyan mutatói, amelyek a kérdéses folyamatokat és jelenségeket összefoglalóan és világosan jellemzik.” (Andorka–Kulcsár1976: 460)

A fentebbi jelzőszám-definíción túlmenően Andorka és Kulcsár megfogalmazott egy négyes követelményrendszert is a lehetséges indikátorstruktúrát illetően:

A társadalmi jelzőszámok

1. a jólét minden lényeges területére terjedjenek ki;
2. minden jelenséget a lehető legkevesebb, de a legjellemzőbb mutatóval írjanak le;
3. a jelzőszámok legyenek elég érzékenyek ahhoz, hogy a jelenség vjsszonylag kis változását is jól kimutassák;
4. a kiválasztott jelzőszámoknak minél hosszabb idősorai, valamint minél részletesebb társadalmi és területi bontás szerint kimutatott keresztmetszeti adatai álljanak rendelkezésre.

Objektív versus szubjektív indikátorok

A jelzőszámok természetesen különböző szempontok szerint csoportosíthatók, amely szempontokat az adatközlés célja és tartalma határozza meg. Horn (1993) az indikátorok rendezésének következő módját javasolja:

A. Objektív típus

- A.1. egyváltozós megközelítés
- A.2. többváltozós „egyszerű” megközelítés
- A.3. többváltozós „komplex” megközelítés

B. Levezetett vagy szubjektív típus

Az „objektív” indikátorok alapulhatnak egyetlen változó idősorán (pl. a nappali tagozaton tanulók száma bizonyos életkorban). Egy másik megoldás az lehet, amikor többé-kevésbé heterogén „elemi” jelzőszámokból alakítunk ki egy kombinált mutatót (pl. a születések és a halálozások számából kiszámítjuk a természetes szaporodás–fogyás indexét). A harmadik megközelítés egy adott gazdasági-társadalmi jelenség komplex, sokféle szempontot figyelembe vevő megközelítésén alapul (pl. háztartások jövedelmi helyzete, a népesség egészségi állapotát kifejező szintetikus mutató). A következő táblázat három példával világítja meg a három indikátortípus sajátosságait.

Területek	Egyváltozós megközelítés	Többváltozós megközelítés	
		„Egyszerű”	„Komplex”
Népesedés	születési, halálozási mutatók	természetes szaporodás	a népességváltozás hosszú távú trendjei
Oktatás, iskolázottság	a 20 éves népességből a nappali tagozaton tanulók aránya	az érettségizettek közül felsőoktatási intézményekben továbbtanulók aránya	az iskolázottsági státusz
Munkaerőpiac	a foglalkoztatottak aránya az aktív korú népességben belül	a népesség gazdasági aktivitási státusz szerinti megoszlása (foglalkoztatottak, munkanélküliek stb.)	a munkaerő-piaci változások hosszú távú trendjei

Az objektív indikátoroktól *Horn* elkülöníti az általa „levezetettnek” vagy szubjektívnek nevezett jelzőszámokat. Ezek a mutatók nem közvetlen módon ragadják meg a különböző társadalmi jelenségeket, hanem úgynevezett „helyettesítő” (*proxy*) indikátorok segítségével. Ebbe a kategóriába sorolja a szerző például az öngyilkosságok számának alakulásáról tudósító mutatókat, azzal érvelvén, hogy az öngyilkosságok idősorainak vizsgálatából megbízható következtetéseket vonhatunk le a társadalom „jól-létének” változására vonatkozóan. Ezek a levezetett vagy származtatott jelzőszámok alapulhatnak a társadalmi tények szubjektív értékelésén, az életkörülmények egyéni percepcióján (is). Mindezt figyelembe véve beszél *Noll* (1998) a „szubjektív” társadalmi indikátorokról, ahova olyan mutatókat sorol, mint például a szubjektív osztály- vagy réteghelyzet, a foglalkozással, munkakörrel való elégedettség stb. A társadalmi jelzőszámoknak ez az „objektív” – „szubjektív” elkülönítése azért fontos, mert a társadalmi indikátorok modelljei – többek között – aszerint különböztethetők meg egymástól, hogy milyen típusú jelzőszámokat alkalmaznak, preferálnak a társadalmi jelenségek leírására.

„Versenyző” megközelítések: a társadalmi indikátorok modelljei

A nyugat-európai országok legtöbbszörében már a hetvenes évek óta folyik az úgynevezett „társadalmi indikátorok mozgalma”, azonban a keletkezett produktumok, illetve a munka intézményesítettsége meglehetősen heterogén képet mutat. Nagyon kevés olyan ország van, ahol a társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos kutatások és adatközlések időben stabilak és folyamatosak. Talán a „legszebb” példa Skandinávia – leginkább Svédország – ahol az indikátorkutatás már csaknem harminc éves múltat tekint vissza, és ahol az adatközlések alapját egy jól kidolgozott adatfelvételi rendszer képviseli. A különböző nemzetek társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos erőfeszítései mind a céljaikat, mind módszertani megközelítéseiket, mind intézményesítettségüket tekintve nagyon különbözhetnek egymástól. Ezeket a lehetséges megközelítéseket próbáljuk meg a következőkben tipizálni és legfontosabb sajátosságaikat bemutatni.

Az „erőforrás” megközelítés

A svéd „életkörülmények” megközelítés középpontjában az a probléma áll, vajon hogyan lehet a lehető legszisztematikusabb képet adni a társadalom „jól-létének” népességen belüli eloszlásáról, azaz hogyan ragadhatók meg a statisztika eszközeivel a társadalmi egyenlőtlenségek. *Vogel* (1988) a társadalmi indikátorokkal kapcsolatos munkának három funkcióját jelöli meg:

1. „a dolgok jelenlegi állásának” leírása (a problémák felvetése),
2. annak eldöntése, vajon „hogyan kellene a dolgoknak menniük” (a társadalmi, politikai célok megfogalmazása); végül,
3. annak meghatározása, hogy „mit kell tennünk” a különböző célok elérése érdekében (társadalmi tervezés).

A társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség koncepciója szorosan kapcsolódik azokhoz az elképzelésekhez, hogy milyennek is kellene lennie az anyagi és nem anyagi javak igazságos elosztásának egy adott társadalomban. Az erről szóló elméletek általában azokon a feltételezéseken alapulnak, amelyek a különböző csoportok közötti különbségek okainak feltárására irányulnak. Ezek a különbségek a társadalom tagjai előtt álló „alternatívák” közötti szabad választás eredményeiből adódnak. Amikor a hasonló erőforrásokkal rendelkező egyének (pl. a kereskedelmi alkalmazottak) anyagi fogyasztásukban, kulturális aktivitásukban, üdülési szokásaikban stb. különböznek egymástól, akkor ezek a különbségek „csak” az eltérő preferenciákból és ízlésekből adódnak, és nincsenek elsődleges kapcsolatban az elérhető erőforrásokkal. A tényleges különbségek akkor jelentkeznek, amikor az eltérő mennyiségű és minőségű erőforrásokkal rendelkező társadalmi csoportokat hasonlítjuk össze, hiszen ekkor az egyenlőtlenségek éppen az elérhető (vagy el nem érhető) források különbözőségéből adódnak. Ebből a megfogalmazásból világos, hogy a skandináv „életkörülmények” megközelítés középpontjában az „erőforrások” fogalma áll. Ebben az elméleti keretben a társadalmi jólét nem más, mint „...az egyéneknek erőforrások feletti rendelkezése, amely által az egyéni életkörülmények tudatos módon alakíthatók” (Erikson 1993: 72). Ezek az erőforrások lehetnek anyagiak, gazdaságiak (lakásviszonyok, vagyon, jövedelem, megtakarítás stb.), és lehetnek az életmód más aspektusaira visszavezethetők (iskolai, képzettségi háttér, munkakörnyezet, egészségi állapot, kapcsolati környezet stb.). A svéd modell kizárólag objektív indikátorokkal dolgozik, az egyének életkörülményeikkel való elégedettségének vagy elégedetlenségének a vizsgálata (a szubjektív jelzőszámok alkalmazása) ebben a megközelítésben kritika tárgya. Ahogyan Erikson (1993: 77) fogalmaz: „...az a megközelítés, amely az egyének szubjektív értékelésére alapoz, részben, [az egyének] aspirációinak különbözőségéből adódik.” Az aspirációkban, preferenciákban meglévő eltérések viszont nem jelentenek feltétlenül tényleges társadalmi egyenlőtlenségeket.

Az erőforrások fontosságán kívül ez a modell viszonylag pontosan meghatározza, melyek azok a társadalmi csoportok, amelyek vonatkozásában a társadalmi „jól-lét” megoszlásának a vizsgálata elengedhetetlen. Ezeknek a rétegeknek az elkülönítése négy dimenzió mentén történik:

1. demográfiai dimenzió (nem, életkori csoportok, családtípusok szerinti vizsgálat);
2. társadalmi osztály dimenzió (foglalkozási csoportok, munkaerő-piaci szektorok, ágazatok szerinti megoszlás);
3. a különböző társadalmilag „veszélyeztetett” csoportok (képzetlenek, tartós munkanélküliek, fiatal munkanélküliek, fogyatékosok stb.) vizsgálata;
4. a régiók, településtípusok szerinti elemzések.

A társadalmi „jól-létnek” az e dimenziók mentén adódó csoportok szerinti összevetését ez a modell kétféleképpen teszi meg. Egyrészt leíró, másrészt analitikus módon. Az előbbi megközelítés nem más, mint a különböző erőforrásoknak (pl. lakás-körülmények, jövedelmek, egészségi állapot) a különböző demográfiai-társadalmi csoportosításokkal való „keresztábrája”. Ez a módszertani alkalmazás szigorúan deskriptív jellegű, azaz annak a leírására irányul, hogy milyen is az erőforrások megoszlása a különböző csoportosító ismérvek mentén; de nem ad választ arra a kérdésre vajon „miért éppen ilyenek” ezek a megoszlások. Hogy válaszolni tudjon a

„miért” kérdésre is, a skandináv megközelítés a leíró elemzések mellett az oksági vizsgálatokra is támaszkodik. Az analitikus elemzési keretben arra kíváncsi, vajon az életkörülményekben meglévő társadalmi különbségek milyen főbb okokra vezethetők vissza. Ezért a társadalmi indikátorokkal foglalkozó skandináv kiadványokban az alapos helyzetelemzések mellett mindig megtalálhatók az oksági modellek is.

A skandináv szisztéma egyrészt egy általános társadalomstatistikai adatfelvételi rendszerre, másrészt az adminisztratív regiszterekből származó adatokra épít. A „jólét”-felvétel az egyéni életmód, életkörülmények feltérképezésére olyan mennyiségű „változó”-tömeget tartalmaz, amely messze túlmutat a szűk értelemben vett társadalmi jelzőszámok körén. Az adatközlések alapjául szolgáló általános társadalomstatistikai felvételek közül az első 1968-ban volt Svédországban. Ez a vizsgálat elsősorban a lakossági jövedelemeloszlásra fókuszált, és alapja volt a későbbi ilyen típusú felméréseknek. 1974-től Svédországban évente hajtanak végre úgynevezett életkörülmény-életmód felvételeket a svéd statisztikai hivatal irányításával. Ez a vizsgálat sorozat egy olyan gazdag adatbázis alapját teremtette meg, amely mind a kérdezettek számát (1974–92 között mintegy 130 ezer interjú készült el), mind a benne szereplő „változók” mennyiségét tekintve egyedülálló a térségben. A svéd életkörülmények vizsgálat sorozat 11 céltémát tartalmaz, ezek a következők:

- család,
- iskolázottság,
- foglalkoztatás, munkakörülmények,
- jövedelmek, vagyoni helyzet,
- lakáskörülmények,
- közlekedés, szolgáltatásokhoz való hozzáférés,
- szabadidő és rekreáció,
- társadalmi kapcsolatok, közéleti aktivitás,
- közbiztonság,
- egészség,
- társadalmi mobilitás.

Minden egyes témán belül objektív jelzőszámok viszonylag nagy csoportja próbálja a lehető legteljesebb módon leírni a népesség életkörülményeit. Ezek az objektív jelzőszámok az esetek többségében olyan leíró indikátorokként funkcionálnak, amelyek a kérdezettek értékeitől, vonatkoztatási szempontjaitól függetlenül próbálják meg feltérképezni az egyének társadalmi-gazdasági helyzetét. A *Függelék* 1. táblázata példákkal világítja meg az egyes tématerületek belső struktúráját.

A társadalmi indikátorok svéd modelljeinek kialakításakor a fő hangsúly a lakosság anyagi erőforrások szerinti rétegzettségének vizsgálatára irányult, ami elsősorban a peremcsoportok életkörülményeinek részletes elemzését jelentette. Ezek a kutatási kérdések egy olyan adatfelvételi keretet indukálnak, ahol egyrészt a vizsgálati egységnek az egyéneknek, illetve a háztartásoknak kell lenniük, másrészt a jelzőszámok kiválasztásánál alapvető hangsúly esik azokra az aktivitásokra, amelyek a különböző jóléti intézmények (pl. szociális ellátórendszerek) „teljesítményét”, „hatékonyágát” itélik meg. A későbbiekben az adatfelvételi rendszer eltolódott a jóléti intézmények ilyen típusú „értékelésétől”, és ma már alapvetően négy célcsoport szükségleteinek kielégítésére irányul: az államapparátus, a különböző lakossági érdekcsoportok, nonprofit intézmények, a közvélemény és a tudományos kutatás.

Ahogy azt már említettük, a skandináv modell kétpillérű, egyrészt egy általános társadalomstatistikai felvételsorozaton, másrészt a hivatalos statisztikai regisztereken nyugszik. Ami a társadalomstatistikai felvételt jelenti, ez évente mintegy 8 ezer 16–84 éves személy megkérdezésére irányul. A válaszadók fele esetében a kérdezés panel jellegű abban az értelemben, hogy ezek a személyek régebbi vizsgálatban is szerepeltek. A felvétel az előbbieken felsorolt „jóléti” területek mindegyikére kiterjed, és három részre oszlik. Egyrészt tartalmazza azokat a kérdéseket, amelyek az egyes témák „magindikátorainak”^{*} előállításához szükségesek. Másrészt szerepelnek benne azok az alapinformációk, amelyek a csoportosítási szempontok (demográfiai változók, háztartás-összetétel, foglalkozási réteg, településjellemzők) előállításához szükségesek. Harmadrészt, a „központi” modulhoz minden évben kapcsolódik egy kiterjedt felvétel, amely egy adott témának a részletes körüljárását célozza. Ezek a témák kétévenként változnak, és egy-egy terület nyolc évenként kerül ismét elő. A részletes vizsgálatok a következő témákban fordulnak elő: munkaerő-piaci folyamatok (foglalkozási karrierút, munkakörülmények, részfoglalkoztatás stb.), egészségi helyzet, egészségügyi ellátás, társadalmi kapcsolatok, a fizikai környezet (lakás-körülmények, szolgáltatásokhoz való hozzáférés, szolgáltatások igénybevétele). Egy ilyen típusú adatfelvételi struktúra megteremti annak a lehetőségét, hogy a „magindikátorok” évenkénti publikálásán kívül minden második évben az említett témák valamelyikéről egy sokkal részletesebb indikátorlista is készüljön. Ezen túlmenően ezeknek a kiegészítő vizsgálatoknak a panel jellege az időbeni és az életútbeli változások nyomon követését is lehetővé teszi.

A svéd jelzőszámmodell másik pillérét az adminisztratív regiszterekből nyerhető adatok jelentik. A skandináv statisztikai szolgálat egyedülálló abban a tekintetben, ahogyan a különböző, eredetileg nem statisztikai céllal készült adminisztratív adatforrásokat beépíti adatközléseibe (kb. ötven ilyen típusú regiszter létezik jelenleg Svédországban). Erre a legkitűnőbb példa talán a jövedelemstatisztika, amely esetben az információk legfőbb forrását az adóhivatali nyilvántartások jelentik. A rendszer működtetését egy olyan központi azonosító-rendszer teszi lehetővé, amelyben az ország minden egyes lakosának van egy egyedi azonosító kódja. Ily módon a különböző hivatali adatforrások minden egyes személy esetében összekapcsolhatók, és a reprezentatív társadalomstatistikai vizsgálatok „rekordjaihoz” is hozzárendelhetők.

Az „életminőség” megközelítés

A hetvenes évek első felétől a társadalmi jelzőszámokkal foglalkozó kutatók között élénk vita kezdődött arról, vajon az egyéni-társadalmi jólét szempontjából elégséges-e csupán az objektív életkörülmények felmérése, vagy szükség van ezen objektív körülmények egyéni percepciójának a vizsgálatára is. Ezen túlmenően az is kérdésként merült fel, hogy melyek azok a mechanizmusok, amelyekken keresztül az életkörülmények, az életmód objektív és szubjektív elemei egymáshoz kapcsolódnak.

* „Magindikátorokon” azokat a jelzőszámokat értjük, amelyek az egyes területek legfontosabb sajátosságait, jellemzőit ragadják meg (pl. a „Munkaerőpiac” fejezetnél az aktív keresők aránya a felnőtt népességben).

Magától értetődőnek tűnik az a hipotézis, amely szerint a jobb körülmények között élő emberek elégedettebbek, mint szerényebb életmódú társaik. Azonban több tanulmány is arra hívja fel a figyelmet, hogy adott esetben meglehetősen gyenge a kapcsolat az egyének objektív életkörülményei és ezen életkörülmények szubjektív értékelése között (Zapf 1977). Amikor az „objektív jólétet” összevetjük annak egyéni megelégségével, akkor – nagyon leegyszerűsítve – egy 2×2-es táblához jutunk, amelyben négy „jóléti szint” különíthető el (Glatzler–Mohr 1988):

„Objektív” jólét	„Szubjektív” jólét	
	Jó	Rossz
Jó	„Jól-lét”	Disszonancia
Rossz	Adaptáció	Depriváció

A fentebbi táblázatból jól látható, hogy azonos egyéni életkörülmények nagyon különböző módon értékelhetők, más szóval rossz objektív körülmények között élő emberek lehetnek elégedettek (adaptáció), ugyanakkor kedvező életmódú csoportok érezhetik magukat nagyon rosszul a társadalomban (disszonancia). Glatzler és Moor (1988) ennek az objektív és szubjektív jólét közötti diszkrepanciának több lehetséges okát is megemlíti:

1. Míg az emberek hajlamosak a saját egyéni teljesítményeiket magasan értékelni, addig azokhoz a „teljesítményekhez”, amelyeket egy csoport tagjaként értek el, nem kapcsolnak ilyen pozitív érzületet.
2. Az egyénekre társadalmi nyomás nehezedik elégedetlenségeik „elhallgatására”.
3. Az elégedetlenség kifejezése vagy elfojtása egy szocializációs-tanulási folyamat eredménye, és sok esetben nem kapcsolódik szorosan az aktuális helyzethez.
4. Általában a legkedvezőbb körülmények között élők a legnyitottabbak az új gondolatok, kulturális értékek irányába, ebből következően nekik van a legfejlettebb kritikai érzékük.

Mindezek a tényezők a társadalmi valóság szubjektív megélésének a részei, és csökkentik a tényleges életkörülmények és az azok értékelése közötti kapcsolat szorosságát.

A társadalmi indikátoroknak ez a szubjektív jelzőszámokon keresztül megközelítése az életminőséget az aspirációk és a realitás közötti eltérésként definiálja. Michalos (1985) szerint: Az emberek társadalmi elégedettsége vagy elégedetlensége több dolog függvénye. Egyrészt függ azoktól a diszkrepanciáktól, amelyeket az egyének saját kívánságaik és lehetőségeik között éreznek; másrészt függ azoktól a különbségektől, amelyek az egyének múltbéli életkörülményei és a jelen helyzet között feszülnek; harmadrészt függ a jövőbeni helyzetre vonatkozó egyéni elvárásoktól, aspirációiktól.

Az „életminőség” megközelítés alkalmazásának egyik legtisztább formáját a társadalmi jelzőszámok német rendszerében találjuk meg, amelyet a hetvenes évek első felében fejlesztették ki az úgynevezett SPES-projekt (*Sozialpolitisches Entscheidungs- und Indikatorensystem*) keretében, Wolfgang Zapf (1977) vezetésével. Azóta a rendszert folyamatosan fejlesztették és az újabban felmerülő társadalmi céloknak megfelelően átalakították. A rendszer egyrészt egy úgynevezett életmód-életminőség felvéltre épít, amelyet először 1978-ban hajtottak végre, majd 1984-ben és 1988-ban meg-

ismételték; másik alapját pedig – hasonlóan a svéd modelhez – a hivatalos statisztikai adatközlések jelentik. A német társadalmiindikátor-rendszer jelenlegi formájában a következő témákat, területeket öleli fel:

- népesedés,
- társadalmi-gazdasági státusz, szubjektív osztály(réteg)helyzet,
- munkaerőpiac, munkakörülmények,
- jövedelmek, jövedelemeloszlás,
- a javak és szolgáltatások kínálata és fogyasztása,
- közlekedés,
- lakáshelyzet,
- egészségi állapot, egészségügy,
- oktatás, iskolázottság,
- társadalmi kapcsolatok,
- környezetvédelem,
- közbiztonság, kriminalitás,
- szabadidő és médiafogyasztás.

Minden egyes téma alfejezetekre oszlik, amelyeket a különböző társadalmi célok határoznak meg. Ezek az alfejezetek további dimenziókra oszlanak, amelyek általában két-három egyedi jelzőszámot tartalmaznak. Példaként tekintsük az *Egészség* fejezetet.

Terület	Alfejezetek	Dimenziók	Jelzőszámok
Egészség	Egészségi állapot	Halálokok	Magzati halálozások Szív-és érrendszeri betegségekből adódó halálozások Halálos balesetek Öngyilkosságok
		Várható élettartam	
		Egészséges életmód	
		Az egészséggel való elégedettség szubjektív mutatói	
	Egészségügyi ellátás		
	Az egészségi állapotot befolyásoló életkörülmények		

Ahogy az ábra is mutatja, az egészséggel foglalkozó modul három altémát tartalmaz, amelyek gyakorlatilag három „társadalmi cél” dimenzióknak felelnek meg:

1. a lakosság egészségi állapotára vonatkozó adatok,
2. az egészségügyi ellátást jellemző információk, és
3. azoknak a tipikus életkörülményeknek, élethelyzeteknek a megragadása, amelyek negatívan vagy pozitívan befolyásolják az egyének egészségi állapotát.

Mindhárom alfejezet 4–5 további dimenziót foglal magában, amelyek az egészségi állapot esetében az ábráról leolvashatók. Végül az ily módon definiált dimenziók legalább egy jól megválasztott egyedi indikátort tartalmaznak.

A fentebbiekben vázolt struktúrában a társadalmi jelzőszámok német rendszere jelenleg mintegy 300 indikátort foglal magában. A megfigyelési periódus, amelyre az adatok rendelkezésre állnak, az ötvenes évektől a kilencvenes évekig terjed. Ez a jelzőszámrendszer egy olyan szisztematikus gyűjteménye a különböző társadalmi indikátoroknak, amely mind társadalompolitikailag, mind elméletileg kellően megalapozott, és elsődleges célja az egyének, a lakosság jólétének a felmérése. Ez utóbbi cél érdekében a rendszer feladatának tekinti az objektív életkörülmények felmérésén, leírásán túl ezen élethelyzetek „megélésének” feltérképezését is (objektív és szubjektív indikátorok kombinálása).

A német szakemberek jelzőszámrendszerük kidolgozását több lépcsőben hajtották végre. Első lépésként meghatározták azokat a célterületeket, céltémákat, amelyeket az adatközlésbe feltétlenül be kívántak venni. Ennél a „kiválasztásnál” természetesen több szempontot is figyelembe vettek, így a gazdasági-társadalmi változásokat, a modernizációt éppúgy, mint a mindenkori kormányprogram aktuális célkitűzéseit, elképzeléseit. A második lépésben az ily módon definiált célterületekhez kidolgoztak egy „dimenziókatalógust”, amelyben felvázolták, hogy egy adott témán belül melyek azok az alterületek, amelyekre az adatközlésnek mindenképpen ki kell terjedni. Végül a harmadik lépcsőben minden egyes dimenzióban megkonstruáltak jó néhány egyedi jelzőszámot, amelyekből azután kiválasztották a legmegfelelőbbeket, és ezeket szerepeltetik időről időre adatközléseikben.

Az indikátorrendszer felépítésének minden egyes fázisánál elsődleges szempontként szerepelt, hogy egy olyan szisztémát hozzanak létre, amely alkalmas a lakosság életkörülményeinek, életminőségének lehető legteljesebb feltárására és a változások nyomon követésére. A társadalmi indikátorok általános definíciójából következően a rendszernek biztosítania kell a realitások és a „társadalmi vágyak”, célkitűzések közötti összehasonlítást, visszacsatolást lehetőségét is. Ebből következően lehetővé kell tennie, hogy a felrajzolt időbeli trendeket a kutatók és a döntéshozók mint a társadalmi jólét növekedését vagy visszafordulását tudják értelmezni. Az időbeli vizsgálódások mellett a társadalmi indikátorok rendszerének biztosítania kell a különböző csoportok életmódjának, élethelyzetének bemutatását éppúgy, mint a lakosság egészére jellemző helyzetek feltárását.

Egy ilyen típusú rendszer működtetése természetesen folyamatos „karbantartást” és fejlesztést igényel, és ebben a vonatkozásban egyenlő szerepet kell kapnia a folyamatos megfigyelések és az azonos struktúrában történő adatközlések biztosítóják megfelelően a társadalmi-kulturális változások leírását és az életminőségre gyakorolt hatásuk bemutatását. Ugyanakkor, a „tényképszerű” adatközléseknek mindenképpen el kell kerülniük, hogy a merevség és a zártság hibájába essenek. Nyilvánvalóan nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy a témák megválasztásakor ne maradjanak ki olyan területek, amelyek a kurrens társadalompolitikai intézkedések célterületei, illetve ahol a különböző gazdasági-társadalmi problémák kumulálódnak. Ebből következően a jelzőszámrendszer „témakatalógusa” folyamatosan változhat. Ezt pél-

dázza, hogy az utóbbi évtizedben a német szisztéma kiegészült a „környezetvédelem”, a „közbiztonság” és a „szabadidő- és médiafogyasztás” fejezetekkel.

A „komponens” megközelítés

Az első kísérletet a lakosság életkörülményeivel foglalkozó összefoglaló „társadalmi jelentés” elkészítésére az ENSZ Statisztikai Bizottságága 1954-ben indította útjára (United Nations Statistical Office 1954, 1961). A koncepció szerint az „életkörülmények” fogalommal jelzett társadalmi jelenségek komponensekre „oszthatók” (pl. család, háztartás, iskolázottság, foglalkoztatás, egészségi helyzet stb.), és ezek a komponensek külön-külön tanulmányozhatók a statisztika eszközeivel. Az egyes részterületekre vonatkozóan a társadalmi jelzőszámoknak egy jól meghatározott körét kell kialakítani, amelyek

- a. általános képet adnak a lakosság életszínvonaláról, valamint
- b. információkkal szolgálnak a népesedés, a munkaerőpiac, a jövedelmek, a fogyasztás, a közlekedés és kommunikáció alapvető változásairól.

Ezeknek az elveknek megfelelően az ENSZ szakértői kidolgoztak egy, a tagállamoknak javasolt indikátorlistát is.

Hasonló célok vezérelték az OECD kutatóit is, amikor a hetvenes években a fejlett országokra vonatkozóan kidolgozták saját jelzőszámrendszerüket. A kezdeti szakaszokban a munka leginkább a fő „célterületek” meghatározására irányult, a második lépésben határozták meg az egyes „célkomponensek” konkrét jelzőszámait (OECD 1982). A harmadik és mindeddig az utolsó lépcső ezeknek az indikátoroknak a kvantifikálása, „feltöltése” volt. Az OECD társadalmi indikátorokkal foglalkozó programja 1986-ban egy statisztikai jelentés kibocsátásával ért véget.

A nemzetközi szervezetek kezdeményezései mellett az egyes nemzetek statisztikai hivatalai is elkészítették a „maguk” társadalmi jelentését, amelyekben alapvetően követték a szupranacionális intézmények ajánlásait. Ezek a „tényképek” elsősorban a hivatalos statisztikai adatgyűjtések, regiszterek már elérhető adataira támaszkodnak, és az egyes társadalmi alrendszerek módszeres feltérképezését célozzák. Módszereiket illetően kizárólag leíró jellegűek, nem törekednek az egyes társadalmi jelenségek közötti oksági kapcsolatláncok feltárására. Az alkalmazott jelzőszámok típusait tekintve elsősorban az objektív indikátorok fontosságát hangsúlyozzák, de ahol a téma jellege és az adatok elérhetősége lehetővé teszi, nem zárkoznak el a szubjektív, értékelő jellegű információk közlésétől sem.

A „komponens” megközelítésre példaként álljon itt az angol társadalmijelzőszámgyakorlat rövid összefoglalása. Az angol statisztikai hivatal 1970 óta adja ki évente *Social Trends* című kiadványát, amely a társadalmi jelenségek széles körének a statisztika eszközeivel való feltárására irányul. A jelentés célja kettős: egyrészt az, hogy egy adott időpont keresztmetszetszerű társadalmi térképét adja, másrészt az, hogy az egyes jelenségeket illetően bemutassa az időbeli változások irányát és jellegét. Az adatforrásokat elsősorban a hivatalos statisztikai regiszterek, adatgyűjtések jelentik, kiegészülve az egyéb kutatóintézmények adatfelvételeinek információival.

A kiadvány által felölelt témák a következők:

- népesedés,
- háztartások és családok,
- iskolázottság,
- foglalkoztatás, munkaerőpiac,
- jövedelmek, anyagi jólét,
- lakossági kiadások,
- egészség,
- társadalmi védőháló,
- közbiztonság,
- lakáskörülmények,
- környezet,
- közlekedés,
- életstílus.

Az egyes célterületek struktúrája némileg hasonló a német modellnél leírtakhoz. Azaz hierarchikusan felépülő abban az értelemben, hogy az egyes területek aldimenziókra oszlanak, amely dimenziók általában 5–10 konkrét jelzőszámot tartalmaznak. A *Függelék 2.* táblázata az angol indikátorrendszer sematikus vázát mutatja.

A jelzőszámrendszernek ez az „angol” modellje áll a legközelebb az eddigi hazai gyakorlathoz, abban az értelemben, hogy ez elégíti ki leginkább az *Andorka Rudolf* és *Kulcsár Rózsa* (1974) által megfogalmazott és a korábbiakban hivatkozott követelményrendszert. Az angol és az eddigi magyar gyakorlat közötti hasonlóságot bizonyítják azok a magyar kiadványok is, amelyek az elmúlt években jelentek meg, és amelyek „katalógusszerűen” próbálták meg bemutatni a társadalom állapotának időről időre való változását (pl. Társadalmi helyzetkép 1999).

Adatgyűjtési keretek: lehetőségek, korlátok, megvalósíthatóság Öt lehetséges adatgyűjtési struktúra

A következőkben kísérletet teszünk a társadalmi jelzőszámokat „produkáló” különböző adatgyűjtési keretek előnyeinek és hátrányainak a felvázolására. Öt lehetséges struktúrát írunk le.

A. A regiszterekre, egymástól független felmérésekre épülő jelzőszámrendszer

Ez a legegyszerűbb adatgyűjtési technika abban az értelemben, hogy nem igényli egy „új” vizsgálat megtervezését és végrehajtását, hanem a jelenleg is fellelhető statisztikai forrásokra épít. Az eddigi magyar társadalmi ténykép típusú munkák ezt az utat követték. Ebben az esetben elsőrendű feladat az indikátorok egy viszonylag szűk, de folyamatosan, stabilan produkálható körének a kialakítása. Egyértelmű hátránya az ilyen típusú rendszernek, hogy csak a már meglévővel tud „gazdálkodni”, vagyis az esetek egy részében a közölt jelzőszámok kiválasztását nem koncepcionális szempontok indokolják, hanem az elérhetőség.

B. A munkaerő-felméréshez kapcsolódó indikátormodul

Ez az elképzelés egy jelenleg is rendszeresen folyó vizsgálathoz (a KSH Munkaerő-felméréshez) kapcsolna egy külön modul, amely mintegy 50–60 „magindikátor” folyamatos előállítását biztosítaná. Ez a megoldás több szempontból is hasznos lehetne. Egyrészt egy nagymintás felméréshez kapcsolódna (egy adott évben az egyik negyedévi kérdéshez lehetne csatolni, vagy egy almintát véve, minden egyes negyedévben lehetne egy blokkot az eredeti kérdőívhez kapcsolni). Másrészt egy olyan vizsgálat kísérője lenne, amely maga is rengeteg olyan elemet tartalmaz – a munkaerő-piaci folyamatokra vonatkozóan –, amely hatékonyan alkalmazható a társadalmi jelzőszámok rendszerének összeállításában.

C. Szabályos időközönként ismétlődő, monitor jellegű keresztmetszeti vizsgálatok

A következő megoldás egy „új”, szabályos időközönként ismétlődő, a céltémák mindegyikét részleteiben átfogó általános társadalomstatistikai vizsgálat elindítása lehetne. Ezt a gyakorlatot követi jelenleg az angol és a finn statisztikai szolgálat. Az ilyen típusú vizsgálatok kb. 300 indikátor időről időre való megkonstruálására adnának lehetőséget.

D. Kétévente ismétlődő, szűkített keresztmetszeti vizsgálatok kiegészítő modulal

Ez az adatgyűjtési struktúra kétpillérű. Egyrészt tartalmaz egy kétévente ismétlődő „központi” részt, amely a mintegy 50–60 „magindikátor” előállításához szükséges, s ez minden (vagy minden második) évben egy kiegészítő modulal bővülne. Ezek a kiegészítő vizsgálatok tematikusak lennének (pl. munkaerő-piaci folyamatok, jövedelmi helyzet, házasság-válás, lakáskörülmények, peremhelyzetben élők, szabadidő-eltöltési szokások stb.), és meghatározott időközönként sor kerülne valamennyi modul megkérdezésére. Egy ilyen típusú adatgyűjtési technika arra adna lehetőséget, hogy a legfontosabb jelzőszámokon kívül, a különböző „kiemelt” társadalmi jelenségekről időről időre részletes képet kapjunk.

E. Panelvizsgálatok, longitudinális felvételek

Az ötödik megoldást egy szintén kétévente ismétlődő háztartási panelvizsgálat újraindítása jelenthetné. Ennek a megközelítésnek nyilvánvaló előnye lenne, hogy ugyanazon háztartásokról, személyekről állnának rendelkezésünkre különböző időpontokra és egyéni életútszakaszokra vonatkozó adatok. Ez a megoldás nemcsak az időbeli változások pontos nyomon követését biztosítaná, hanem elmozdulást jelentene az úgynevezett társadalomstatistikai tranzíciós mátrixok (Andorka–Illés 1974; Land 1975) konstruálásának irányába is. Ez a megközelítés túllép a társadalmi indikátorok „mozgalmán” abban az értelemben, hogy az egyének életútjának folyamatos figyelésével a legfőbb „elágazási pontokon” (középfokú iskolaválasztási döntések, felsőfokú iskolaválasztás, a munkaerőpiacra való belépés, munkaerő-piaci mozgások, családalapítás, gyermekvállalás, a munkaerőpiacról történő kilépés, megbetegedések stb.) vizsgálja a társadalmi háttérparaméterek szerinti különbségeket. Ebbe a koncepcióba illeszkedően a KSH Népeségtudományi Intézete a 2001. év végén elindít egy demográfiai panel felvételt, amely elsősorban a családformálódás, a gyer-

mekvállalás egyéni és társadalmi meghatározottságának vizsgálatára irányul. Ugyanakkor ezeknek a demográfiai eseményeknek, döntéseknek a legfőbb jellegzetességeit az egyéni életútba ágyazottan kutatja. Ami az elemzési eszközöket illeti, alapvetően két kutatási irány különböztethető meg: Az egyik kifejezetten leíró jellegű, és a mobilitási keresztábrákhoz hasonlóan – kilépési és belépési arányszámokkal – ábrázolja a különböző társadalmi jelenségek évről évre történő változását. (Erre a megközelítésre a legjobb példaként a Tárki háztartáspanel-jelentéseiből származó jövedelmi mobilitási táblák hozhatók fel.) A másik típus az oksági elemzésekre koncentrál, és arányok helyett az úgynevezett átmenetvalószínűségekké számol. (Ezt a megközelítést a szociológiában első ízben Boudon (1974) alkalmazta az iskolázási döntések vizsgálatában.) Összességében azt mondhatjuk, hogy a panelfelvételi struktúra jelenthetné az egyének és a háztartások társadalmi helyzetének legkomplexebb vizsgálatát, amely messze túlmutathat a leíró elemzéseken, és egy többdimenziós oksági vizsgálat kereteit teremtheti meg.

Az öt lehetséges adatgyűjtési struktúra értékelése négy értékelési szempont szerint

A következőkben az öt lehetséges adatgyűjtési struktúra előnyeit és hátrányait próbáljuk meg bemutatni négy dimenzió mentén.

1. Elemzési lehetőségek

A *C* variáns (szabályos időközönként ismétlődő keresztmetszeti felmérés) nyújtja a legkedvezőbb lehetőséget a nagyszámú jelzőszámok elemzésére, azáltal, hogy egy ilyen típusú vizsgálat az életmód-életkörülmények minden szegmensére kiterjed, és az egyes területekről a lehető legrészletesebben tudósít. A *D* alternatíva – habár nem két évente ismétlődően, de – a jelzőszámoknak szintén viszonylag széles körét kínálja fel. Ezen túlmenően ez a megoldás a szabályos időközönként ismétlődő részletes modulok által az éppen aktuális szegmensek esetében még a *C* variánsnál is több típusú mérést tesz lehetővé, továbbá két évente biztosítja a kulcsindikátorok előállítását. A panelvizsgálatok (*E* megoldás) szintén alkalmasak arra, hogy a „változóknak” viszonylag nagy számát öleljék fel, ugyanakkor ebben az esetben elsődleges fontosságú a mutatók mennyiségének optimális megválasztása a vizsgálat jellegéből adódó adatfelvételi nehézségek miatt. A *B* megoldás esetében csak a legfontosabb „magindikátorok” szerepeltetése lehetséges; az *A* változat esetében még a kulcsindikátorokat is csak a meglévő adatgyűjtésekből lehet kiválasztani.

A jelzőszámok mennyiségén túlmenően az elemzés vonatkozásában további fontos szempont az úgynevezett „szimultán” adatfeldolgozás lehetősége. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy ugyanarról a megkérdezett személyről/háztartásról állnak rendelkezésünkre a különböző életmódszegmensekre vonatkozó információk. Ez lehetővé teszi az egyes területek közötti konzisztencia/inkonzisztencia elemzést éppúgy, mint az oksági láncolatok vizsgálatát. Ebből a szempontból csak az *A* megoldás (statistikai regiszterek, egymástól független, részterületekre kiterjedő felmérések) „lóg” ki a sorból, hiszen ez esetben az adataink különböző aggregátumokra vonatkoznak, és sohasem ugyanarra a személyre/háztartásra. A „szimultán” elemzéseken túlmenően

en a társadalmi indikátorok közlésekor és feldolgozásakor jogos igényként merül fel az időbeli változások felvázolása. Ebből a szempontból szintén az *A* variáns tekinthető a legkedvezőtlenebb megoldásnak, mert ebben az esetben – a legalapvetőbb indikátorokon kívül – alig-alig van lehetőség az ugyanolyan tartalmú mutatók időről időre való megkonstruálására. Természetesen a legideálisabb megoldást az *E* alternatíva, a panelvizsgálat képviseli, hiszen ez esetben nemcsak a történeti, de az életútbeli változások is figyelemmel kísérhetők.

2. *Flexibilitás*

Ezen a fogalmon ebben az esetben az új témáknak, célterületeknek az adatközlési rendszerbe történő beillesztését értjük, amelyeket vagy a gazdasági-társadalmi változások, vagy a politikai-társadalompolitikai igények indokolnak. Ebből a szempontból az egyértelmű előny a *D* variánsnál van, ahol egy-egy új téma felvétele egy újabb kiegészítő modul megtervezését jelenti. A *C* megoldás a „második helyen” áll, hiszen itt is elképzelhető az általános társadalomstatisztikai keresztmetszeti vizsgálatok további bővítése. A longitudinális felvételeknél egy-egy újabb téma becsatlakozása esetében nyilvánvalóan nincs mód ezen témák paneljellegű vizsgálatára. A munkaerő-felméréshez kapcsolódó indikátorblokk legfeljebb csak a foglalkoztatással, munkaerőpiaccal kapcsolatos új elképzeléseknél enged meg bővítést.

3. *Technikai szempontok*

A technikai szempontok vonatkozásában elsősorban a viszonylag nagy mintaelemszámra és az adatminőség biztosítására gondolunk. Ezeknek a figyelembevétele – véleményünk szerint – leginkább a különböző típusú lakossági felvételeknél (*B*, *C*, *D* és *E* variáns) biztosítható. A panelvizsgálatoknál természetesen egy idő után problémaként jelentkezik a minta lemorzsolódása, amelyre a megfelelő pótlási technikák alkalmazása lehet a válasz. Az adatminőség szintén jobban biztosítható az „egy kézben összefogott”, konzekvensen ugyanazt az adatellenőrzési technikát alkalmazó vizsgálatoknál, mint a „szétszórt”, különböző céllal készült statisztikai regisztereknél.

4. *Intézményi szempontok*

Ez esetben a fő hangsúly az adatközlési struktúra költségvonzatán van. A legolcsóbb megoldásnak az *A* variáns tűnik, amely „hozott”, már kész adatokra épít. Ugyanakkor ez az „olcsóság” csak látszólagos, hiszen nem veszi figyelembe azokat a költségeket, amelyek a különböző adatfelvételek kivitelezésével, a regiszterek működtetésével járnak. A legköltségesebb vizsgálatok kétségkívül a panelfelvételek, ahol biztosítanunk kell ugyanazon háztartások/személyek évről évre történő követését. Azonban a költségek figyelembevételekor nem elégséges csak a nominális összegekre fókuszálni, hiszen a jóval többbe kerülő lakossági adatfelvételi rendszerek haszna sokkal több lehet, mint a „hozott” statisztikákból történő válogatás. Az intézményi szempontoknál még nagy prioritást kaphat az adatközlések gyorsasága. Ez esetben is az általános társadalomstatisztikai felvételek „vezetnek”, amelyek „egy kézben összpontosulnak”, lehetővé téve a szakszerű, gyors, az összefüggéseket gyorsan felismerő adatfeldolgozást.

Irodalom

- Andorka R.–Illés J. 1974. A társadalomstatisztikai rendszer kidolgozásának kérdései. *Statisztikai Szemle*: (1), 62–77.
- Andorka R.–Kulcsár R. 1976. Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai I. *Statisztikai Szemle*: 459–478.
- Andorka R.–Harcza I. 1986. A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon a társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984. *Szociológiai műhelytanulmányok I.* Budapest: MKKE
- – 1990. Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators. *Social Indicators Research*, 23: (1–2)
- Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.) 1990, 1992, 1994, 1996. *Társadalmi riport*, Budapest: Társki
- Bauer, R. A. (ed.) 1966. *Social Indicators*. Cambridge, Mass.: MIT
- Boudon R. 1974. *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley
- Cazes, B. 1972. The Development in Social Indicators: A Survey. In: Shonfield, A.–S. Shaw (eds.) *Social Indicators and Social Policy*. London: Heinemann Educational Books
- Erikson, R. 1993. Descriptions of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research. In: Nussbaum, M.–A. Sen (eds.) *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press, 67–87.
- Glatzer, W.–H.M. Mohr 1988. Quality of life: concepts and measurement. *Social Indicators Research*, 20: 15–38.
- Hauser, P. M. 1975. *Social Statistics in Use*. New York: Russel Sage
- Horn, R. V. 1993. *Statistical Indicators for the Economic and Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.) 1998, 2000. *Társadalmi riport*. Budapest: Társki
- KSH 1999. *Társadalmi helyzetkép*. Budapest
- Land, K. 1975. Theories, models and indicators of social change. *International Social Science Journal*, 27: 7–37.
- Michalos, A. 1985. Multiple discrepancy theories. *Social Indicators Research*, 16: 347–413.
- Noll, H.–H. 1998. *Social indicators and social reporting. The international experience*. internetes forrás: <http://www.ccsd.ca/noll1.html>
- OECD. 1982. The OECD list of social concerns. Párizs
- Olenski, J. 1986. Meta-information systems. *Statistical Journal of the United Nations*, 4: 31–45.
- Rothenbacher, F. 1993. National and international approaches in social reporting. *Social Indicators Research*, 29: 1–62.
- Stone, R. 1975. *Towards a System of Social and Demographic Statistics*. New York: UN United Nations Statistical Office. 1961, 1954. *International Definition and Measurement of Standards of Living*. New York
- Vogel, J. 1988. *Inequality in Sweden. Trends and Current Situation*. Stockholm: Statistics Sweden
- 1994. Social indicators and social reporting. *Statistical Journal of United Nations*, ECE 11: 241–260.
- Zapf, W. (Hrsg.) 1977. *Lebensbedingungen in der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt: Campus

Függelék

F1. A társadalmi jelzőszámok svéd rendszerének struktúrája

Terület	Jelzőszámok
1. Házasság, család	<ul style="list-style-type: none"> • Nyers házasságkötési arányszám (1000 nem házas nőre/férfire jutó házasságok száma) • Nyers első házasságkötési arányszám • A házasságban élők aránya különböző életkorban • Az élettársi kapcsolatban élők aránya különböző életkorban • Az átlagos házasságkötési életkor • Átlagos életkor az élettársi kapcsolat létesítésekor • Nyers válási arányszám (1000 házasságra jutó válások száma) • Az újránházasságok száma és aránya • Az egyszemélyes háztartások aránya
2. Oktatás, iskolázottság	<ul style="list-style-type: none"> • A nappali tagozaton tanulók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A nem nappali tagozaton tanulók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • Az iskolai képzésben eltöltött átlagos idő (évek száma) (16–74 évesek) • Iskolarendszerű képzésben való részvétel az elmúlt 12 hónapban (20–74 évesek) • Nem iskolarendszerű képzésben való részvétel az elmúlt 12 hónapban (20–74 évesek) • A középiskolai végzettségűek aránya (18–74 évesek) • A diplomások aránya (25–74 évesek) • Az oktatásra fordított kiadások a GDP százalékában • Az oktatásban alkalmazottak száma
3. Foglalkoztatottság, munkaerőpiac	<ul style="list-style-type: none"> • Az aktív keresők aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A részmunkaidőben foglalkoztatottak száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A munkanélküliek száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A tartósan munkanélküliek száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A nem tanulók, nem dolgozók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A szolgáltatási szektorban dolgozók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek)

Terület	Jelzőszámok
4. Jövedelmek, vagyoni helyzet	<ul style="list-style-type: none"> • A háztartási jövedelem nagysága: <ul style="list-style-type: none"> – az egy főre jutó munkajövedelmek nagysága – az egy főre jutó tőkejövedelmek nagysága – az egy főre jutó transzferek (gyermeknevelési, egészségügyi, oktatási stb.) nagysága • Jövedelemeloszlás: <ul style="list-style-type: none"> – a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmi tizedbe tartozók közötti átlagos különbség – a hetedik és a negyedik jövedelmi tizedbe tartozók közötti átlagos különbség • A szociális segélyezésben részesülő háztartások száma és aránya • A lakástulajdonnal rendelkező háztartások száma és aránya • A második lakóingatlanal rendelkező háztartások száma és aránya
5. Lakás-helyzet, lakás-körülmények	<ul style="list-style-type: none"> • A túlszűfolt lakások (két lakónál több jut egy lakószobára) száma és aránya • 100 lakószobára jutó lakószám • A nem összkomfortos lakások száma és aránya • Azoknak a lakásoknak a száma és aránya, ahol nincs automata mosógép • Azoknak a lakásoknak a száma és aránya, ahol nincs hűtőszekrény • A telefonnal nem ellátott lakások száma és aránya
6. Közlekedés, szolgáltatásokhoz való hozzáférés	<ul style="list-style-type: none"> • Közlekedési szükségletek: <ul style="list-style-type: none"> – a lakás és a legközelebbi élelmiszerbolt közötti távolság/átlagos közlekedési idő a lakás és a legközelebbi élelmiszerbolt között – a lakás és a legközelebbi postahivatal közötti távolság/átlagos közlekedési idő a lakás és a legközelebbi postahivatal között – a lakás és a munkahely közötti távolság/átlagos közlekedési idő a lakás és a munkahely között • Közlekedési erőforrások: <ul style="list-style-type: none"> – azoknak a száma és aránya, akik 250 m-nél messzebb laknak a legközelebbi tömegközlekedési megállótól – azoknak a száma és aránya, akik birtokolnak vagy használnak személygépkocsit
7. Szabadidő	<ul style="list-style-type: none"> • A különböző típusú szabadidős aktivitást végzők népességén belüli száma és aránya: <ul style="list-style-type: none"> – sport és fizikai aktivitás – kulturális aktivitás (könyvolvasás, könyvtár-, színház-, múzeumlátogatás stb.) – szórakozás (mozi, étterem, zenés szórakozóhely stb. látogatása) – otthoni tevékenységek (zenehallgatás, tévé-nézés, barkácsolás stb.) • „Szabadidős” felszereltség: <ul style="list-style-type: none"> – a színes televízióval rendelkező háztartások száma és aránya – a videomagnóval rendelkező háztartások száma és aránya – a hétvégi házzal rendelkező háztartások száma és aránya – nagy értékű sportfelszereléssel rendelkező háztartások száma és aránya • Üdülési szokások: <ul style="list-style-type: none"> – azoknak a száma és aránya, akik az elmúlt 12 hónapban voltak legalább egyszer legalább egy hétig nyaralni, üdülni

Terület	Jelzőszámok
8. Kapcsolati erőforrások	<ul style="list-style-type: none"> • Baráti kapcsolatok száma • Rokonok/barátok meglátogatásának gyakorisága • Társadalmi izoláció (egyedül él, nem tart fent baráti kapcsolatokat) • Szakszervezeti tagság, tisztségek • Civil szervezeti tagság, tisztségek • Politikai pártokban való tagság, tisztségek • Részvételi arány a legutóbbi parlamenti választásokon • Részvételi arány a legutóbbi helyhatósági választásokon
9. Közbiztonság	<ul style="list-style-type: none"> • A különböző típusú bűncselekményeknek áldozatul esettek száma az elmúlt 12 hónapban
10. Egészség	<ul style="list-style-type: none"> • Egészségi állapot: <ul style="list-style-type: none"> – várható átlagos élettartam – gyermekhalandóság – halandóság halálokok szerint – a tartósan betegek száma betegségfajták szerint – a fogyatékosok száma – azoknak a száma, akiknek munkavégzését betegségük akadályozza • Egészségügyi ellátás: <ul style="list-style-type: none"> – azoknak a száma és aránya, akiknek nincs „családi” vagy házi orvosuk – azoknak a száma és aránya, akik az elmúlt 12 hónapban igénybe vettek fogászati szakrendelést – azoknak a száma és aránya, akik az elmúlt 12 hónapban igénybe vettek bármilyen egyéb szakrendelést • Szokások: <ul style="list-style-type: none"> – dohányzási szokások – alkoholfogyasztás
11. Társadalmi mobilitás	<ul style="list-style-type: none"> • Nemzedékek közötti mobilitás: kilépési, belépési mobilitási arányszámok foglalkozási csoportok szerint • Nemzedéken belüli mobilitás: kilépési, belépési mobilitási arányszámok foglalkozási csoportok szerint

F2. A társadalmi jelzőszámok angol rendszerének struktúrája

Célterület	Dimenzió	Jelzőszám
I. Népesedés	1. A népesség struktúrája, változása	A népesség nem és életkor szerinti megoszlása
	2. Születési és halálozási arányok	Teljes termékenységi arányszám
	3. Migráció	A belső vándorlások alakulása település-típusonként
II. Háztartások és családok	1. Háztartások	A háztartások megoszlása háztartás-nagyság szerint
	2. Családok	A családok megoszlása az eltartott gyermekek száma szerint
	3. Házasság, élettársi kapcsolatok, válás	Nyers házassodási arányszám
	4. Termékenység, gyermek-vállalás	A házasságon kívüli élveszületések száma
III. Iskolázottság	1. Iskolai végzettség	A felnőtt népesség megoszlása iskolai /végzettség szerint nemenként
	2. Tanulók és pedagógusok a közoktatásban	A tanuló/pedagógus arány iskola-típusonként
	3. Iskolai követelmények	Az otthoni tanulóval töltött átlagos időmennyiség
	4. Felsőoktatás	Az érettségizettek közül a felsőoktatásban továbbtanulók aránya
	5. Felnőttoktatás, esti, levelező képzés	Az esti, levelező képzésben részt vevők száma iskolatípusonként
	6. Oktatási kiadások	A GDP oktatásra fordított része iskolai szintenként
IV. Foglalkoztatás, munkaerőpiac	1. Munkaerő-piaci folyamatok	A népesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása életkor szerint
	2. Foglalkoztatási típusok	A teljes és a részfoglalkoztatottak száma
	3. Munkaidő	A teljes időben foglalkoztatottak és a részfoglalkozásúak átlagos heti munkaideje
	4. Munkanélküliség	Munkanélküliségi ráták nemenként
	5. Munka melletti szakképzés	A nem iskolarendszerű szakképzésben részt vevők száma
V. Jövedelem, anyagi jólét	1. Háztartási jövedelem	A jövedelmek megoszlása források szerint
	2. Jövedelemmegoszlás	A reálkeresetek változása
	3. A jólét egyéb formái	A háztartási megtakarítások mértéke
VI. Kiadások	1. Háztartási és személyi kiadások	A háztartások kiadásszerkezete főbb termékcsoportok szerint
	2. Árak	Kiskereskedelmi árindex
	3. Háztartások megtakarítása	A megtakarítások nagysága háztartás-nagyság szerint

Célterület	Dimenzió	Jelzőszám
VII. Egészség	1. Egészségi állapot	Gyermekhalandóság
	2. Betegségmegelőzés	A fogorvosi rendeléseken megjelentek száma
	3. Szokások és egészség	Dohányzás, alkoholfogyasztás
	4. Halálokok	A 65 év alatti halálozások száma
VIII. Társadalmi védőháló	1. A fogyatékosok	Az egészségügyi intézmények aktivitása a fogyatékosokkal kapcsolatban
	2. Az idősek	Az idősekkel foglalkozó intézmények aktivitása
	3. Gyermekek és családok	Gyermek- és családvédelmi intézkedések
IX. Közbiztonság	1. Bűncselekmények	Bűncselekménytípusok
	2. Elkövetők	A jogerősen elítéltek száma és megoszlása nem, kor stb. szerint
	4. Rendőrségi, bírósági intézkedések, személyzet	A rendőrségi alkalmazottak száma, aránya
	5. Büntetés-végrehajtó intézetek	A börtönök zsúfoltsága
	6. A közbiztonságra fordított kiadások	A büntetés-végrehajtási intézetek fenntartási költségei
X. Lakáshelyzet	1. Lakásállomány	Tulajdoni jelleg szerint
	2. Lakásköltségek és lakáskiadások	A háztartási jövedelemből a lakásfenntartásra fordított hányad
	3. Lakásminőség	A lakások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága
XI. Környezet	1. Levegő	A levegőszennyezés „forrásai”
	2. Víz	A folyóvizek vízminősége
	3. Talaj- és földhasználat	A mezőgazdasági művelésű földterület nagysága
XII. Közlekedés	1. Közlekedési típusok	A különböző típusú közlekedésre fordított átlagos idő
	2. Közúti közlekedés	A személygépkocsival rendelkező háztartások aránya
	3. Vasúti közlekedés	A vasúton utazók átlagos száma munkaerő-piaci státuszuk szerint
	4. Légi közlekedés	A nemzetközi légi közlekedést igénybe vevők átlagos száma
	5. Közlekedési balesetek	A halált okozó közlekedési balesetek száma
	6. Kiadások	A háztartási jövedelem közlekedésre fordított hányada
XIII. Életstílus	1. Időfelhasználás	A háztartási munkákra fordított idő
	2. Otthoni tevékenységek	Rádióhallgatás, tévézés
	3. Kulturális aktivitás	Színházba járás
	4. Sportolás	A különböző típusú sporttevékenységekre fordított átlagos idő
	5. Vallási tevékenységek	Templomba járás
	6. Politikai, közéleti aktivitás	Választási részvétel

SZUBJEKTÍV TÁRSADALMI INDIKÁTOROK – SZELEKTÍV ÁTTEKINTÉS A TÉMA IRODALMÁBÓL

Bevezetés

A kilencvenes években Európában megélénkült az érdeklődés a társadalmi jelzőszámok és a társadalmi riportok iránt. Ebben lényeges szerepet játszik az európai egységesülési folyamat is, hiszen ennek egyik középponti kérdése a tagországokban élő állampolgárok jólétének, életkörülményeinek növekedése. Ahhoz, hogy ezt egységes szempontok szerint értékelni lehessen, megfelelő mutatórendszerre van szükség. Az Európai Bizottság finanszírozásában megindult egy egységes európai jelzőszámrendszer kidolgozása (Berger-Schmitt-Noll 2000). E rendszerben különféle jólétkonceptiók összedolgozására tesznek kísérletet, és a rendszerben sajátos helyet kap az „életminőség” fogalma is: mintegy a magját képezi a teljes jóléti rendszernek. Az életminőség terén pedig mind az objektív életkörülmények, mind a szubjektív jólét fejlesztésére gondot kívánnak fordítani.

Az a gondolat, hogy a jólétnek szubjektív oldala is van, nem nagyon régen terjedt el az európai társadalomkutatásban. Bár az Egyesült Államokban a Gallup Intézet 1948 óta rendszeresen szerepeltet elégedettségtételeket kérdőíveiben, a hatvanas években indul a társadalmijelzőszám-mozgalom a kezdeti szakaszában kizárólag az egyes társadalmak jólétének objektív mutatóit igyekezett számba venni (mint pl. a létminimum alatt élők aránya, a születéskor várható élettartam, a beiskolázási és végzettségi arányok stb.).¹ Idővel azonban az amerikai hagyományt is elfogadó európai kutatók egy részének érdeklődése is kiterjedt a társadalom tagjainak „jólétészlelése”, azaz a szubjektív szféra felé is. Emögött az a felismerés állt, hogy önmagukban az anyagi és anyagi jellegű javak „objektív” mérésén nyugvó mutatók nem fejezik ki elégségesen egy társadalom tagjainak „jól-létét”. Ezt alátámasztja az – a témával foglalkozó tanulmányokban sokszor emlegetett – tény is, hogy az USA-ban hiába nőtt évtizedeken keresztül az életszínvonal, az emelkedést a felmérések tanúsága szerint nem követte az emberek elégedettségének növekedése. A hetvenes évekre tehető az erre a területre vonatkozó kérdések alkalmazásának európai elterjedése, s a nyolcvanas években azután az életminőség-kutatások kedvelt módszere a kérdőíves felmérés lett, amely képes mind objektív, mind szubjektív adatokat szolgáltatni (Zapf 2000). Igazán jól összehasonlítható adatokat az nyolcvanas évek végétől meginduló nagyszabású nemzetközi vizsgálatok nyújtanak (Veenhoven 1996).

¹ Maga a társadalmijelzőszám-mozgalom is egy megelőzően szinte kizárólagosan használt átfogó mutató, a GDP kritikájaként bontakozott ki. Az objektív körülmények mérésének fejlesztésén azóta is számosan dolgoznak, s összetettebb, több tényezőt – nem csak a gazdaságit – figyelembe vevő mutatókat hoztak létre. Ilyen például az „emberi fejlődés indexe” (*Human Development Index*, HDI), az „élethossz-szorzatmutató” (*Life Product Index*, LPI) vagy a „valódi fejlődésmutató” (*Genuine Progress Indicator*, GPI). (A HDI-ről lásd e számban Husz Ildikó ismertetését, a többi mutatóhoz Füleki 2001a.)

A kilencvenes években a hagyományos jólétkoncepciók mellett számos új megközelítés is megjelent (pl. „fenntartható fejlődés”, „élhetőség”, „kizárás” stb.), s kísérletek indultak meg az egyes koncepciók harmonizálására is, mint ezt az európai jelzőszámrendszer kidolgozásának programja is mutatja.

Hollandiában 1974 óta kiadnak egy kifejezetten a társadalmi indikátoroknak szentelt nemzetközi folyóiratot, a *Social Indicators Research*-öt (a továbbiakban: SIR). Ebben a tanulmányok megközelítésük szerint régóta két csoportra bomlanak: a jólét, életminőség objektív és szubjektív oldalát taglaló munkákra. A szubjektív területtel foglalkozó írások aránya a kisebb, de messze nem jelentéktelen: a kilencvenes évek második felében általában a számonkénti 4–6 tanulmány negyede-fele, esetenként még nagyobb része tartozik ide. Ezek megközelítése jobbra a Berger-Schmitt és Noll (2000:10) által „amerikai életminőség-kutatási tradíciónak” nevezett vonalhoz illeszkedik, amennyiben az életminőséget elsődlegesen a szubjektív indikátorok segítségével vizsgálja, s azon belül is legfőképpen az egyének elégedettségét és boldogságát állítja a középpontba. Az egyik amerikai szerzőpáros, Ed Diener és Eunkook Suh egyenesen gazdasági, társadalmi és szubjektív jólétről, illetve mutatókról beszél (Diener–Suh 1997). A témát kutatók jelentős része egyébként nem szociológus, hanem pszichológus, szociálpszichológus, orvos.

Jelen tanulmány célja a SIR-ben megjelenő, szubjektív indikátorokkal kapcsolatos eredmények összefoglalása. Munkánk során főként a folyóiratban közölt tanulmányokra támaszkodunk, de ahol szükségesnek látszott, más forrásokat is felhasználtunk.

A szubjektív mutatók mibenléte és fajtái

A kutatók véleménye a szubjektív társadalmi indikátorok szerepéről megoszlik. Alapvetően három nézetet különböztethetünk meg:

1. Az első megközelítés szerint a szubjektív értékelések csak helyettes, úgynevezett *proxy* mutatói a társadalmi jelenségeknek. Ezt a nézetet vallja például Horn², aki az úgynevezett „közvetlen-objektív” típusú indikátorokat elválasztja a „levezetett-szubjektív” típusúaktól, s ez utóbbiak közé olyan mutatókat is besorol, mint az öngyilkossági arányszám. Eszerint tehát a szubjektív mutatók lényegében a közvetett mutatókkal azonosak, amelyek közé értelemszerűen bekerülhetnek szubjektív értékelések is.

2. A következő álláspont az előzőnek gyökeresen ellentmond, eszerint ugyanis egy olyan, jól kidolgozott szubjektív mutató, mint például az élet egészével való elégedettség, az általános jólét vagy életminőség komplex indikátorául szolgálhat, s ilyen értelemben az objektív mutatókon talán még túl is tesz, hiszen egymagában képes képet adni a társadalom jólétéről. Ezt a nézetet képviseli az elégedettségkutatásokat összefoglaló munkájában Veenhoven (1996).

3. A harmadik, a nem speciálisan az elégedettséggel foglalkozó szociológusok között talán a leginkább elterjedt nézetet úgy foglalhatjuk össze, hogy az életminőségnek, jólétnek van objektív és szubjektív összetevője is, s az ezeket mérő indikátorok egymást kiegészítve adnak kielégítő képet egy társadalom állapotáról.

² Horn álláspontját a Szociológiai Szemle e számában Bukodi Erzsébet foglalja össze.

Ezzel elérkeztünk a legalapvetőbb kérdéshez, a szubjektív jelzőszámok *mibenlété*-hez. Ennek körülhatárolásához induljunk ki abból, mit *nem* tekintünk szubjektív társadalmi jelzőszámnak. Annyi biztos, hogy a közvetlenül, külső megfigyelő által mérhető jellegzetességekből állíthatók elő az objektív mutatók, ezek tehát biztos kiesnek a lehetőségek köréből. Ilyen például a gyermekhalandóság vagy a választásokon való részvétel aránya. Veenhoven igen egyszerű különbségtétele szerint az objektív és a szubjektív életminőség a *mérésben* tér el egymástól. Az első esetben „[a] mérés a siker explicit kritériumain nyugszik, amelyet pártatlan külső értékeléshez lehet rendelni”, míg a második esetben „az ítélet kritériumai személyről személyre változhatnak” (Veenhoven 1996: 1). Az is elmondható, hogy önmagukban a véleményeket, tehát szubjektív megítéléseket tartalmazó tételek nem szubjektív jelzőszámok, hiszen ezen az alapon a kérdőívek kérdéseiből képzett mutatók meglehetősen nagy része ide sorolható lenne. A társadalom és a benne élő emberek *jólétéről, életminőségéről* kell hogy információval szolgáljon mutatónk. Mivel azonban közvetett értelemben szinte minden vélemény (becslés, értékelés) ehhez nyújt adalékot – így például a torokfájás sűrűségének végül is szubjektív skálája az egészség mutatója lehet, ami viszont az életminőség egyik fontos dimenziója –, sokkal közelebb nem jutottunk célunkhoz. Fogódzót az jelenthet, hogy tudjuk, a társadalmi jelzőszámok *normatív* alapon állnak, ezért csak a fejlődést mindenki számára egyértelmű módon kifejezni képes tételek jöhetnek számításba. Tehát, mondjuk, egy „mekkora problémát jelent az életében az alkohol” skála adott esetben jelzőszám vagy annak egy összetevője lehet, míg egy „milyen fontos szerepet játszik az életében a zene” skála vagy a gyermekvállalás utáni munkavállalási tervekre kérdező tételsor jóval kevésbé, hiszen az egészség, s ezen belül az alkoholproblémáktól való mentesség sokkal egyértelműbben rendelhető hozzá a társadalmi fejlődéshez, jólét-höz, mint a zenével vagy a munkavállalással kapcsolatos attitűdök. Itt persze nem szabad elfelejteni, hogy a társadalmi fejlődés kritériumainak megítélése is változik az idővel, illetve az egyes tudományos és politikai szereplők szubjektív mérlegelésének van kitéve.³

Végül döntő szempont az, hogy jelzőszám csak *hosszabb időre* előállítható, illetve egy-egy területről *lényegi információt* hordozó kérdésekből válhat. A fontosnak tartott területek és kérdések köre persze megint csak nem állandó és nem nevezhető objektíven megítélhetőnek.

Ami a SIR-t illeti, nem annyira a szubjektív jelzőszámok fogalmát használja, mint inkább a *szubjektív jólét* (subjective well-being, SWB) fogalmát. Ennek meghatározásában meglehetősen nagy egyetértés mutatkozik a kutatók körében. Alfonso és társai például így fogalmazzak: „Bár egy kifejezéssel nem lehet megragadni a szubjektív jólét komplexitását és kiterjedését, általában szélesebb értelemben úgy határozzák meg, mint egy személy életminőségének az adott személy által adott szubjektív

³ Bár úgy tűnik, Európában egyre elterjedtebb az az álláspont, amely szerint kívánatos, hogy a nők össze tudják egyeztetni a foglalkozási karrierjüket és a gyermeknevelést. ettől eltérő nézetek is jelen vannak, s nemi nevezhető a fejlettség kritériumának az, hogy a társadalom többsége merre hajlik e kérdésben. Ehhez hasonlóan, mondhatjuk, hogy a zene élvezete gazdagabbá teszi életünket, s ezért a fejlettséghez hozzátartozik, de azért az világos, hogy ez messze nem olyan egyértelmű.

összegzését.” (Alfonso et al. 1996: 276.) Valójában azonban a folyóiratban ismertetett, szubjektív oldallal foglalkozó kutatások döntő többsége ennél jóval szűkebb területen mozog, s az egyének étellel és életterületeikkel való elégedettségének, illetve boldogságának kérdésével dolgozik. Arról, hogy általában véve mi tartozik a szubjektív mutatók körébe, a folyóiratban *nem találkozhatunk részletes leírással*. Azt, hogy a kérdést másutt is hasonlóan ítélik meg, jelzi, hogy a tanulmányunk elején említett, az Európai Bizottság számára készülő anyagban is kizárólag elégedettségkérdéseket sorolnak fel a szubjektív mutatók között (Berger-Scmitt–Noll 2000).

Összességében végül is három nagy csoportját különböztethetjük meg a szubjektív mutatók halmazának, melyből társadalmi jelzőszámok csak bizonyos, feljebb kifejtett feltételek teljesülése esetén lehetnek, így *elvben* a szubjektív társadalmi jelzőszámoknak is három csoportjáról beszélhetünk: A szubjektív mutatók első csoportjába, a tágan értelmezett mutatók körébe beletartoznak mindazok a *személyes véleményeken* alapuló mutatók, amelyek *közvetett* módon mérhetik ugyan a társadalmi jólétet, de nem kifejezetten arra irányulnak. Például ide tartozhatnak olyan kérdések, mint a szubjektív társadalmi státusz, az adók elköltésének preferált módja stb. A második, szűkebb csoportba azok a mutatók kerülnek, amelyek kifejezetten a személyek „jólétészleléseit” tartalmazzák, tehát a személyes vagy társadalmi jólétnek a megkérdezettek által nyújtott *közvetlen* – tudatos vagy érzelmi – *értékelésére* épülnek. Legegyértelműbben olyan mutatók tartoznak ide, mint az ország becsült gazdasági helyzete, fejlődése, a személyes jövedelmi helyzet értékelése, a társadalom gazdasági, illetve az egyén anyagi helyzetével kapcsolatos várakozások vagy az igazságosság megvalósulásának becsült mértéke stb. De a jóléttel kapcsolatba hozható érzésekre irányuló kérdések is ide sorolhatók, például a különböző bűnesetektől való félelmek gyakorisága vagy nagysága. Végül létezik a szubjektív mutatóknak egy harmadik, bizonyos fokig speciális csoportja, amelyekben a kérdezett személy a saját vagy társadalma helyzetének szubjektív *felmérésén* túl *minősíti is* ezt a helyzetet, akár tudatos döntés szintjén, akár az érzések szintjén. Ide tartoznak tipikusan azok a kérdések, hogy a kérdezett mennyire elégedett; mennyire boldog.

A speciális mérőszámok a SIR-ben szubjektív jólétnek nevezett fogalom leggyakrabban használt mutatói. A kevésbé speciális, csak helyzetértékelést, minősítést viszont nem tartalmazó mérőszámokkal főként máshol megjelenő tanulmányokban, beszámolókötetekben találkozhatunk. Az e mutatók némelyikének vissza-visszatérő elemzése nyomán kialakuló egységesülő forma, a belőlük már összeállítható idősorok valójában alkalmassá teszik őket arra, hogy jelzőszámokként tekintsünk rájuk. Mint láttuk, mégsem találkozunk velük a SIR-en kívül a formálódó európai jelzőszámrendben sem. A mutatók csoportosításában első helyen szereplő, legáltalánosabb értelemben vett szubjektív mutatókból pedig még ennyire sem lesznek a gyakorlatban társadalmi jelzőszámok.

Bár valójában nem tekinthetők jólétindikátoroknak, mint háttértényezőknak kiemelt szerepük van a normákra, értékekre vonatkozó kérdéseknek. Nélkülük sok esetben értelmezhetetlenek maguk a szubjektív mutatók.

Irányultságukat tekintve a szűkebb értelemben vett szubjektív indikátoroknak is két nagy típusát lehet megkülönböztetni: a (kérdezett) személyek önmagukra, saját életükre vonatkozó, illetve a tágabb környezetre vagy a társadalom egészére vonatkozó szubjektív észlelései mutatóinak típusát (Eckersley 2000). Az első típusú mu-

tatókat alkalmazó kutatások foglalkoznak a tulajdonképpeni „szubjektív jólét”-tel, s ez a kidolgozottabb terület. A másik típust alkalmazó írások száma jóval kisebb, s ide a *társadalmi életminőség* szubjektív megítéléseit taglaló munkák tartoznak.

További lényeges csoportosítási szempontot jelent a mutatók *átfogó vagy speciális* volta: egyesek az élet egészére vonatkoznak (pl. az élet egészével való elégedettség-re), mások az élet egyes területeire (itt a jelzőszámok nagy témaköreit érdemes számításba venni: jövedelmi helyzet, oktatás, egészség stb.). Az egyes területek meghatározásakor azonban az újabb kutatásokban megjelenik egy másféle felosztás is, amely nem csupán anyagi jellegű javak tipizálásán nyugszik. Berman és Phillips például az életminőség négy jellemzőjét különbözteti meg (Berman–Phillips 2000). Ezek a társadalmi-gazdasági biztonság, a társadalmi befogadás (*inclusion*), a társadalmi kohézió és a társadalmi feljogosítottság (*empowerment*).⁴ Ezen a négy dimenzióon belül azután ugyanúgy szerepelhetnek objektív és szubjektív mutatók, mint a hagyományos életterületeken belül. A társadalmi indikátorok tervezett európai rendszerében pedig – mely három koncentrikus körben helyezi el az egyes szempontokat – az egyes emberek objektív életkörülményein és szubjektív jólétén (egyszóval életminőségén) túl a társadalmi kohézió, illetve a természeti, emberi és társadalmi tőke fenntartása, megőrzése is vizsgálati szempont (Bergér-Schmitt–Noll 2000).

Nem hagyható figyelmen kívül a mutatók *idődimenziója* sem: bár a legtöbb mutató egyértelműen a jelenre irányul, némelyek a múltra vagy a jövőre vonatkozó értékelést tartalmaznak. Így például a mutatóknak egyértelműen külön csoportját jelentik a várakozásra vonatkozók.

A szubjektív jólét mérése

A mutatók *kérdésfeltevéséről* elmondhatjuk, hogy a szűken vett, speciális indikátorok esetében tulajdonképpen a kérdések néhány alapváltozatát különböztethetjük csak meg, melyeket azután az egyes kutatásokban variálnak: így*alapvetően kérdeznek az elégedettségre, a boldogságra, jó és rossz érzésekre, a bizalomra, az optimizmusra. A kissé tágabb értelemben vett szubjektív indikátorok kérdései általában valamiféle helyzetfelmérésre, becslésre kéri a kérdezetteket, esetleg érzéseikről, félelmeikről számoltatják be őket, vagy egyéb, közvetettebb módon nyernek információt a kérdezettől a kutatókat érdeklő területről.

Ami az *alkalmazott skálákat és mutatókat* illeti, számuk igen nagy, lehetetlen mindet számba venni, hiszen szinte minden kutató kidolgoz egyet-kettőt saját céljaira (Fordyce 1988). Néhány fontosabb, a folyóiratban sokat emlegetett skálát bemutattunk itt most közülük, példaképpen. Ezek kivétel nélkül a speciálisan értelmezett szubjektív mutatók közé tartoznak, s immár több évtizede használják őket:

– Diener elégedettségi skálája, a *Satisfaction With Life Scale* (SWLS): öt állítást tartalmaz, amelynek mindegyike az élettel való elégedettségre vonatkozik, más-más megközelítésben. 1–7-ig terjedő skálán lehet kifejezni az egyetértést. Sokan hivatkoznak rá, a SIR-ben gyakori az ebből származtatott mutatók ismertetése (Diener et

⁴ E koncepciót részletesen ismerteti e számban Füleki Dániel.

al. 1997).⁵ Bírálói a rovására írják, hogy a szubjektív jólétnek csak a kognitív oldaláról tartalmaz tételeket, az érzésekről nem (Stones et al. 1996). Ugyanők elismerik viszont, hogy belső konzisztenciája nagy, és a szubjektív jólét hosszabb indikátorai-
val jól korrelál.

– Igen gyakran használják a következő kérdést, mely a mutatók közül talán a leg-
egyszerűbb: „Összességében mennyire elégedett az életével?” Magyarországon is
gyakran kérdezik. Szokásos az egyes életterületekre való alkalmazásuk is. Például:
„Összességében mennyire elégedett lakásával?” Ruut Veenhoven – aki a rotterdami
Erasmus Egyetemen nagyszabású „boldogság-adatbázis” összeállításán dolgozik, s
többek közt háromezer tételes bibliográfiát, valamint hétszáz tanulmány adatainak
azonos formára hozott nyers megoszlásait tartalmazó adatkatalógust állított össze –
állítja, hogy jelenleg a legelterjedtebb formája a szubjektív jólét indikátorainak az
ilyen rövid, egytételes kérdés (Veenhoven 1996). Ő az összetettebb mutatók nagy
hátrányának azt tartja, hogy az összpontszám nehezen értelmezhető, nem lehet tudni,
hogy valójában mire vonatkozik.

Egyszerűsége ellenére az élet egészére vonatkozó kérdést is többféle megfogalma-
zásban, többféle skálával alkalmazzák, ezzel az összehasonlíthatóságot némileg rontva.⁶

– Az előzőnél parányival hosszabb, a válaszadás azonban összesen egy percet vesz
igénybe a „boldogságmérce” (*Happiness Measures*) esetén. Két részből áll, először
egy 11 fokú skála segítségével arra kell válaszolniuk a kérdezetteknek, hogy
mennyire boldogok, azután azt kell megmondaniuk, hogy százalékosan kifejezve az
idejük hányad részében érzik boldognak, boldogtalannak és közömbösnek magukat.
A mutató kivételesen jó érvényességgel és megbízhatósággal bír, kicsi a válaszadói
torzítása, s nagy az időbeli stabilitása (Fordyce 1988.) A boldogságskálának gyakran
alkalmazzák rövidebb változatait is, például az *Európai értékrendkutatásban* négy-
tételes kérdésben tudakolták, hogy az illető mennyire boldog.

⁵ AZ SWLS eredeti szövege:

*Using the 1-7 scale below, indicate your agreement with each item by placing the
appropriate number on the line preceding that item. Please be open and honest in your
responding.*

7 – Strongly agree

6 – Agree

5 – Slightly agree

4 – Neither agree nor disagree

3 – Slightly disagree

2 – Disagree

1 – Strongly disagree

- *In most ways my life is close to my ideal.*
- *The conditions of my life are excellent.*
- *I am satisfied with my life.*
- *So far I have gotten the important things I want in my life.*
- *If I could live my life over, I would change almost nothing.*

⁶ Például: „*What do you mean, how satisfied are you at present with your life in general?*” (0–10) (Euromodule); „*On the whole, are you very satisfied, fairly satisfied, not very satisfied, or not at all satisfied with the life you lead?*” (Eurobarometer); „*Generally speaking, how satisfied are you with your life as a whole? Would you say that you are very satisfied, reasonably satisfied, not very satisfied or not at all satisfied with your life as a whole?*” (World Values Survey).

Mindezen viszonylag egyszerűbb mutatóknak léteznek összetettebb vagy több területre is kiterjesztett változataik,⁷ előfordul azonban az is, hogy meglévő, de túl bonyolult vagy hosszadalmas kérdéssort felhasználó mutatót rövidítenek le vagy dolgoznak át.⁸

A szubjektív jólét mutatói általában skálák, a kért egy-egy állítással való egyetértését vagy egy terület értékelését fejezheti ki a skála egy pontjának kiválasztásával. Ezekből a skálákból néha összetettebb mutatókat, illetve újabb skálákat is készítenek. Gondot okozhat az azonos terület mérésére szolgáló eltérő skálák alkalmazása, erre Veenhoven (1996) három megoldást ismertet:

1. Lineáris skálatranszformáció, melynek formulája:

$$\frac{\text{átlagpontszám} - \text{a skála minimumpontja}}{(\text{maximumpont} - \text{minimumpont}) \times 10}$$

Ez az eljárás csak akkor használható, ha az összehasonlítandó skálák csak hosszukban térnek el egymástól, egyébként azonos a kérdésük.

2. „Common scale” konverzió. Felkért bírálók pontszámot rendelnek a válaszkategóriákhoz, s ha nagy közöttük az egyetértés, az általuk adott pontszám átlagát adják egy-egy kategóriának.
3. Regressziós predikció. Ez azt jelenti, hogy ha egy kérdéssort sok országban ugyanúgy lekérdeztek, regressziós egyenlet írható fel, s annál az országnál, ahol az egyik kérdés hiányzik, erre a kérdésre a többiből becsült értéket veszik figyelembe.⁹

Végül külön érdemes kiemelni a szubjektív mutatókkal dolgozó kutatók módszertani fejtegetéseinek egybehangzó megállapítását: ezeknek a mutatóknak az alkalmazása során megfelelően megbízható és érvényes adatokhoz jutunk, a mutatók értékének időbeli stabilitása meglepően nagy, s az eredmények egyéb módszerekkel – például interjúk, klinikai megfigyelés, hangulatnapló – egy irányba mutatnak. Diener és Suh (1997: 205) e mutatók előnyei között kiemelik, hogy hibás eredmények esetén könnyebb a korrigálás, hiszen a kutatók itt hozzáférnek az elsődleges adatokhoz, szemben a statisztikai adattárakkal, amikkel az objektív mutatók dolgoznak; továbbá hogy az elégedettségi mutatóknak jobb az egymás közötti összehasonlíthatósága is, mint az objektívéké.

⁷ Ilyen például Diener skálájának kibővített változata, az *Extended Satisfaction With Life Scale* (Alfonso et al. 1996). Elsősorban abban tér el az előbbtől, hogy nem csak az étellel általában foglalkozik, hanem annak minden, a kutatók által lényegesnek tartott területével (szám szerint kilencel). Ötven pozitív állítást tartalmaz, melyekkel való egyetértést 1–7-ig lehet kifejezni.

⁸ Ezt tették például Stones és társai (1996), amikor egy olyan, a szubjektív jólét egészét felmérni hivatott kérdéssort dolgoztak át, amely négy, egyenként 5–7 tételes kérdést tartalmazott, s helyette két, 6–6 kérdést tartalmazó kérdésblokkot alkalmaztak SHARP, vagyis *Short Happiness and Affect Research Protocol* elnevezéssel.

⁹ Erre találunk egy szép példát Inglehart–Klingemann elemzésében (2000.)

A szubjektív mutatók vizsgálatának eredményei

A SIR által vizsgált témában megjelenő *fontosabb megállapításokat*, téziseket a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Alapvetően három összetevőjét lehet elkülöníteni a szubjektív jólétnek (lásd pl. Diener et al. 1997; Alfonso et al. 1996). Ezek a kognitív mérlegelés és ítélethozatal (pl. „elégedett vagyok ezzel és ezzel”), a pozitív érzések (pl. boldogság, jó érzés vagy a rossz érzés hiánya) és a negatív érzések (pl. olyan kellemetlen érzés, mint a félelem, aggodás, düh). A három elem nem alkot teljesen egységes egészet, nem teljesen azonosan „működik”. Kialakulásuk eltérő módon megy végbe, illetve más-más tényezőkkel állnak szorosabb kapcsolatban. Például a pozitív érzelmekre való hajlam kevésbé öröklhető, mint a negatívakra való hajlam,¹⁰ s a pozitív érzelmek inkább alakulnak az adott kultúra elvárásai, normái szerint, mint a negatívak. A pozitív érzelmek nagyobb gyakorisága jellemző az extrovertált személyiségű emberekre, bár negatív érzelmeik mennyisége átlagos; míg a neurotikusok gyakrabban élnek át negatív érzelmeket – pozitív érzelmeik átlagos gyakorisága mellett. (Diener et al. 1997: 8–9.)

Ami a kognitív és az érzelmi elemek elkülönülését illeti: általában az elégedettség az a terület, amelyet az előbbieik között tartanak számon, bár Veenhoven (1996) szerint az elégedettségnek is két nagy típusa van, a részterületekkel való elégedettség, illetve az élet egészével való, s csak az előbbi az, amiről ténylegesen kognitív mérlegelés útján hozunk magunkban ítéletet Crooker és Near (1998) viszont éppen azt hangsúlyozzák, hogy az olyan, igazán érzelmi töltetűnek gondolt állapot is, mint a boldogság, ragyogóan előrejelezhető olyan kognitív alapú szubjektív mutatókkal, mint az élet egyes területeivel való elégedettség.

2. A szubjektív jólét társadalmon belüli alakulásának magyarázó tényezői között az egyik fő csoportot az *egyéni jellemzők* alkotják, melyekbe olyanok tartoznak, mint a fizikai és mentális egészség, a személyiség típusa, bizonyos személyiségjegyek¹¹ stb., sőt Diener és társai (1997), valamint Ingleharték (Inglehart–Klingemann 2000) beszámolnak olyan kutatásokról is, amelyek eredményei szerint a „boldogságra való hajlam” öröklődik is. Emellett azonban fontos szerepet játszhatnak egyes *életesemények* is, bár egyesek szerint jobbra csak rövid távon (pl. balesetek vagy nagy örömek, jövedelemcsökkenés vagy -növekedés).¹² – E téren azonban nincs egyetértés, jelenleg is vita zajlik a kutatók között (*state or trait?* vita). Veenhoven (1996) a körülményektől való függés, tehát az elégedettség változása lehetőségének a híve, míg Diener kutatócsoportja (Diener et al. 1997 és Diener–Suh 1997) arra hajlik, hogy az öröklésnek és a kultúrának is nagyon hangsúlyos szerepe van.

Ami a *társadalmi-demográfiai jegyeket* illeti (pl. a jövedelem, az iskolázottság, a kor, a foglalkozás, a nem, az etnikai hovatartozás), azok jóval kisebb magyarázóerővel bírnak, Veenhoven idézett munkája szerint az előbbi tényezőcsokor harminc

¹⁰ Lykken és Tellegen kutatásai szerint, amire Dienerék (Diener et al. 1997: 8) hivatkoznak.

¹¹ Például az optimizmus, az önbecsülés és az extroverzió inkább jellemző a boldog emberekre.

¹² Headey és Wearing ausztrál panelvizsgálatára hivatkozik Veenhoven (1996) és Dienerék (Diener et al. 1997) is – igaz, eltérő értelmezésben.

százalékos arányával szemben körülbelül tíz százalékot magyaráznak az egyének étellel való elégedettségének különbségeiből.

3. Az ezzel összefüggő leglényegesebb, többek által kimutatott eredmény az, ami a szubjektív indikátorok alkalmazásának bevezetése után a legnagyobb meglepetéssel szolgált (Cummins 2000; Veenhoven 1996; Diener et al. 1997). Eszerint *az objektív és szubjektív életminőség személyes szinten nincs szoros összefüggésben egymással*. Ez azt jelenti például, hogy azok, akik az objektív mutatókat tekintve jó körülményekkel rendelkeznek, nem feltétlenül elégedettebbek társaiknál. Olyan eset is előfordul, hogy miközben egy csoport tagjainak objektív jóléte csökken, az étellel való elégedettségük növekszik.¹³ Cummins megállapítja azt is, hogy az objektív mutatók egymás közötti és a szubjektív mutatók egymás közötti korrelációja mindig magasabb, mint az objektív és szubjektív mutatók közötti korreláció (Cummins 2000: 58). Ugyanakkor az is egyértelművé vált mára a kutatásokból, hogy a legrosszabb életkörülmények fokozzák a szubjektív és objektív mutatók közötti összefüggés erősségét (lásd pl. Veenhoven 1996; Cummins 2000).

Ez tehát összességében azt jelenti, hogy – leszámítva a legnyomorúságosabb vagy emberileg legsúlyosabban gátló körülmények között élőket (nagyon szegényeket, súlyos fogyatékosokkal, betegséggel élőket) – messze nem általános az összefüggés az egyéni szintű objektív és szubjektív életminőség-változók között, ha némely esetben ki is mutatható kapcsolat. Tehát például a gazdagok nem, vagy nem sokkal elégedettebb jövedelmükkel, mint a szegények, az egészségesek nem, vagy nem sokkal boldogabbak, mint a betegek stb. Hoztak ilyen eredményt kutatások mind az egyes életterületeken belüli objektív és szubjektív mutatók közötti kapcsolatot vizsgálva, mind az általában vett vagy összetett indexszel mért szubjektív jólét és egyes objektív mutatók összefüggését elemezve.

4. Az előzőekben említett megfigyelés magyarázatára többféle kísérlet történt.

– Az első szerint az étellel való elégedettségnek van egy általános, a skálákat tekintve elég magas emberi alapszintje.¹⁴ Tehát az a „normális” állapot, hogy az ember elégedett, boldog. Pszichésen ez szükséges ahhoz, hogy mindennapi életét élni tudja az ember. Ennek a „boldogsági alapszint”-nek a fenntartására – egyféle „homeosztatiszikus kontroll”-nak a segítségével (Cummins 2000: 61–62) – mindent meg is teszünk, akár úgy is, hogy az objektíve rosszabb körülményeket nem is észleljük vagy nem vesszük tudomásul.¹⁵ Ide csatlakoztatható az a szociálpszichológiai megfigyelés is, hogy az emberek jelentős része saját életét, saját teljesítményét szereti az általa átlagosnak vélnél jobbra értékelni (Diener et al. 1997; Cummins 2000). Ezekben található tehát a magyarázata annak is, hogy miért magas általában minden országban a boldogság és elégedettség szintje. Természetesen azonban a nyomorúság feletti elsiklásnak is van határa, nagyon rossz – illetve bizonyos speciális – körülmények hatására (pl. egyes betegségek, nagy szegénység, többszörös sérültség, fogya-

¹³ Erről számol be Adams (1997) egy afro-amerikaiak körében végzett vizsgálat alapján.

¹⁴ Cummins szerint ez a szubjektív jólétet mérő skálák maximumának 60–80 százaléka körül van (Cummins 2000: 61).

¹⁵ Hagedorn kutatásai szerint az „önbecsapó” emberek, tehát akik életkörülményeik rosszabb volta ellenére elégedettek életükkel, életük értékelésekor nagyobb szerepet tulajdonítanak az élet nehézségeivel való megbirkózásban elért teljesítményüknek, mint az objektív körülményeknek (Hagedorn 1996).

tékosság, illetve depresszió, megözvegyülés, sőt elviselhetetlenül nagy zajszint esetén) az ember szubjektív jóléti szintje is csökken. (Ezt hangsúlyozzák pl. Cummins [2000]; Diener és társai [1997] és Eckersley [2000].)

– Az ezzel versengő elmélet szerint nem ez a helyzet, nem boldogsági alapszint önkéntelen fenntartásáról van szó, amikor eltér objektív és szubjektív jólét. hanem arról, hogy létezik az alapvető emberi szükségleteknek egy szintje, ami a fejlettebb, jobb módú országokban igenis kielégül, ezért – függetlenül a kisebb-nagyobb, az objektív körülmények terén fennálló különbségektől – érzik boldognak magukat ott általában az emberek. Az életminőség azonban az életszínvonal egy bizonyos pontjának elérése után – mintegy a határhaszon elérésével – már nem emelkedik tovább automatikusan, így nem feltétlenül kell szoros korrelációnak mutatkoznia a jóléti államokban élő egyes emberek objektív és szubjektív jóléte között. A nagy nyomorúságnak a szubjektív skálákra gyakorolt hatása ugyanakkor nagyon jól mutatja – mondja Veenhoven (1996) –, hogy nem független egymástól objektív és szubjektív jólét.

– Megint mást mond a többek által Easterlin nevéhez kötött társadalmi összehasonlítás elmélete (Veenhoven 1996; Diener et al. 1997). Eszerint egy társadalmon belül egymáshoz mérik magukat az emberek, s így aki körül több a valamilyen szempontból „felette álló”, az elégedetlenebb lesz. Így viszont össztársadalmi szinten semleges körüli eredmény kell hogy kijöjjön a szubjektív jólétre. Ezt az „elméletet” azonban, úgy tűnik, valójában csak azért idézik, hogy cáfolják, egységesen ellene mond minden empirikus eredmény.¹⁶

Az összehasonlításelmélet egy kidolgozottabb és megalapozottabb változatának is tekinthetjük a referenciacsoport-elméletet. Eszerint az elégedettség, boldogság azért kerülhet ellentétbe az ember objektív körülményeivel, mert hajlamosak vagyunk azokhoz mérni jólétünket is, akikhez hasonlítani szeretnénk, akik valamiért mérceként állnak a szemünk előtt. De az, hogy kihez viszonyítunk – mint Diener és társai is figyelmeztetnek rá (Diener et al. 1997) –, élethelyzetenként és rétegenként is eltérő. Ez a megközelítés mindazonáltal főként a viszonylag jó körülmények között élők elégedetlenségére, illetve helyzetének „önalábecslésére” koncentrál.

– Végül nem hagyhatók említés nélkül a különféle kulturális magyarázatok sem, melyek közös állítása, hogy kulturális minták is befolyásolják a szubjektív jólétet. Ez a megközelítés azonban többnyire az ország szintű összehasonlításokban játszik szerepet.

5. *Hogy hogyan jön létre az emberben az elégedettség vagy a boldogság, arról is eltérő elképzelésekkel találkozhatunk. Lényeges itt az úgynevezett felülről lefelé (top-down), illetve alulról felfelé (bottom-up) hatásnak a megkülönböztetése. Veenhoven (1996) szerint bizonyos részterületekkel való elégedettség során ugyan előfordul, hogy „kognitív” mérlegelést végzünk, ahol összeadódnak az előnyök, s kiadnak egy együttes eredményt – így tehát alulról, a kisebb, alacsonyabb szintű problémák mérlegelésétől haladunk fölfelé, alulról fölfelé hozunk döntést valamilyen nagyobb terület értékelését illetően –, de ezzel szemben létezik egy ellentétes irányú folyamat is, amikor először egészében ér*

¹⁶ Egyrészt – mint már említettük – a nyugati társadalmakban a semleges pont *felett* áll az elégedettség, boldogság átlagértéke, nincs szó tehát kiegyenlítődésről. Másrészt viszont a nem nyugati társadalmakban alacsonyabb az átlagérték, mint a nyugatiakban, tehát nem igaz, hogy mindenütt azonos a szubjektív jólét átlagos szintje. Harmadrészt Dienerék (Diener et al. 1997) kutatásai szerint eltérő társadalmi összetételű szomszédsággal rendelkező, egyéb szempontból nem különböző emberek szubjektív jóléte nem tért el egymástól. Stb.

bennünket egy benyomás, s alakul ki az egészet illető értékelésünk, s ezután ez az alapértékelés terjed át az alacsonyabb szintű területek, problémák észlelésére és értékelésére, vagyis felülről lefelé halad az értékelés. Az alapvetően elégedett ember hajlamos mindent jobb színben látni, mondja Veenhoven Diener kutatásaira támaszkodva. „Általában boldog vagyok, úgyhogy láthatólag szeretem a munkám” – ilyenféleképpen oszkozik eszerint az ember. Az élet egészével való elégedettségről pedig érzelmi alapon döntünk, a jó, pozitív érzéseinket, azok gyakoriságát vesszük alapul.¹⁷

6. Michalos úgynevezett *sokszorosdiszkrepancia-elmélete*¹⁸ szerint viszont – mely összekapcsolható az összehasonlításmérettel is – az étellel való elégedettség alapvetően a vágyak és az (észlelt) valóság közötti különbség nyomán létrejövő érzés. Elemzések sora szerint valóban korrelál a „diszkrepancia” és az elégedettség, bár az kérdéses, az előzőnek mekkora saját hatása van a másodikra,¹⁹ illetve hogy valójában mi mire hat, hiszen keresztmetszeti vizsgálatok segítségével nem állapítható meg, mi az ok és mi az okozat. (Vagyis nem tudjuk, hogy aki nem észlel túl nagy eltérést vágyai és a valóság között, az lesz-e elégedett, vagy pedig arról van szó, hogy az alapvetően elégedett ember hajlamos jobbnak látni a világot, mint amilyen, vagy esetleg az ilyen ember nem fogalmaz meg túl nagy, elérhetetlen vágyakat, s ezért nem lesz nagy a vágyai és a valóság között a különbség).

Mindenesetre tehát nem hagyhatók említés nélkül a mögöttes változók sem, mint már a mutatók fajtáinál utaltunk rá. Ha ugyanis az elégedettségbe belejátszik a kívánt és meglévő javak közötti eltérés, alapvető annak megállapítása, mit is tart kívánatosnak az ember. Ezért tehát értékek vizsgálata is hozzátartozik a kérdéskörhöz.

Az értékekhez hasonló közvetítő szereppel bírnak a célok is. Ezek – mint Diener és társai (1997) kiemelik – nem azonosak az egyes élethelyzetekben (más fontos például egy diáknak és egy nyugdíjasnak, vagy egy foglalkoztatottnak és egy munkanélkülinek vagy háztartásbelinek), és változnak-változhatnak is az életút folyamán.

7. Ha az egyéni szintől kicsit eltávolodunk, elmondható, hogy *országok közötti* szinten nagy általánosságban kimutatható az objektív és szubjektív mutatók közötti összefüggés, bár vannak itt is kivételek. Szinte minden, eddigiekben említett összefoglaló munka leszögezi, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban általában magasabb a szubjektív jólét szintje is.²⁰

A kulturális különbségeket hangsúlyozó megközelítések is fontosak itt. Ezek az elképzelések változatosak, akad olyan, amely szerint az egyes társadalmak direkten más és más írnak elő tagjaiknak mint illendő elégedettséget (pl. Veenhoven [1996] hivatkozik olyan véleményekre, amelyek szerint Nyugaton boldognak, elégedettnek „illik” lenni), mások szerint viszont közvetlenebb a kapcsolat. Ingleharték (2000) kutatásai szerint például a protestáns hagyományú országok lakói valamilyen oknál fogva egy kicsit elégedettebbek, mint a többiek, akkor is, ha kiszűrjük a gazdagság hatását (tudniillik a protes-

¹⁷ Leonardi és társai (1999) összefoglaló munkájukban megállapítják, hogy a kutatások szerint a *top-down* és a *bottom-up* folyamat egyidejűleg jelen lehet, de az utóbbi hatása erősebb és szélesebb körű.

¹⁸ *Multiple Discrepancies Theory*. MIDT. Lásd Michalos 1985.

¹⁹ Lásd pl. Jacob és Brinkerhoff (1997) vizsgálatát, ahol azt találták, hogy a hatás egyértelműen kimutatható ugyan, de egyéb változóknak (pl. a szabadidős tevékenység jellegének) sokkal nagyobb hatása volt.

²⁰ Ugyanakkor nemcsak országok között, hanem országon belül régiók között is különbségek figyelhetők meg, s ezek esetenként csalókévá is tehetik az ország szintű összehasonlítást – mint erre Rampichin és Schiffindi D’Andrea (1997) felhívja a figyelmet.

táns hagyományú országok többsége egyszersmind jobbmódú is). Diener és társai (1997) pedig úgy találták, hogy léteznek „individualista” és „kollektivista” társadalmak, s az előbbieken magasabb a szubjektív jólét, a szerzők feltételezése szerint annak következtében, hogy ott nagyobb hangsúly helyeződik az egyéni motívumokra. Ezekben az országokban magasabb az öngyilkossági és válási arány is, vagyis vélhetőleg mind a személyes sikerek, mind a kudarcnak nagyobb a jelentősége az egyén életében.

További fontos tényező itt az adott társadalom politikai berendezkedése. Azokban az országokban, ahol nem érvényesül a demokrácia, alacsonyabb a szubjektív jólét átlagos szintje – állítják többek között Veenhoven és Dienerék. Ingleharték kutatásai szerint ugyanakkor valójában a demokrácia foka kevésbé fontos, sokkal lényegesebb, hogy az adott ország rendelkezik-e kommunista múlttal vagy sem: a volt szocialista országok lakói ugyanis jóval alacsonyabb szubjektív jólétet mondhatnak magukénak.

8. Ami a társadalom és a személyes szféra megítélését illeti, ezek meglehetősen elentmondanak egymásnak. Tehát a szubjektív mutatók e két területe között – akárcsak az egyéni szintű objektív és szubjektív mutatók között – nincs közvetlen összefüggés. Például azok, akik amúgy elégedettek családi életükkel, gyakran egyáltalán nem azok országuk fejlődésével vagy a demokráciának társadalmukban megfigyelhető megvalósulásával. Erre az ellentmondásra két magyarázatot találtunk:

– Veenhoven (1996) szerint a magánszféra megítélése a megbízhatóbb, azt jobban ismeri az ember. A közszféráról az emberek nagy része többnyire közvetett információval rendelkezik csak, ezért ott sokkal inkább tere nyílik a befolyásolásnak.

– Eckersley (2000) viszont úgy látja, a nyugati individualista társadalmak sajátja az, hogy a magánéletbe húzódnak vissza az emberek, és csak ott boldogok. Nem mondható ugyanakkor, hogy szerinte az individualizmus az igazi ok, hiszen az ausztrál szerző ismerteti honfitársai körében végzett felmérései eredményeit is, amelyből kiderül, hogy növekszik a globális kérdések iránti érdeklődés és aggodalom az emberekben. Végső soron a társadalmi berendezkedést okolja tehát, de ennek mélyebb elemzésébe nem megy bele tanulmányában. Csak figyelmeztet, hogy nyugtalanító, s nem túl biztató a jövőre nézve, ha az emberek ennyire nem látnak pozitívumot saját társadalmukban, illetve a tágabb világban.

9. Nem csak az egyénre vonatkozó objektív és szubjektív, valamint az egyénre és a társadalomra vonatkozó szubjektív mutatók hasonlíthatók össze, hanem – számos egyéb lehetőség között²¹ jelentőségében az első kettőhöz csatlakozva – a társadalomra

²¹ A lehetséges kapcsolatok leolvashatók a következő táblázatból:

A mutató típusa	Mire irányul a kutatás	
	a társadalomra (egészére vagy egy részterületére)	az egyénre
Objektív	(pl. milyen egy település egészségügyi ellátása)	2. (pl. szenvednek-e a kérdezettek egy adott betegségben)
Szubjektív	3. (pl. mennyire bíznak a kérdezettek az egészségügyben)	4. (pl. elégedettek-e a kérdezettek egészségi állapotukkal)

A legvilágosabb a 2–4. pontok közötti kapcsolat, erre rengeteg példát lehet hozni, csak a legutóbbi magyar vizsgálatokból ide sorolható Elekes Zs.–Paksi B. (2000), Medgyesi M.–Róbert P. (2000), Sági M. (1999), de belátható a többi reláció jogossága is. Létezik és vizsgálható tehát az 1–3., 1–4., 1–2., 2–3., 2–4. és 3–4. pontok közötti kapcsolat. Nem lehetetlen ugyanakkor a mutatópárok közötti kapcsolat szokásostól eltérő irányú kutatása sem, Veenhoven egy tanulmányában (1988) például a boldogság hatásait vette sorra.

vonatkozó objektív és szubjektív mutatók is, bár e kérdést ritkábban vizsgálják. Valószínűnek látszik ugyanakkor, hogy e területen sem mutatható ki egyértelmű összefüggés a két eltérő típusú mutató között. Jacob és Willits (1994) például azt kutatták, hogy van-e összefüggés az USA Pennsylvania állama városainak objektív fejlettségi mutatói és az adott település lakóinak saját lakóhelyük kívánatosságáról alkotott véleménye között, de nem sikerült ilyen kapcsolatot találniuk – igaz, ezt részben az alkalmazott mutatók rovasára írták.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a *Social Indicators Research* szubjektív jóléttel foglalkozó írásai többnyire a speciális mutatókkal dolgoznak, kitüntetett témájuk az elégedettség. A kutatók legfőbb kérdése, hogy mi határozza meg ennek alakulását. Ebben nemcsak az egyéni jellemzőknek, de a társadalmiaknak is jelentőséget tulajdonítanak, bár arról vita zajlik, mi a meghatározóbb. A speciális szubjektív mutatóknak mind egymás közötti, mind az objektív mutatókkal való kapcsolata iránt érdeklődést mutatnak. Kifinomult módszertant alkalmaznak, s a tartalmi kérdések egy jelentős részében is már egyetértésre jutottak.

Irodalom

- Adams, Virgil H., 1997. A paradox in African American quality of life. *Social Indicators Research*, 42: 205–219.
- Alfonso, Vincent C.–David B. Allison–Damon E. Rader–Bernard S. Gorman 1996. The Extended Satisfaction With Life Scale: development and psychometric properties. *Social Indicators Research*, 38: 275–301.
- Berger-Schmitt, Regina–Heinz-Herbert Noll 2000. Conceptual framework and structure of a European system of social indicators. *EuReporting Working Paper*, No. 9. Mannheim: ZUMA. Internetes forrás: http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/pdf_files/paper9.pdf
- Berman, Yitzhak–David Phillips 2000. Indicators of social quality and social exclusion at national and community level. *Social Indicators Research*, 50: 329–350.
- Bradshaw, Jonathan–David Gordon–Ruth Levitas–Sue Middleton–Christina Pantazis–Sarah Payne–Peter Townsend 1998. *Perceptions of poverty and social exclusion* 1998. Bristol: University of Bristol.
- Bukodi Erzsébet 2001. *Társadalmi indikátorok – nemzetközi kitekintésben. Szociológiai Szemle*: (2)
- Crooker, Karen J.–Near, Janet P. 1998. Happiness and satisfaction: measures of affect or cognition? *Social Indicators Research*, 44: 195–224.
- Cummins, Robert A. 2000. Objective and subjective quality of life: an interactive model. *Social Indicators Research*, 52: 55–72.
- Diener, Ed–Eunkook Suh 1997. Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. *Social Indicators Research*, 40: 189–216.
- Diener, Ed–Eunkook Suh–Shigehiro Oishi 1997. *Recent findings on subjective well-being*. Internetes forrás: <http://www.psych.uiuc.edu/~ediener/hottopic/paper1.html>
- Eckersley, Richard 2000. The state and fate of nations: implications of subjective measures of personal and social quality of life. *Social Indicators Research*, 52: 3–27.

- Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála 2000. Anómia, lelki problémák, elégedettség – az évezred végén. In: *A jólét, elégedettség és társadalmi kohézió Magyarországon*. Budapest: BKÁE, Gazdaságpolitikai Tanszék, 71–84.
- Fordyce, Michael W. 1988. A review of research on the happiness measures: a sixty second index of happiness and mental health. *Social Indicators Research*, 20: 333–354.
- Füleki Dániel 2001a. *Összetett objektív társadalmi indikátorok*. Budapest: BKÁE (Kézirat)
- 2001b. A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. *Szociológiai Szemle*: (2)
- Hagedorn, James W. 1996. Happiness and self-deception: an old question examined by a new measure of subjective well-being. *Social Indicators Research*, 38: 139–160.
- Husz Ildikó 2001. Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle*: (2)
- Inglehart, Ronald–Hans-Dieter Klingemann 2000. Genes, culture and happiness. In: E. Diener–E. M. Suh (eds.) *Subjective well-being across cultures*. Cambridge MA: MIT Press
- Jacob, Jeffrey C.–Merlin B. Brinkerhoff 1997. Values, performance and subjective well-being in sustainability movement: an elaboration of multiple discrepancies theory. *Social Indicators Research*, 42: 171–204.
- Jacob, Steven G.–Fern K. Willits 1994. Objective and subjective indicators of community evaluation: a Pennsylvania assessment. *Social Indicators Research*, 32: 161–177.
- Leonardi, Fabio et al. 1999. The top-bottom/bottom-up controversy from a constructionist approach. *Social Indicators Research*, 48: 187–216.
- Medgyesi Márton–Róbert Péter 2000. A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi–Tóth–Vukovich (szerk.) *Társadalmi riport 2000*. Budapest: Társki, 591–616.
- Michalos, Alex C. 1985. Multiple discrepancies theories. *Social Indicators Research*, 16: 347–413.
- Rampichini, Carla–Silvana Schifindi D’Andrea 1997. A hierarchical ordinal probit model for the analysis of life satisfaction in Italy. *Social Indicators Research*, 44: 41–69.
- Sági Matild 1999. Szubjektív anyagi helyzet és vonatkoztatási csoportok. In: Szívós–Tóth (szerk.) *Monitor, 1999*. Budapest: Társki, 193–217.
- Stones, M. J.–Albert Kozma–John Hirdes–Dolores Gold–Tannis Arbuckle–Pam Kolopack 1996. Short Happiness and Affect Research Protocol (SHARP). *Social Indicators Research*, 37: 75–91.
- Veenhoven, Ruut 1988. The utility of happiness. *Social Indicators Research*, 20: 333–354.
- 1996. Developments in satisfaction-research. *Social Indicators Research*, 37: 1–46.
- Zapf, Wolfgang 2000. Social reporting in the 1970s and in the 1990s. *Social Indicators Research*, 51: 1–15.

AZ EMBERI FEJLŐDÉS INDEXE

Bevezetés

Az elmúlt évtizedben a társadalmi jelzőszámok és indikátorok iránt újra megnőtt az érdeklődés a nemzetközi tudományos életben. Az egyes társadalmak életminőségének, jólétének mérésére elindított kutatási irányzat a hatvanas évek kezdeti lendülete után a nyolcvanas évek közepére fokozatosan válságba került, egyesek szerint azért, mert nem tudott elég befolyást szerezni a politikai döntéshozatalra¹ (Vogel 1997). A közelmúlt újabb fellendülése részben annak köszönhető, hogy az európai integráció folyamatának felgyorsulásával szükségessé vált egy társadalmi monitoring rendszer felállítása, amely alkalmas komparatív statisztikával szolgál az egyes tagállamok társadalmi feltételeit, teljesítőképességét, életminőségét illetően. Ez utóbbi szempont különösen fontossá vált a maastrichti egyezmény aláírását követően, amely dokumentum szerint az Európai Unió egyik fő célja a tagállamok életminőségének javítása (Berger-Schmitt–Noll 2000: 6). A társadalmi jólét kvantifikálását végző kutatások legnagyobb megrendelői az Európai Unió mellett az OECD és az ENSZ, amely szervezetek a kezdetektől fogva részt vettek a társadalmi jelzőszámok és indexek kidolgozásában, továbbá számos európai és észak-amerikai tudományos műhelyben folynak ilyen irányú kutatások.

Habár a társadalmi indikátorok kutatásának irányzata immár majdnem fél évszázados múltra tekint vissza, a mai napig nem született konszenzusos javaslat egy olyan konceptuális keretre, amely meghatározná a társadalmi jólét fogalmát és azokat a dimenziókat, amelyek mentén a jólét változása mérhető. Kezdetben a jólétet lényegében az anyagi jóléttel azonosították, így a fejlődést a gazdasági növekedés jelentette.² Ez a koncepció azonban mára már meghaladottá vált, átadva a helyet számos szélesebb, a kvalitatív ismérveket is figyelembe vevő értelmezésnek.

¹ A jólét értelmezésének változásáról egy sokkal árnyaltabb összefoglalás olvasható Wolfgang Zapf egyik tanulmányában, ahol a szerző – Albert Hirschmant idézve – a gazdasági konjunktúra elmúlt évtizedekbeni ciklusait és az azok nyomán erősödő individualizmust okolja azért, amiért az emberek bizalma megrendült a társadalompolitikai célok elérését segítő makroszintű adatgyűjtésekben. Ebben a megközelítésben a társadalmi jelzőszámok mozgalmának nem a válságáról, mint inkább az átalakulásáról beszélhetünk. Ahogyan a hetvenes–nyolcvanas évek gazdasági válságai hatására az emberek érdeklődése egyre inkább a privát szféra felé fordult, úgy „individualizálódott” a jólét koncepciója, mint ahogy azt a „szubjektív jólét”-fogalom megjelenése és az annak mérésével kapcsolatos kutatások fellendülése is jelzi. Az utóbbi években – részben az ökológiai problémák erősödésének köszönhetően – meginnt megnőtt az érdeklődés a közösségi szféra döntései iránt, amely folyamat kedvez a társadalmi szintű koncepciói kidolgozásának (Zapf 2000: 2–7). Egy harmadik álláspontot említ Noorbakhsh, aki szerint az indikátor-mozgalom nyolcvanas évekbeli hanyatlása részben a gazdasági válság nyomán erősödő monetarizmusnak a nemzetközi szervezetek politikájára gyakorolt hatásával magyarázható (Noorbakhsh 1998: 517).

² Részben ennek köszönhető, hogy a GDP mint az anyagi jólét általánosan elfogadott mérőszáma ma is kitüntetett jelentőséggel bír az indikátorok között.

Az eddig kidolgozott jóléti koncepciók lényegében két csoportba sorolhatók (Berger-Schmitt–Noll 2000). Az egyik irányzat az egyéni jólétre fókuszáló életminőség-koncepció (*quality of life*, QOL), amely az objektív egyéni életfeltételek mérése mellett egyre inkább hangsúlyozza ezen életfeltételek szubjektív percepciójának fontosságát is, amelyet úgynevezett szubjektív indikátorokkal kísérel meg megragadni. A másik irányzat tulajdonképpen egy egyre terebélyesedő elméletcsoport, amely a társadalmak minőségét kívánja kvantifikálni azáltal, hogy az egyéni jólét koncepciója mellett, illetve azon túl egyes társadalmi szintű jelenségeket is (pl. a társadalmi kohézió, generáción belüli és azok közötti szolidaritás stb.) mérni igyekszik. A továbbiakban ez utóbbi irányzatra koncentrálva, annak egy széles körben ismert és alkalmazott felfogását, az emberi fejlődés (*human development*, HD) koncepcióját ismertetem.

Az emberi fejlődés koncepciója

„*Human development is a process wof enlarging people's choices*”³ – olvashatjuk az emberi fejlődés koncepcióját⁴ széles körben ismertté tevő *Human Development Report*⁵ 1990 című ENSZ-kiadvány első oldalán. Ezen programatikus kijelentés, amely mögött nem nehéz felismernünk a liberalizmus eszméjét, az irányzat alapvető elméleti feltevését tartalmazza. Míg a korábbi felfogások – érvel a HDR – a fejlődés mérését a fogyasztási javak és a vagyon növekedésén keresztül ragadták meg, addig az emberi fejlődés ezen koncepciója újra az embert helyezi a probléma középpontjába (HDR 1990:105). A kérdés most már az, hogy vajon melyek azok a dimenziók, amelyek mentén való elmozdulás értelmezhető az emberek választási lehetőségeinek növekedéseként. Mint azt a szerzők hangsúlyozzák, a fejlődés humán aspektusa nem mérhető pusztán az anyagi jólét dimenziójában. Az „emberi fejlődés indexe” (*Human Development Index*, HDI) megalkotásakor – mely az elméleti keret operacionalizálást jelentette – éppen az volt a cél, hogy az addig széles körben használatos GDP helyett egy átfogóbb, a társadalmi jelenségek több oldalát megjelenítő mutató kerüljön kidolgozásra. Erre már csak azért is szükség volt, mert egyre szélesebb körben elterjedt az a nézet, mely szerint a bruttó hazai termék és a gazdasági teljesítmény más mutatói nem alkalmas *proxy*változók a társadalmi jólét megragadására. A gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés egymáshoz való viszonyával kapcsolatban legalább négyféle álláspont ismeretes. Egyes vélemények szerint a két folyamat lényegében független egymástól, mások a társadalmi fejlődést a gazdasági növekedés következményének tekintik, megint mások az oksági kapcsolatot éppen ellenkező irányban vélik felfedezni a két folyamat között. Végül a negyedik elképzelés a gazdaság és a társadalom jólétének növekedését kölcsönösen függőnek tételezi (Mazumdar 2000). Az emberi fejlődés koncepciójának kidolgozói világosan kifejtik azon nézetüket, mely szerint a gazdasági *output* növekedése szükséges, de nem elégséges feltétele, valójában csak egy lehetséges eszköze a társadalmi jólét javításának.

³ Az emberi fejlődés az egyének választási lehetőségei kiszélesítésének folyamata.

⁴ Mint arra Berger-Schmitt és Noll felhívja a figyelmet, a koncepciót eredetileg Miles fogalmazta meg az emberi fejlődés társadalmi indikátorairól írt dolgozatában (Berger-Schmitt–Noll: 24). A *Human Development Report* szerzői időben jóval távolabb menve, Arisztotelészről eredetetik a koncepció mögötti filozófiai gondolatot (Human Development Report 1990: 9).

⁵ A továbbiakban: HDR.

Az egyes politikai döntések célszerűsége éppen annak alapján minősíthető, hogy azok milyen mértékben járulnak hozzá a gazdasági növekedésből eredő többleterőforrások méltányos elosztásához, és ezáltal az emberi fejlődés növeléséhez.⁶ Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha egy ország többletjövődését például honvédelmi kiadásokra, a külső adósságok kiegyenlítésére, presztízsjószágok vásárlására vagy egy szűk elit csoport szükségleteinek magasabb szintű kielégítésére költi, akkor a nemzeti jövedelem emelkedése nem von maga után társadalmi szintű jólétnövekedést.

A koncepció gondolati alapja a Nobel-díjas Amartya Sen azon megközelítése, amely különbséget tesz az emberek rendelkezésére álló erőforrások mint lehetőségek és az azok révén elért tényleges megvalósulások között. A distinkció mögött az a feltevés húzódik, hogy az egyének – életük aktív szereplőiként – eltérő preferenciáknak megfelelően eltérő módon értékelik a különböző, általuk elérhető megvalósulásokat, így ha az életminőséget csak a tényleges életkörülmények (megvalósulások) alapján értékeljük, akkor ezzel részben ezen különböző preferenciákat hasonlítjuk össze. Ezért az erőforrás-megközelítés elméletei – amelyek közé az emberi fejlődés koncepciója is tartozik – az életminőséget az alapján mérik, hogy vajon az egyének számára milyen mértékben állnak rendelkezésre azok az erőforrások, amelyekkel az általuk magasra értékelt életkörülmények elérhetők (Berger-Schmitt és Noll 2000).

Az emberi fejlődés koncepciója a gazdaság teljesítménye mellett még két tényezőt: a hosszú és egészséges életet és a tanultságot tekinti olyan alapvető dimenzióknak, amely mentén való pozitív elmozdulás növeli az emberek választási lehetőségeinek halmazát. A fenti koncepció operacionálizálására a *Human Development Report* szerzői egy olyan átfogó, három komponensből álló összetett indexet (*Human Development Index*, HDI) dolgoztak ki, amely az egy főre eső reál-GDP vásárlóerő-paritáson vett értéke, a születéskor várható élettartam és a felnőtt írni-olvasni tudás mérőszámának kombinációjával mérte az egyes országok „emberi jólétének” – szintjét.

Az első HDI-számítások megjelenése után az indexet komoly kritikák érték. A továbbiakban ezen kritikák főbb pontjait, illetve az ezek hatására bevezetett elméleti és módszertani finomításokat ismertetem.

Az emberi fejlődés koncepciójának recepciója

A *Human Development Report*-ok 1990-nel kezdődő sorozatának, különösen az indító kötetnek a megjelenése élénk visszhangot váltott ki a társadalomstatisztika iránt érdeklődők körében. A recenziók nagy része elsősorban nem a kötetek, hanem az abban szereplő index, a HDI ismertetésére és bírálatára korlátozódott. Az index legfőbb előnyét a kritikusok abban látták, hogy az – összetett jellege miatt – a valóságot átfogóbb módon megragadó alternatívát jelent a korábbi egydimenziós megközelítésekkel szemben.⁷ Ugyanakkor viszonylag (az indikátorrendszerekéhez képest) kis

⁶ A méltányosság ebben az esetben nagyon hasonló a rawlsi igazságosságfogalomhoz, amely a jövedelemelosztást akkor tekinti igazságosnak, ha a gazdaság növekvő teljesítménye a legnagyobb mértékben a legalacsonyabb jövedelmi osztályok helyzetét javítja.

⁷ A HDI több bírálója is meggyőző példákkal bizonyítja, hogy valójában a fejlődés mérésével kapcsolatban a kutatók és a politikai döntéshozók már a II. világháború után sem egydimenziós, csak a jövedelmet figyelembe vevő megközelítésben gondolkodtak (Srinivasan 1994: 238–239; Rao 1991: 1453–54).

adatigényének köszönhetően értéke – a komparativitást lehetővé téve – számos országra kiszámítható, és egyszerű felépítése nemcsak a tudományos kutatók, de a politikai döntéshozók számára is könnyűvé teszi használatát (Streeten 1994; Sagar-Najam 1998; Berger-Schmitt–Nóll 2000; Zapf 2000).

A felsorolt előnyök mellett azonban az indexet számos kritika is érte. Gyakori volt a szkeptikus vélemény azzal kapcsolatban, hogy vajon az emberi fejlődés folyamata süríthető-e egyetlen indexbe. A konkrét bírálatok egyik csoportja a komponensek kiválasztásának önkényességét kifogásolta. Érvelésük szerint a szabadság, a biztonság, az egyenlőség stb. éppúgy lehetnek az emberi fejlődés dimenziói, mint a megfelelő életszínvonal, a hosszú élet vagy a tudás (Lind 1992, 1993; Diener 1995). Ugyan a koncepció kidolgozói az első *Human Development Report* kötetben maguk is hangsúlyozták ezen dimenziók, különösen az emberi szabadság fontosságát, azonban módszertani és egyéb megfontolásokból a HDI kiszámításánál ragaszkodtak az eredetileg kiválasztott három komponenshez. Ugyanakkor a további, tematikus kötetekben rendre megjelent egy-egy, a korábbiakhoz képest új dimenzió, amelyek operacionalizálására új, a HDI-t kiegészítő mérőszámok kerültek kidolgozásra, illetve felhasználásra. Az 1992-es *Human Development Report*-ot a fenntartható fejlődés, az egymást követő generációk esélyegyenlősége kérdésének szentelték. A következő kötetben a participáció kérdése: az egyének gazdasági, társadalmi, politikai érdekérvényesítő képességének erősítése (*empowerment*), a döntésekben való részvételük elősegítése kapott hangsúlyt. Az 1994-es évkönyv központi témája a biztonság volt, amely kritériumot a szerzők nem a hagyományos területi-hadászati értelemben, hanem a mindennapok problémáira (állásbiztonság, jövedelembiztonság) fogalmaztak meg. A továbbiakban egy-egy kötet foglalkozott a nemek közötti egyenlőtlenségekkel (1995), a gazdasági növekedés és az emberi jólét összefüggésével (1996), a szegénységgel (1997) és a globalizáció hatásaival (1999). A koncepció tehát folyamatosan gazdagodott, azonban ez a változás nem jelent meg magában a HDI számításában. Az index összetételén mindössze egy ízben hajtottak végre lényegi változtatást, amikor 1991-ben a felnőtt írni-olvasni tudás arányának mutatóját kiegészítették az iskoláztatás átlagéveinek becsült értékével. A többi módszertani módosítás a korábbiakhoz képest csupán finomítást jelentett, holott a bírálatok nagyobbik része éppen az egyes dimenziók mérőszámaival kapcsolatban fogalmazódott meg.

A HDI három alapindikátora közül a legkevésbé problematikusnak a születéskor várható élettartam bizonyult – ennek használatán a szerzők az évek során nem változtattak.⁸ Több kritika érte viszont a tudás dimenziójának mérésére alkalmazott felnőtt írni-olvasni tudás mutatóját. A legátfogóbb bírálatot ezzel kapcsolatban Lind fogalmazta meg (Lind 1992), aki szerint a mutató egyfelől erősen kultúrafüggő

⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy ezzel a mutatóval kapcsolatban is születtek bizonyos kritikai észrevételek. Így például Lind (1993) felvetette, hogy célszerű lenne az élettartam helyett az egészségben eltöltött élettartam mutatóját használni, amely indikátor mérésre már majdnem két évtizeddel korábban kidolgozták a *QUALY* (*quality-adjusted life year*) mértékegységet. Ebben az esetben tehát a születéskor várható „minőségi” élettartam függvényének meghatározása lenne a módszertani feladat. Ugyanezen szerző (1992) felhívta a figyelmet arra is, hogy a mérőszám értékei genetikai különbségekre is utalhatnak, ugyanis egyes népelemek szignifikánsan hosszabb átlagos élettartamot mutatnak, mint más, hasonló fejlettségű országok népessége.

gő,⁹ másfelől rosszul definiált és nehezen mérhető.¹⁰ Használatával kapcsolatos további ellenérv, hogy míg az emberi fejlődés mértékének elvben nincs felső határa, addig a felnőtt írni-olvasni tudás aránya maximum 100 százalék lehet. Ezt az értéket ráadásul a fejlett országok többsége olyan mértékben megközelíti, hogy ez alapján további kulturális fejlődésük gyakorlatilag nem lehetséges. Végül általános véleményként az a nézet alakult ki, hogy a felnőtt alfabetizáció csak a harmadik világ esetében alkalmas az egyes országok fejlettségi szintje közötti összevetésre, a fejlett régiókra azonban finomabb mutató alkalmazása szükséges. A fenti kritikai észrevételek hatására a tudás dimenziójának mérése a már említett módon úgy módosult, hogy a felnőtt írni-olvasni tudás aránya mellett először az iskoláztatás átlagáveit vették figyelembe, majd ez utóbbi helyett – adathozzáférési problémák miatt – 1995-től az egyes iskolai szintek kombinált bruttó beiskolázási arányát¹¹ használták. Ezzel a módszertani változtatással lényegében négyre növelték az indexet alkotó mutatók számát. Az egyes országok oktatási teljesítményét az említett két mutatóból jelenleg súlyozott számtani átlaggal számítják ki, ahol a felnőtt írni-olvasni tudás kétharmad, a beiskolázási arány egyharmad súllyal szerepel.¹²

A HDI harmadik komponense a bruttó hazai termék, a GDP. A használatával kapcsolatos egyik legnagyobb probléma az, hogy a mutató nem tartalmazza a nem piaci javak és szolgáltatások (a háztartásban végzett munka vagy a rejtett gazdaságban keletkező jövedelmek) értékét. Általában elmondható, hogy a nem magasan integrált (nagyobbrészt nem piaci mechanizmusokon működő) országokban a nemzeti vagy GDP-ben csak rosszul kifejezhető. Használatának további korlátját jelenti, hogy a jólét mérése során nem veszi figyelembe a környezet értékelését, azaz a kör

⁹ A szerző rámutat arra, hogy az írástudás szerepe más volt Gutenberg előtt, mint napjainkban, továbbá az elektronikus kommunikáció térhódításával újabb változásnak lehetünk tanúi. Az alfabetizáció kultúrafüggősége nemcsak történetileg értelmezhető, hiszen egyes nyelvekben, így például a kínaiiban az írástudás ma is mintegy ezer írásjegy elsajátítását jelent, míg más nyelvekhez elég 40–50 betűt megtanulni (Lind 1992: 92–94).

¹⁰ A mérés problematikus voltát jelzi az a tény, hogy – mint arra többek között Lind is felhívja a figyelmet – a felnőtt alfabetizáció a legtöbb fejlett országban 97–99 százalék körül van, ugyanakkor egyes vélemények szerint egy népesség kb. 5 százalékát olyan mentálisan sérült egyének alkotják, akik nem képesek megtanulni írni-olvasni. Ha az alfabetizáció definícióját a funkcionális analfabétákra is kiterjesztjük, akkor még kevésbé valószínű, hogy elérhető a fejlett országok magas értéke. Ráadásul ezen országok egy részében már a hetvenes évek óta nem számolnak alfabetizációs arányt, így a HDR-kötetekben szereplő értékek gyakran jó húsz évvel korábbi adatokon nyugszanak (Srinivasan 1994: 240).

¹¹ A bruttó beiskolázási arány az összes általános, közép-, és felsőfokú iskolába járók aránya a megfelelő korú (6–23 éves) népesség százalékában. Módszertani szempontból megfelelőbb a mutató nettó értékének használata, amely csak az adott korosztályba tartozó iskolába járók számával dolgozik. A HDI kiszámításánál szereplő úgynevezett *combined enrolment ratio* értékét azonban ennél jóval egyszerűbb módon, a 24 éves kor alatti népességből az írni-olvasni tudók arányával számolják. A szokásostól eltérő definíciót az indokolja, hogy az UNESCO jóvoltából így számos fejlődő országra is megállapítható a mutató értéke.

¹² A beiskolázási adatoknak az indexben való szerepeltetésével kapcsolatban az a probléma merült fel, hogy az eltérő oktatási rendszerekből eredő különbségek miatt az egyes országok értékei nem összehasonlíthatók (Srinivasan 1994: 240). A két indikátor súlyozásának önkényességéről lásd Trabold-Nübler (1991: 239-240) kritikáját.

nyezeti ártalmak okozta jólétsökkenést.¹³ Mindezek ellenére a leginkább elterjedt mérőszám egy ország gazdasági teljesítményének értékelésére – ezen tulajdonsága a komparativitás szempontjából igen kedvező. Bizonyára ez volt a legfontosabb érv amellelt, hogy a HDI-ben ezt a gazdasági mutatót szerepeltették.

A harmadik komponens mérőszámának kiszámításánál tehát a kiindulópont a vásárlóerő-paritáson vett GDP egy főre eső értéke volt. A HDR szerzői azonban az indikátornak az indexben való szerepeltetésénél még egy elméleti megfontolást, a jövedelemnövekmény csökkenő hozadékának elvét¹⁴ is érvényre kívánták juttatni, ezért a HDI-t kezdetben a GDP logaritmusával számolták. 1991-ben azután a jövedelem diszkontálását bonyolultabb módon, az úgynevezett Atkinson-formula módosított változata alapján végezték el, és egy meghatározott szegénységi küszöbtől való távolsághoz kötötték a jövedelmek konverziójának mértékét. Erről a számítási mód-ról hamar bebizonyosodott, hogy az ezen szegénységi küszöb feletti jövedelmeket elfogadhatatlanul erősen diszkontálta, ami az egyes országok adatainak összehason-lításakor esetenként valószerűtlen eredményekhez vezetett.¹⁵ A diszkontálási mód nyilvánvaló hibája ellenére sokáig nem történt lényeges változás a jövedelmi dimen-zió mérésében, míg aztán 1999-ben a mutatót átfogó elemzésnek vetették alá, és visszatértek a logaritmikus számítási módhoz (HDR 1999: 159–160).

Mindeközben az index felépítése is némileg megváltozott. Az eredeti koncepció szerint a három komponens különböző mértékegységeiből fakadó problémát úgy küszöbölték ki, hogy az egyes országok mutatóinak abszolút értéke helyett annak relatív értékét vették a többi ország hasonló adataihoz képest. A számítási formula mindegyik indikátorra a következőképpen nézett ki:

$$I_i = \frac{\text{Max } X - X_i}{\text{Max } X - \text{Min } X} \quad (1),$$

ahol Max X és Min X az adott mutató értékeinek két szélsőértéke, X_i pedig az i -edik ország mutatójának megfelelő értéke.¹⁶ Magát a HDI-t az így számolt három depri-vációs index egyszerű számtani átlagával, a következő képlet alapján számították ki:

$$\text{HDI} = 1 - \frac{I_1 + I_2 + I_3}{3} \quad (2)$$

Az (1) egyenletnek minden szellemessége ellenére az volt a gyenge pontja, hogy egy adott ország teljesítménynövekedésének értékelését más országok teljesítményének

¹³ Közgazdászok egy csoportja ezen ökológiai szempontok figyelembe vételére a GDP alternatívájaként kidolgozta az *Index of Sustainable Economic Welfare* (ISEW) mutatót, azonban ennek használata nem terjedt el.

¹⁴ „...az embereknek nincs szükségük túl nagy pénzügyi erőforrásokra ahhoz, hogy elfogadható életet biztosítsanak maguknak” – indokolják a kötet szerzői a fenti elméleti megfontolást (HDR 1990: 12).

¹⁵ Sagar és Najam bíráló cikkében példaként Svájc és Mexikó 1994-es adatait említi: amíg a vásárlóerő-paritáson vett egy főre eső GDP nagysága Svájcban több mint háromszorosra volt a mexikói értéknek, addig a diszkontálás után a két adat között mintegy 3 százalékra apadt a különbség (Sagar–Najam 1998: 252–253). A HDR csökkenő hozadék elvén történő jövedelemszámításáról további kritika olvasható Trabold-Nüblernél (1991).

¹⁶ Mivel az index minden ország teljesítményét a többi orszáéhoz mérten értékeli, szokás az deprivációs indexnek is nevezni.

mozgásához kötötte. Ennek problematikus volta könnyen belátható, hiszen például ha minden ország várható élettartama ugyanannyival emelkedik, akkor a HDI értékei változatlanok maradnak, holott az eredeti koncepció szellemében ezt a változást egyértelműen fejlődésnek kell tekinteni. Ráadásul ezen számítási mód alapján az index évenkénti értékei nem vethetők össze, hiszen az egyes mutatók szélsőértékeiben bekövetkező változás a mutató összes többi országra kiszámolt értékét módosítja (Trabold-Nübler 1991:238-239). Az index kidolgozói ezért 1994-től minden mutató esetében rögzítették annak szélsőértékeit, és a továbbiakban ezen maximum- és minimumértékekhez viszonyították az egyes országok aktuális adatait. Jelenleg az egyes mutatókra ezeket az értékeket a következőképpen határozzák meg:

- születéskor várható átlagos élettartam: 25 és 85 év,
- felnőtt írni-olvasni tudás rátája: 0 százalék és 100 százalék,
- kombinált bruttó beiskolázási arány: 0 százalék és 100 százalék,
- egy főre eső GDP (vásárlóerő-paritáson): 100 USD és 40000 USD.¹⁷

A fenti értékek meghatározása meglehetősen önkényesen történt, amit például Ruanda esete is bizonyít, ahol a születéskor várható átlagos élettartam 1994-ben csak 24 év volt (Sagar-Najam: 255).

A HDI kiszámítására felállított (2) egyenlet, azaz az egyes dimenzióknak az indexben való szerepeltetésének metodusa szintén széles körben vitákat váltott ki. A súlyozatlan átlagolás módszere mögött a koncepció kidolgozóinak azon megfontolása állt, mely szerint a három dimenzió az emberi fejlődés szempontjából egyenlő fontossággal bír. Ugyanakkor, vélik a kritikusok, ennek teljesen ellentmond a számtani átlagolás használata, amellyel viszont a három dimenzió egymással tökéletesen helyettesíthetővé válik (Desai 1991; Hopkins 1991; Rao 1991; Carlucci és Pisani 1995; Ravallion 1997; Sagar és Najam 1998). Az egyes deprivációs indexek közötti *trade-off* kiszámítása meglepő eredményekhez vezet, mint ahogyan azt Ravallion bíráló recenziójában is olvashatjuk. Az említett szerző saját számításai alapján többek között arra az eredményre jutott, hogy ahhoz, hogy a HDI értéke konstans maradjon, az alacsony GDP-vel rendelkező országokban a várható élettartam 1 évvel való csökkenését már a GDP 99 dollárral való növelésével kompenzálni lehet, míg a fejlett országokban ehhez több ezer, sőt tízezer dollárra lenne szükség. A jövedelemnövekmény csökkenő hozadékának elve miatt tehát a HDI implicit módon azt feltételezi, hogy a szegény országokban az élet értéke jóval kisebb, mint a gazdag országokban. A koncepció egyes bírálói ezért az additív formula helyett a multiplikatív használatát javasolták, amely azonban az index metodikai finomítása során nem került bevezetésre. A számtani átlagolás kapcsán egy további kritikai észrevétel is felmerült, nevezetesen az, hogy az index egyes komponensei páronként erősen korrelálnak egymással,¹⁸ azaz nem tartható az a feltevés, hogy az egyes dimenziók a fejlődés más-más aspektusát mérik (McGillivray 1991; Srinivasan 1994; Carlucci–Pisani 1995; Lai 2000). A fejlesztési javaslat a főkomponens-elemzés használata volt, amely az egyes indikátorokat páronként merőle-

¹⁷ 1994-ben ennek a változónak a minimumértékét még 200 dollárban határozták meg, majd később ezt az értéket csökkentették.

¹⁸ Az 1993-as HDR-kötetben a három indikátor közötti korreláció 0,8 körül mozgott (HDR 1993: 109).

ges vektorok lineáris kombinációiba transzformálja, azonban a HDI kidolgozói ebben a kérdésben is ragaszkodtak az eredeti elgondoláshoz.¹⁹

A HDI számításának jelenlegi módszere

Összegezve az előző fejezetben említett módosításokat, az indexet jelenleg a következőképpen számolják (HDR 1999: 159–160). Az emberi fejlődést három dimenzió: a gazdasági teljesítmény, az élettartam és az oktatási teljesítmény alapján mérik. Az első komponens indikátora az egy főre eső reál GDP vásárlóerő-paritáson vett értékének diszkontált változata, amelyet a következő képlet szerint kapunk:²⁰

$$W(y) = \frac{\log y - \log y_{\min}}{\log y_{\max} - \log y_{\min}} \quad (3),$$

ahol y az adott ország egy főre eső reál-GDP-jének vásárlóerő-paritáson vett értéke, $y_{\min}$ és $y_{\max}$ pedig rögzített értékek (100, illetve 40000 USD).

A második komponens indikátora a születéskor várható átlagos élettartam, amelynek értékét egy adott országra a következőképpen számoljuk:

$$L(y) = \frac{y - y_{\min}}{y_{\max} - y_{\min}} \quad (4),$$

ahol y az adott ország születéskor várható élettartama, $y_{\min}$ és $y_{\max}$ pedig előre rögzített értékek (25, illetve 85 év).

A harmadik komponens mérőszámát két indikátor: a felnőtt írni-olvasni tudás aránya és a kombinált (alap-, közép- és felsőfokú) bruttó beiskolázási arány súlyozásával kapjuk. Először mindkét indikátorra a (4) képlet analógiájára egyenként kiszámítjuk az adott ország deprivációs indexét, majd a kapott értékeket kétharmad és egyharmad súllyal összeadjuk. Mindkét indikátorra a szélsőértékeket egyaránt nulla és 100 százalékban rögzítették.

¹⁹ A további kritikákról röviden: egyesek az adatok gyengeségét (hiányosságok, mérési hibák, torzítások) kifogásolták, mások felhívták a figyelmet az index validitásával kapcsolatos problémákra, megint mások a HDR-kötetekben található elemzések sekélyes voltát bírálták. Szkeptikus vélemény fogalmazódott meg azzal kapcsolatban is, hogy egyáltalán van-e így értelme a kötetek megjelentetésének, a HDI-számítások közlése vajon befolyásolja-e az egyes országok döntéshozóinak munkáját.

²⁰ Vegyük észre, hogy a tört számlálójában az aktuális értéket a minimumértékhez viszonyítják, szemben az eredeti koncepció szerinti (1) egyenlettel, ahol a maximumérték a viszonyítási alap. Ez a változtatás szükségtelenné teszi a HDI értékének kiszámításánál az aggregált deprivációs index 1-ből való kivonását. Az 1990-es állapothoz képest további változás, hogy az (1) egyenletben szereplő szélsőértékeket az egyes országok tényleges értékei jelentik, míg a (3) egyenletben ezek előre rögzített értékek.

A HDI-t a három deprivációs index egyszerű számtani átlagaként kapjuk, azaz

$$\text{HDI} = \frac{I_1 + I_2 + I_3}{3}$$

A számítást Magyarország példáján illusztráljuk (1997-es adatok, lásd HDR 1999):

- egy főre eső GDP: 7200 (PPP\$)
- születéskor várható élettartam: 70,9 év
- felnőtt alfabetizációs ráta: 99 százalék
- kombinált beiskolázási ráta: 74 százalék

$$\text{GDP-index} = \frac{\log(7200) - \log(100)}{\log(40000) - \log(100)} = 0,71$$

$$\text{Élettartamindex} = \frac{70,9 - 25}{85 - 25} = 0,76$$

$$\text{Felnőtt alfabetizációs index} = \frac{99 - 0}{100 - 0} = 0,99$$

$$\text{Beiskolázási index} = \frac{74 - 0}{100 - 0} = 0,74$$

$$\text{Oktatásiteljesítmény indexe} = \frac{2 \times 0,99 + 0,74}{3} = 0,91$$

$$\text{HDI} = \frac{0,71 + 0,76 + 0,91}{3} = 0,79$$

Mivel az index kidolgozói 0,8-nél húzták meg a magas fejlettségi szint határát, így Magyarország ez érték szerint jelenleg a közepesen fejlett országok közé tartozik.²¹

A HDI értéke szerint szokás az országokat rangsorolni, és az így kialakult sorrendet összevetni a GDP-értékek szerinti ragsorral. Ha egy ország az utóbbi mutató alapján jóval jobb helyezést ér el, mint a HDI-rangsorban, akkor ezt úgy értelmezhetjük, hogy a nemzeti jövedelemnek a társadalmi jólétre való konvertálása nem kielégítő. Ilyen jellegű diszkrepanciát tapasztalunk például a nagy olajexportőr országokban. Magyarország és a többi volt szocialista ország esetében ennek éppen ellenkezője látható: a magas várható életkornak és a szinte teljeskörű alfabetizációnak köszönhetően a HDI értéke általában magasabb annál, mint amire a GDP-rangsor alapján számítani lehet.

²¹ Meg kell jegyezni, hogy a jövedelemdiszkontálásban 1999-ben eszközölt módszertani változtatás több helyen jelentősen átrendezte az országok közötti HDI-rangsort. Magyarország esetében egyébként az index értéke 1999 előtt mindig 0,8 felett volt.

Alternatív indexek

A HDI tárgyalásánál néhány szót kell ejtenünk a jólét mérésére kidolgozott néhány más indexről is. Mint azt az egyik bíráló a HDR-kötetek készítőinek szemére is veti, a koncepció ismertetése szinte egyáltalán nem tartalmaz utalást a hasonló kezdeményezésekre, illetve a HDI-nek az azoktól való eltéréseire (Hopkins 1991: 1473). Pedig már az első HDR megjelenetése előtt voltak olyan kísérletek, amelyek egyetlen indexszel próbálták mérni a jólétet. Ezek közül a legismertebb a Morris által 1979-ben létrehozott *Physical Quality of Life Index* (PQLI) volt, amelyet a csecsemőhalandóság, az egy éves korban várható élettartam és az írni-olvasni tudás indikátorainak értékeiből számítottak (idézi HDR 1990: 105.). Az indikátormozgalom „melléktermékeként” született meg egy másik, Estes által kidolgozott index, amely a kis komponensszámból fakadó problémák kiküszöbölésére 46 jelzőszám értékét fogta egy mutatóba (*Weighted Index of Social Progress*, WISP, lásd Estes 1984). A felhasznált komponensek számát illetően a két előbb említett index között áll a Camp és Speidel által konstruált *International Human Suffering Index*, amelyet tíz mérőszám – többek között a jövedelem, csecsemőhalandóság, táplálkozás, felnőtt alfabetizáció, személyes szabadság stb. – segítségével állítottak össze²² (idézi Srinivasan 1994).

A HDI megjelenése után is születtek még további indexek. Lind kidolgozta a *Life Product Index*-et (LPI), amely az egy főre eső reál-GDP, a teljes élethosszon belül a gazdasági aktivitásban töltött idő arányának és a születéskor várható átlagos élettartamnak az értékein alapult (Lind 1993). Diener a *Basic* és az *Advanced Quality of Life Index*-ek létrehozásával kísérletezett, amelyek közül az elsőt a fejlődő, a másodikat a fejlett országok sajátosságaira fejlesztette ki, és amelyek mindegyike 7-7 változót tartalmazott (Diener 1995). Carlucci és Pisani 13 indikátor kombinálásával próbálta a módszertani hibákkal terhelt HDI-t felváltani (Carlucci–Pisani 1995). Ez a minden bizonnyal nem teljes felsorolás azt kívánta érzékeltetni, hogy a HDI-n kívül még számos alternatív index áll a kutatók rendelkezésére, amelyek közül mindegyik előnyeit és hátrányait mérlegelni kell. Használatuk során mindenekelőtt azt érdemes figyelembe venni, amit egy tanulmányában Paul Streeten, a HDR-köteteket kiadó ENSZ-program (UNDP) tanácsadója írt, tudniillik hogy az indexek önmagukban leginkább arra jók, hogy a figyelmet fókuszálják és a problémát egyszerűsítsék (Streeten 1994).

HDI-számítások Magyarországon

Mint az előzőekből kitűnt, az emberi fejlődés indexe megjelenését követően minden oldalról a viták kereszttüzebe került. Ugyan a szakmai közönség szinte ízekre szedte a HDI-t, mégis ezen túlnyomóan jogos kritikai észrevételek csak korlátozottan hatottak annak továbbfejlesztésére. Ennek ellenére azt figyelhetjük meg, hogy használatával az elmúlt években egyre több tanulmányban találkozunk, igaz ugyan, hogy ezek leginkább a fejlődő országok problémáival foglalkoznak.²³ Ezekben a régiók-

²² További indexekről olvashatunk irodalmi összefoglalót Johnston (1988) cikkében.

²³ Az utóbbi évek terméséből lásd például Tang 1998; Njoh 2000. írásait.

ban ugyanis a statisztikai adatszolgáltatás fejletlensége miatt nincs mód finomabb mutatók alkalmazására. A fejlett országok társadalomstatistikája ma inkább a társadalmi jelzőszámok egy koherens rendszerének kiépítésén dolgozik, amelyet megelőbbnek tartanak a fejlődés komplexitásának megragadására. Hozzájuk hasonlóan a volt szocialista országokban is inkább az objektív és a szubjektív indikátorok kidolgozása folyik, emellett azonban időnként megjelennek HDI-számításokat tartalmazó tanulmányok is. Magyarországon 1996-ban jelent meg a KSH gondozásában a *Human Development Report for Hungary* című kötet, amelyben a szerzők adatokat és elemzéseket közölnek a kilencvenes évek társadalmi-gazdasági folyamataival kapcsolatban. A mű a címbeli hasonlóság ellenére nem követi a HDR-sorozat felépítését, tematikáját, hanem sajátosan magyarországi/posztoszocialista kérdéseket (az átmenet gazdasági problémái, szegénység, rejtett gazdaság) tárgyal. Jelen tanulmány szempontjából a kötet annyiban érdekes, hogy a magyar társadalomstatistikában először itt közöltek – 1994-es országos adatokra számított – HDI-értéket. Az indexet a szerzők minden bizonnyal csak illusztrációnak szánták, amit az is jelez, hogy az elemzésekben azt nem is szerepeltetik. Pedig a HDI-t nemcsak az egyes országok fejlettségének összehasonlítására használják, de alkalmazható az országon belüli etnikai, jövedelmi, regionális különbségek megragadására is. Az index diszaggregálásával az egyes szubpopulációk társadalmi jólétének összevetésére az 1993-tól kiadott HDR-kötetekben több példát is találunk. Sőt, 1995-től mindegyik kötetben megtaláljuk az úgynevezett *Gender-related Development Index* (GDI) számítását is, amely az egyes indikátorokat nemek szerinti bontásban használja. Az országon belüli összehasonlításoknál az indexszel kapcsolatos problémák egy része eltűnik, hiszen jóval kisebb az esély arra, hogy a mérés során intézményi-kulturális különbségeket, és nem pedig a jóléttel kapcsolatos fejlettségi szinteket hasonlítunk össze. Az index hazai alkalmazásánál is meg lehet kísérelni a regionális bontású HDI-számítást, amely értékeket össze lehet vetni egyéb, a jóléttel regionális szinten megragadó mutatók, objektív és szubjektív jelzőszámok értékeivel.²⁴ Ez esetben azon is el lehet gondolkodni, hogy milyen más, az index alapkonceptiójának megfelelő, azonban a magyar társadalomstatistika fejlettségét jobban tükröző, finomabb komponensindikátorokkal lehetne az eredeti mutatókat helyettesíteni. Meglehet, akkor már egy másik indexet kapunk.

Irodalom

- Berger-Schmitt, Regina—Heinz-Herbert Noll 2000. Conceptual framework and structure of a European system of social indicators. *EUreporting Working Paper*, No. 9. Mannheim: ZUMA; Internetes forrás: http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/pdf_files/paper9.pdf
- Carlucci, Francesco—Stefano Pisani 1995. A multiattribute measure of human development. *Social Indicators Research*, 36: (2), 145–176.
- Diener, Ed 1995. A value based index for measuring national quality of life. *Social Indicators Research*, 36: (2), 107–127.

²⁴ Ilyen kísérlet folyik jelenleg a BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén Lengyel György vezetésével.

- Hopkins, Michael 1991. Human development revisited: a new UNDP Report. *World Development*, 19: (10), 1469–1473.
- Human Development Report* 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999. New York–Oxford: UNDP. (A szövegben: HDR 1990...)
- Johnston, J. 1988. Toward a comprehensive Quality of Life Index. *Social Indicators Research*, 20: (4), 473–496.
- Kollányi, Margit et.al. 1996. Human Development Report for Hungary 1996. Lai Dejian 2000. Temporal analysis of human development indicators: principal component approach. *Social Indicators Research*, 51: (3), 331–366.
- Lind, Niels C. 1992. Some thoughts on the Human Development Index. *Social Indicators Research*, 27: (1), 89–101.
- 1993. A compound index of national development. *Social Indicators Research*, 28: (3), 267–284.
- Mazumdar, Krishna 2000. Casual flow between human well-being and per capital real gross domestic product. *Social Indicators Research*, 50: (3), 297–313.
- McGillivray, Mark 1991. The Human Development Index: yet another redundant composite development indicator? *World Development*, 19: (10), 1461–1468.
- Njoh, Ambe J. 2000. The impact of colonial heritage on development in Sub-Saharan Africa. *Social Indicators Research*, 52: (2)
- Noorbakhsh, Farhad 1998. A modified Human Development Index. *World Development*, 26: (3), 517–528.
- Rao, Bhanoji V.V. 1991. Human Development Report 1990: review and assessment. *World Development*, 19: (10), 1451–1460.
- Ravallion, Martin 1997. Good and bad growth: the Human Development Reports. *World Development*, 25: (5), 631–638.
- Rothenbacher, Franz 1998. European scientific socio-economic reporting: state and possibilities of development. *Social Indicators Research*, 44: 291–328.
- Sagar, Ambuj D.–Adil Najam 1998. The Human Development Index: a critical review. *Ecological Economics*: (25), 249–264.
- Srinivasan, T. N. 1994. Human development: a new paradigm or reinvention of the wheel? *The American Economic Review: Papers and Proceedings*, 84: (2), 238–243.
- Streeten, Paul 1994. Human development: means and ends. *The American Economic Review: Papers and Proceedings*, 84: (2), 232–237.
- Human development: the debate about the index. *International Social Science Journal*: (March), 25–37.
- Tang, Kwong-Leung 1998. East Asian newly industrializing countries: economic growth and quality of life. *Social Indicators Research*, 43: (1-2), 69–96.
- Trabold-Nübler, Harald 1991. The Human Development Index – a new development indicator? *Intereconomics*: (15, Sept./Oct.), 236–243.
- Vogel, Joachim 1997. The future direction of social indicator research. *Social Indicators Research*, 42: (2), 103–116.
- Zapf, Wolfgang 2000. Social reporting in the 1970s and in the 1990s. *Social Indicators Research*, 51: (1), 1–15.

A TÁRSADALMI KIREKESZTÉS ÉS BEFOGADÁS INDIKÁTORAI

Az újabb szociológiai irodalomban a szegénység problematikáját gyakran a társadalmi kirekesztés¹ kérdéskörébe ágyazottan tárgyalják. Jelen írás a társadalmi kirekesztés jelenségének pontosabb körülírására, illetve a mérés és a koncepció terén eddig megjelent néhány szintetikus munka áttekintésére törekszik.

A társadalmi kirekesztés fogalma és relevanciája

A társadalmi kirekesztés problematikája a társadalmi minőség (*social quality*) elgondolásának keretein belül értelmezhető. Dinamikus átmenetben vizsgálható makro- és mikroszint között, a szervezetek és intézmények, illetve a közösségek, csoportok és egyének közötti kapcsolatra összpontosítva.

A közösségek szintjén két fő dimenziója különítendő el: az identifikáció és a részvétel területei. Mindegyik dimenzióval kapcsolatosan javaslatok fogalmazódnak meg az alkalmazandó indikátorok tekintetében (Berman–Phillips 2000).

A társadalmi kirekesztés problematikája már Max Weberrel bekerült a szociológia tárgykörébe. Weber e fogalommal a társadalmi csoportok verseny során tapasztalható egyik kollektív megnyilvánulási formáját illette, amikor is az adott csoport egy másikat annak valamilyen külső attribútumát alapul véve zárja ki a (gazdasági) versenyből. Ez a külső tulajdonság lehet az etnikai hovatartozás, a vallás, a nyelv, a származás, a lakóhely és sok más egyéb, a végeredmény mindig ugyanaz: társadalmi kirekesztés (Brown–Crompton 2000).

A szakszervezetek éppen egyféle, a gazdasági elit produkálta kirekesztési forma, de ők maguk is kirekesztéssel élnek azokkal szemben, akik a bennük való tagságot nem vállalják. A munkavállalók válasza erre logikusnak mondható: már nem lényeges többé számukra a kívülálló mások (csoport szintű) kizárása, inkább az egyéni előnyök és biztosítékok szerzése kap hangsúlyt, egyszóval az *individualizáció*. Például a gyerekek magániskolába járatása növeli a későbbi életesélyeiket, egyúttal diszkriminatív azokra a gyerekekre nézve, akiknek a szülei nem rendelkeznek a magánoktatás finanszírozásához szükséges anyagiakkal. Ez a kirekesztési forma nem jelenti a piac fölötti ellenőrzés megszerzésének lehetőségét, azonban – logikájának köszönhetően – generációkon keresztül öröklődhet.

Mindez a szociálpolitika értelmének megkérdőjeleződéséhez vezet, hiszen ha már az is vitathatóvá válik, hogy aki az *underclass*, tehát hagyományos értelemben véve az ellátandók körébe tartozik, része-e egyáltalán a közösségnek, akkor azt sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy létezik olyan személy, akinek állami ellátást kéne adni (Brown–Crompton 2000).

¹ A társadalmi kirekesztés és befogadás angol eredetijei a nemzetközi irodalomban: *social exclusion/inclusion*

„Mindazonáltal a legszegényebbek körében a hátrányos helyzet két tágabb kategóriája határozható meg. Az egyik a kollektivista kizárási szabályok alapján történő csoportba sorolás. Az »Új Európában« ez a kategória magában foglalhatja a bevándorló csoportokat, olyan csoportokat, mint amilyenek Németországban a »vendégmunkások«, akiknek tartózkodási engedélyük van, állampolgári jogaik azonban nincsenek. Általánosan értelmezve az ilyen csoportok potenciális forrásai a »marginális osztály« »nem állampolgár« alosztályának. Másodsorban, ott vannak azok, akiket valamilyen okból inkább egyéni, nem pedig kollektivista alapon rekesztenek ki az állampolgárságból. Így például Nagy-Britanniában a nagyon szegényeket tekinthetjük a »marginális osztály« potenciális tagjainak, akik formálisan rendelkeznek ugyan az állampolgársággal járó valamennyi joggal, szociális, gazdasági és kulturális hátrányaik miatt azonban gyakorlatilag ki vannak zárva a társadalmi életben való teljes értékű részvételből.» (Brown–Crompton 2000)

A társadalmi kirekesztés témáját az EU reá fordított figyelme vonta az érdeklődés körébe, melyet az Egyesült Királyság kormányhivatalán belüli *Social Exclusion Unit* (Társadalmi Kirekesztés Részleg) létrehozása példáz a legjobban. Az intézmény működtetésének célja a jelenség jobb megértése, illetve az ellene való intézkedésekre való javaslattétel a kirekesztés teremtette helyzet jobbra fordítása érdekében. Az Európai Bizottság 1992-ben már második éves jelentését tette közzé a társadalmi kirekesztés elleni harcról (Berman–Phillips 2000).

A társadalmi kirekesztés koncepciójának forrásai

Az imént olvasottak alapján már felmerülhetett a kérdés: honnan származik konkrétan a társadalmi kirekesztés koncepciója? Milyen viszonyban áll a hagyományos szegénységfelfogással, miben lép azon túl, és miként építi be a (korai) életminőség-koncepciók² egyes elemeit?

A továbbiakban arra összpontosítunk – a kérdésekre is megpróbálva választ adni –, hogy a társadalmi kirekesztés koncepciójának előfutárait és fejlődési lépéseit összefoglaljuk. A *Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*, vagyis *A szegénység és a társadalmi kirekesztés nem pénzügyi mutatói* címmel 1995-ben kiadott CESIS-zárótanulmány a történeti áttekintésen és fogalmi tisztázáson túlmenően kellően kidolgozott indikátorlistával is szolgál, ezért célszerű ennek a – jellegében eleve szintetikus – dokumentumnak egy részletesebb összefoglalását adni.

A CESIS-t (*Centro de Estudos para a Intervenção Social*, Portugália) az Eurostat bízta meg 1995-ben a szegénység és a társadalmi kirekesztés fogalomkörei közötti kapcsolat tisztázásával, a társadalmi kirekesztés Európai Unió belüli megvalósulási formáinak felkutatásával, illetve meglétük – a lehetőségekhez mérten egzakt adatokkal való – alátámasztásával (CESIS 1995).

A társadalmi kirekesztés legfőbb jelentése az angolszász intellektuális hagyományban fellelhető szegénység fogalommal szinonim, ugyanis itt a kifejezés az anyagi erőforrások hiányára utal. A francia fogalomkörben azonban elsősorban nem az (esetleg többszörös) anyagi depriváció adja meg a társadalmi kirekesztés jelenté-

² Az angol nyelvű nemzetközi irodalomban az életminőség kérdéskörét a *quality of life* kifejezéssel jelölik, de gyakori a csak *QOL* rövidítéssel való ráutalás.

sét, mert ebből a szemszögből főként a társadalmi részvételhez és integrációhoz fűződő viszonyról van szó, amely az állampolgári jogokon alapul. Az angolszász elgondolás szerint tehát az egyén sajátos képességeire és orientációira épülő viselkedése eredményezhet kirekesztettséget, míg a francia koncepció az egyén integrálására irányuló intézményi erőfeszítések kudarcában állapítja meg a kirekesztés okát. Ezeken túlmenően egy harmadik típusú elképzelést jelent a korábban már ismertetett weberi monopóliumelmélet, amely szerint a javak és szolgáltatások monopolizálására törekvő csoportok „kifelé” irányuló kirekesztő magatartása hoz létre egy hierarchikus befogadás-kirekesztés sémát a társadalmon belül. Ezt a nézetet elfogadva a társadalom több szinten keresztül alá-fölé rendelt befogadottak és kirekesztettek halma, és nem csupán egyszerűen kettébomlik a befogadottak és kirekesztettek táboraira (Silver 1994, idézi Noll–Berger-Schmitt 2000).

Az Európai Unióban használatos terminológia a francia hagyományból táplálkozik. Így a CESIS által végrehajtott kutatás is a nem pénzügyi mutatók megállapítására és használatára irányult. (Ez persze nem azt jelenti, hogy pénzügyi mutatók használhatatlanok, hiszen például egy család összjövedelme az életterületei túlnyomó részén kialakult esetleges depriváció kimutatására alkalmas, sőt ezeket a mutatóértékeket idősorokba rendezve a depriváció, illetve szegénység alakulása is nyomon követhető. Mindössze arról van szó, hogy a pénzügyi mutatók – akármilyen egzakta is legyenek – legfeljebb külsődleges közelítéseket adhatnak, hiszen például a magas költési szint nem feltétlenül jelez jó, illetve fordítva, az alacsony költési szint sem mutat rossz életkörülményeket.) A nem pénzügyi mutatók használata azonban leginkább azért indokolt, mert mind a szegénység, mind pedig a társadalmi kirekesztés jelensége esetében főként kulturális, társadalmi, illetve pszichológiai problémákról van szó, s ezek természetüknél fogva meglehetősen nehezen fejezhetők ki pénzmennyiségekben (CESIS 1995).

A CESIS-kutatás előzményei

Az alábbiakban a CESIS által lebonyolított, a társadalmi kirekesztés-vizsgálatára irányuló kutatás néhány fontosabb előzményét mutatjuk be azzal a szándékkal, hogy a nálánál korábbi források és kutatások folyamatába illesszük ezt a munkát. (A felsorolás a hivatkozott dokumentum nyomán készült.)

1. Nordwijki konferencia: az *Európa Tanács* (Eurostat/DGV) a szegénységgel kapcsolatos kutatások sorozatát indította el, főleg azzal a céllal, hogy a szegénységet bemutató statisztikák minőségét javítsák;
  - a. az egyik kutatást a rotterdami *Erasmus Egyetem* bonyolította le, az objektív szegénységet vizsgálta;
  - b. a másik kiemelendő kutatást a Research Institute for Population Economics (RIPE) végezte el, ennek témája a szubjektív szegénység volt.

Mindkét kutatás a szegénységi küszöböt vette alapul, amelyet pénzügyi mutatók alapján határoztak meg. A fő adatforrást az EU-tagállamok HBS-ei (*Household Budget Surveys*, a magyar gyakorlatban: „családi költségvetés” vizsgálat) szolgáltatták. E kutatások nem irányozták elő az indikátorok továbbfejlesztését.

2. Egy újabb kutatás, melyet a dublini ESRI (*Economic and Social Research Institute*) hajtott végre, a szegénység nem pénzügyi mutatóira koncentrált. A vizsgálat három feladatot tűzött maga elé: minden egyes országban felkutatni a szegénység nem pénzügyi mutatóihoz elérhető és felhasználható adatforrásokat; a nemzeti HBS-ek tanulmányozása révén deprivációmutatókat számolni; javaslatot tenni a későbbiek során az ECHP-ben (*European Community Household Panel*, EK Háztartáspanel) használandó ismérvcsoportokra.
3. Egy további vizsgálat, melyet a CERC (*Centre d'Étude des Revenues et des Coûts*) és az OSC (*Observatoire Sociologique du Changement*) közösen hajtottak végre, a szociális dequalifikációval foglalkozott, ennek szemszögéből vizsgálták a szegénységet, mégpedig összehasonlító módon. A szegénységet a kirekesztés folyamatként definiálja, tehát itt már alkalmazzák a társadalmi kirekesztés fogalmi kereteit. Mivel inkább arra a kérdésre keresték a választ, hogy „miképpen válik valaki szegénnyé”, mintsem arra, hogy „hogyan festenek azok, akik szegények”, ezért e kutatás indikátorai a *Non-Monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion* című tanulmány összeállításához különösen fontosnak bizonyultak.
4. Az egyik újabb „előfutárt” a CBS (a magyar KSH hollandiai megfelelője) produkálta, mely a *European Social Indicators – a Review of the Extended Short Eurostat List of Social Indicators* címet viselte. Ez a vizsgálat az alábbi 16 dimenziót ölelte föl: demográfia, participáció (társadalmi részvétel), egészség, jövedelem, fogyasztás, munkavállalás, bevételek és munkaerőköltségek, lakáshelyzet, igazságszolgáltatás és biztonság, földrajzi elszigeteltség, társadalmi kapcsolatok, szabadidő, oktatás, társadalmi védelem, munkakörülmények és a maastrichti feltételek teljesítése.³
5. Egy újabb, szélesebb horizontú kutatást végzett el a DPS/CESIS az Európai Bizottság felkérésére (ennek címe *Analyse des Impacts de la Politique Macro-Économique sur l'Exclusion Sociale* volt, és 1993 júliusában publikálták a zárójelentését). A politikai rendszerek hatására kialakuló társadalmi kirekesztés témájához a terminológiai megalapozáson kívül egy véglegesíthető indikátorrendszert is létre kívántak hozni e munka során.
6. Végül a CE.R.FE. *Étude sur les Indicateurs d'Exclusion Sociale* címmel fémjelzett vizsgálata (1993 májusában publikálták az eredményeit) a dequalifikáció 18 területét különítette el, amelyeket vagy az egész EU szintjén, vagy pedig csak az olaszországi statisztikákra alapozva határoztak meg. Az említett indikátorokat ezt követően három további szintre osztották attól függően, hogy mik azok az egységek, amelyekre vonatkoznak: egyénre, társadalmi csoportra vagy egy adott földrajzi területen lakó népességre. A dequalifikáció egyes kri-

³ A maastrichti szerződésben négy teljesítendő feltételt szabtak az EU-tagállamok számára annak érdekében, hogy az EMU (Európai Pénzügyi Unió) tagjai is lehessenek: 1. Az államadósság nem haladhatja meg az éves bruttó hazai termék (GDP) 60 százalékát, a folyó államháztartási hiány pedig legfeljebb a GDP 3 százaléka lehet. 2. Az infláció legfeljebb 2 százalékkal haladhatja meg a rendszerhez csatlakozott három, legalacsonyabb inflációs rátájú ország inflációs szintjének átlagát. 3. A hosszú távú kamatszínvonal ugyanezekét az országokét legfeljebb 2 százalékkal haladhatja meg. 4. A csatlakozó országokban legalább két évig nem kerülhet sor árfolyam-változtatásra, az európai uniós árfolyam-mechanizmus stabil tagjainak kell lenniük.

tikus formái a közvetlen kirekesztéssel egyeznek meg, míg más dekvalifikációs típusok együttes hatása közvetetten idézi elő a társadalmi kirekesztettséget, ezért a jelenségek illetően vizsgálata során a dekvalifikáció helyett értelmesebb magának a társadalmi kirekesztésnek a fogalmát használni. A tanulmányban három indexet képeznek: egyet minden egyes direkt társadalmikirekesztés-jelenség számára, egyet a túlsúlyban levő közvetett társadalmikirekesztés-szituációk számára, egyet pedig a megmaradó, az első kettő által fel nem tárt társadalmi kirekesztés mérésére.

A CE.R.FE. által publikált tanulmány utolsó szakasza bemutatja a társadalmi kirekesztés egy általános indexét,⁴ amellyel kapcsolatban a szerzők hangsúlyozzák, hogy csupán összehasonlító vizsgálatokra alkalmas. Végül az indikátorokat az emberi fejlődés öt területére (*domains of human development*) sorolják be: jövedelemforrások, oktatás és képzés, egészségügyi és szociális ellátás, környezet és földrajzi terület, emberi jogok és demokrácia (CESIS 1995).

Említeni sem kell, hogy az alábbiakban összefoglalandó CESIS-tanulmány számára ez utóbbi kutatás adta a legszilárdabb kiindulási alapot.

A társadalmi kirekesztés problematikája kapcsán a szegénység statikus meghatározása elégtelen, azt ugyanis dinamikusan kell megragadni. Ez a törekvés a felhasznált adatforrások vonatkozásában is iránymutató, s mivel köztudott, hogy például a szegénység dinamikája leginkább panelvizsgálattal követhető nyomon, a társadalmi kirekesztés indikátorainak alapjául főként az ECHP (Európai Háztartáspanel) adatait vették. Azonban az ECHP mint adatbázis önmagában nem elegendő, azt különféle más adatforrásokkal is ki kell egészíteni, mint például a HBS-ekkel, választási, oktatási, nyugdíj-, munkaügyi és egészségügyi statisztikákkal, illetve az egyéni életkörülmények átfogó szociológiai vizsgálataiból nyert adatokkal (CESIS 1995).

A társadalmi minőség, ezen belül a kirekesztés indikátorai

A társadalmi minőségeknek a koncepciója társadalmi kirekesztés keretként szolgáló az említett kirekesztés témakörön túlmenően még három dimenziót foglal magába, amelyek mindegyike egy folyamatos skálán való értékelést is lehetővé tesz, nevesen (Berman–Phillips 2000):

1. társadalmi-gazdasági biztonság/bizonytalanság (social-economic security/insecurity),
2. társadalmi befogadás/kirekesztés (social inclusion/exclusion),
3. társadalmi kohézió/anómia (social cohesion/anomie),
4. képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás/a lehetőségtől való megfosztás (empowerment/disempowerment).

⁴ Vélhetően ez a kevés kísérlet egyike (talán egyedüli próbálkozás) arra, hogy összetett, számszerű indexet fejlesszenek a társadalmi kirekesztés szintetikus reprezentációjához. Sajnos a hivatkozott munka hozzáférhetetlensége miatt csupán az index meglétének tényére utalhatunk, az egzakt számítási eljárás egyelőre nem áll rendelkezésre.

A társadalmi minőség dimenziói és indikátorai⁵ az alábbi táblázatban láthatók:

1. táblázat

A társadalmi minőség dimenziói és indikátorai

Társadalmi minőség (SQ) dimenzió	Dimenzió	Társadalmi indikátor (vagy témája)
Társadalmi-gazdasági biztonság	Anyagi biztonság	A nettó jövedelem eloszlása (kvartilisok, decilisek stb. szerint csoportosítva)
	Munkaügyi biztonság	Munkanélküliségi, ideiglenes, részidős foglalkoztatottsági ráták, munkahelyi balesetek száma – mindezek foglalkoztatási szektoronként
	Lakhatási biztonság	Hajléktalanság, lakhatási bizonytalanság; , kényelmi lehetőségek hiánya
	Egészséggondozás	Morbiditási és halálozási ráták
Társadalmi befogadás	Társadalombiztosítási rendszerbe való befogadás	A társadalombiztosítási szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása, alacsony jövedelmek az egyes demográfiai változók szerint (kor, nem, régió, etnikai hovatartozás, foglalkoztatottsági státusz stb. szerint)
	Munkaerő-piaci befogadás	A munkahelyekhez, illetve teljes- vagy részidős állásokhoz való hozzáférésbeli diszkrimináció megoszlása demográfiai változók szerint
	Lakáspiaci befogadás	A lakóövezetek (szomszédságok) földrajzi elérhetőségének alakulása, támogatott és védett lakásépítés; a hajléktalanság demográfiai változók szerint
	Egészségügyi szolgáltatásokkal való lefedettség, befogadás e szolgáltatások terén	Az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása, illetve halálozási és más ráták demográfiai változók szerint
	Oktatási rendszerbeli és oktatási szolgáltatásbeli befogadás	Oktatási és kulturális szolgáltatásokhoz való hozzáférés és az ebben tapasztalható diszkrimináció demográfiai változók szerinti eloszlása
	Politikai befogadás	Választó- és polgárjog; restriktciók a megválasztott képviselőséggel és kormányzati tagsággal kapcsolatban
	Közösségi szolgáltatásbeli befogadás	A szabadidős létesítményekhez és a lakóközösségi szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása
	Társadalmi státusz szerinti befogadás	Egyenlő lehetőségek és diszkriminációellenes törvénykezés
Társadalmi kohézió	Gazdasági kohézió	Gini-együttható; a jövedelmek és a vagyon eloszlását érintő munkaerőpiaci részvételi arányok.
	A társadalmi státusz-kohéziója	A nem, etnikai hovatartozás, rokkantság stb. miatti diszkrimináció szintjei. A diszkrimináció szubjektív érzékelése és a megkülönböztetés tapasztalata

⁵ Mivel az indikátorokhoz a forrás nem közöl egzakt számítási eljárásokat, csupán keretjellegű meghatározásukra tehetünk kísérletet.

Társadalmi minőség (SQ) dimenzió	Dimenzió	Társadalmi indikátor (vagy témája)
	Politikai kohézió	A választásokon való részvételi arány
	Közbiztonság	Közterületen személy és vagyon ellen elkövetett bűntények; a biztonság szubjektív érzékelése és a bűnözés kockázata
	Altruizmus	Szolidarisztikus önkéntes és karitatív szervezetekben való részvétel vagy azok tevékenységéhez való hozzájárulás
A képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmi és kulturális képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmilag látható és elismert csoportokban való tagság, mint például rendőrség, fegyveres erők, illetve igazságszolgáltatás, tévés személyiségek stb. és a kulturális élethez történő elismert hozzájárulások demográfiai változók szerint
	Politikai képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A megválasztott politikusok, kabinet-miniszterek és miniszterelnökök nem és etnikai hovatartozás szerinti eloszlása
	Gazdasági képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A javak, gazdasági igazgatói tisztségek stb. demográfiai változók szerinti eloszlása
	Társadalomlélektani képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A személyes kibontakozási lehetőségek és életminőség önbevallás szerinti szubjektív és átfogó értékelése

Forrás: Berman–Phillips 2000: 334–335.

Meglehetősen nehéz a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás, illetve megfosztás mutatóit operacionalizálni. A felsorolt indikátorok elsősorban statikus kimeneteleket (ilyen a képességek realizációja a teljes részvétel érdekében), nem pedig dinamikát, vagyis folyamatokat regisztrálnak (ilyen lenne az emberekben rejlő potenciál teljes kibontakozásának lehetővé tétele). A statikus szemlélet következtében, érdekes módon, a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás és a társadalmi befogadás dimenziói szorosan összefonódnak, hiszen így mindkét dimenzió belül a részvétel pillanatnyi mintázatait figyelhetjük meg. Ellenben akkor, amikor a folyamatszerűséget várjuk el, a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás dimenziója a társadalmi kohézióéval kerül átfedésbe (ekkor ugyanis a kohézióhoz szükséges előfeltételek, a kohézió felé mutató tendenciák kerülnek nagytőlencse alá) (Berman–Phillips 2000).

Fontos megjegyezni, hogy a társadalmi minőség koncepciója alig-alig fedi át az életminőségét (QOL), vagyis az e két témában folytatott kutatások eltérő eredményhez vezetnek. Azonban az OECD által az 1990-es évek kezdetén közzétett indikátorlista dimenziói nagyjából megegyeznek a *social quality* dimenzióival.⁶ A társadalmi-gazdasági biztonság dimenziói a két koncepción belül teljesen megegyeznek,

⁶ Az OECD-lista dimenziói a következők voltak: konvergencia, kirekesztés, egyenlő lehetőségek, szegénység és kohézió (*convergence, exclusion, equal opportunity, poverty and cohesion*) (J. Vogel 1994, idézi: Berman–Phillips 2000).

a társadalmi befogadás terén is nagyjából teljes átfedés tapasztalható közöttük, kevésbé áll ez azonban a társadalmi kohézió területére, és a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás dimenziójában érthető módon egyáltalán nincs megfelelés. Ebben persze semmi különleges nincsen, hiszen az OECD céljai között nem szerepelt e dimenzió indikátorainak kialakítása (Berman–Phillips 2000).

További fontos megállapítás, és ez leginkább a mikro-, illetve makroszintű mutatók különválasztását érinti, hogy az objektív indikátorok elsősorban a makro- és/vagy intézményi, illetve szervezeti szintű mutatódimenziókra (társadalmi-gazdasági biztonság és társadalmi kohézió) utalnak erősebben, míg a szubjektívek a mikro- és/vagy közösségi, csoport, illetve egyén szintű (társadalmi befogadás, illetve képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás) mutatódimenziókra (Berman–Phillips 2000).

A közösségi szintre fordítandó különös figyelmet az indokolja, hogy egyes szerzők álláspontja szerint az emberek érdeklődései és képességei szerint tagolódo társadalom képtelen mindenki számára a nemzeti hovatartozásra vonatkozó formákat és identitást biztosítani, s emiatt az etnicitás egyre nagyobb jelentőséget kap. Ugyanígy törésvonalakat eredményez a vallási hovatartozás, a nyelv, a nem, a munkahely és a korosztály, amelyek közösségek kialakulását alapozzák meg. (Így pl. a Belgiumban élő francia vagy flamand nyelvi közösségek is egyfajta „állam az államban” formációt alkotnak, elválva a „főáramtól”).

A kirekesztés természete kettős, tehát az, hogy egyszerre menjen végbe közösségi és nemzeti szinten, egyáltalán nem szükségszerű. Az alábbi táblázat szerint fejthetők ki a legegyszerűbben a különféle (nemzeti és közösségi szintű) kirekesztéstípusok együttes, illetve külön-külön észlelhető megnyilvánulásai.

2. táblázat

A kirekesztéstípusok megnyilvánulásai

		Nemzeti szintű	
		Befogadás	Kirekesztés
Közösségi szintű	Befogadás	1	2
	Kirekesztés	3	4

Forrás: Berman–Phillips 2000.

Példák az egyes cellák értelmezéséhez:

USA, ahol létezik afro-amerikai, amerikai ír, amerikai zsidó stb., akik mind közösségi, mind pedig nemzeti szinten integráltak.

1. Európa egyes országaiban, például Franciaországban az észak-afrikaiak, illetve Németországban a törökök: nemzeti szinten kirekesztettek, de közösségi szinten integráltak.
2. Például a falusi környezetből városba költözők: nincs közösségi identitásuk, de a nemzetnek ettől függetlenül tagjai.
3. Ezek az egyének a legalacsonyabb szintű társadalmi minőség elszenvedői kirekesztettségük miatt, hiszen semmiféle részvételi lehetőségük nincs a társadalomban (pl. az egyik ország valamelyik falvából egy másik ország nagyvárosába költözők, akik sem városi közösségnek nem tagjai, sem az országnak nem állampolgárai) (Berman–Phillips 2000).

A társadalmi kirekesztés nem pénzügyi mutatói

A CESIS kutatása kettős célt követett: egyfelől tisztázni kellett a társadalmi kirekesztés koncepcionális – tehát elméleti – kereteit, másfelől egy minél teljesebb – gyakorlatban használható – indikátorcsoportot készíteni. A kettő eléggé eltérő stratégiát igényelt volna, s ahhoz, hogy a végkifejlet ne hajljon el egyértelműen elméleti, illetve pragmatikus irányba, a megoldás a kettő közötti kompromisszum volt (CESIS 1995).

A szegénység itt az a depriváció, melyet az erőforrások hiánya okoz, például a pénzjövedelemé, a természetbeni bevételeké, illetve a közszolgáltatoké (mint amilyen az oktatás vagy egészségügy, amelyek legalább részben védettek a piactól). A társadalmi kirekesztés tartalmazza a szegénység fogalmát is. A szegénységnek azonban ebben a keretben olyan jelentéstartalma is kell hogy legyen, ami megmondja, hogy az, aki szegény, miből rekesztődik ki. (Mint már említettük, egy kézenfekvő válasz erre a kérdésre az alapvető társadalmi rendszerekből való, szegénység miatti kirekesztettség – például a javak és szolgáltatások piacáról, a munkaerőpiacról, az egészségügyi rendszerből, a társadalombiztosítási ellátásból, az oktatásból stb.)

Egy másik gondolatmenet alapján a társadalmi kirekesztés gyenge vagy szétmálolt társadalmi kötelelékre utal, de mivel a szegénységnek nem mindegyik formája okoz kapcsolati kirekesztettséget, ezért a társadalmi kirekesztés koncepcionális horizontja tágabb, mint amekkorát csupán a szegénység fogalmának használatával be lehetne fogni.

A társadalmi kirekesztés koncepciójának a szegénységéhez képest fellépő „értéktöbblete” azoknak a helyzeteknek a kezeléséből ered, amelyek nem azonosak a szegénységgel, mégis társadalmi kirekesztettséggel járnak. Erre példaként említhető az európai országokban az idősek kirekesztése – itt, Magyarországon ez különösen égető probléma, hiszen a „nyugdíjasok országa” vagyunk –, ami általában nem az erőforrások hiányára vezethető vissza.

Az elemzés során a társadalmi kirekesztés empirikusan először mint helyzet jelenik meg, csak később értelmezhető folyamatként. Innen származik az a koncepció, amely a társadalmi kirekesztést folyamatnak tekinti. Ehhez kapcsolódóan a feladat az, hogy megállapítsuk, melyek azok a mechanizmusok és társadalmi változások, amelyek kirekesztést eredményeznek.

A társadalmi kirekesztés vizsgálatának térbeli horizontja a korábban említettek szerint különválasztja a nemzeti és közösségi szinten fellépő kirekesztést.

Mindeme bővítések ellenére a szegénység hagyományos fogalmi kerete hasznos maradhat a jövőben is, bár kizárólag pénzügyi mutatókra alapuló szemléletmódja, statikus és egydimenziós szemléletmódja kemény korlátokat szab ennek (CESIS 1995).

Az indikátorszférák behatárolásához először is tisztában kell lenni azoknak a társadalmi rendszereknek a körvonaláival, amelyekből kirekesztődhetnek az emberek vagy embercsoportok. Az életformák sokfélesége analóg módon a kirekesztettség sokféleségét hozza magával. Azaz több, egymással kapcsolatban levő, de a kirekesztés szempontjából független társadalmi területet kell számba venni.

A releváns társadalmi kérdések az alábbi öt dimenzióra oszlanak:

1. társadalmi (társadalmi kötelek), például: család, munkaerőpiac, szomszédság, társadalom (teljes körű részvétel);
2. gazdasági, például erőforrások (bér, társadalombiztosítás, eszközök, megtakarítások stb.), javak és szolgáltatások piaca;
3. intézményi (igazságszolgáltatás, oktatás, egészségügy, politikai jogok, bürokrácia);
4. területi, például demográfiai (vándorlás), hozzáférhetőség (közlekedés, távközlés stb.), általában vett társadalom (deprivált területek);
5. szimbolikus referenciák (identitás, társadalmi észrevehetőség, önbecsülés, alapvető készségek, érdeklődés és motivációk, jövőbeli kilátások).

Szegénynek lenni tehát azt jelenti, hogy valaki képtelen részt venni a fogyasztói piacon; nem fér hozzá javakhoz és szolgáltatásokhoz egy olyan társadalomban, amelyben a piacra lépés lehetősége komoly gazdasági előnynek számít, és amely saját működése szempontjából elidegeníthetetlen.

A társadalmi kirekesztés legközvetlenebb indokait a következő típusokba érdemes sorolni:

1. gazdasági tényezők: többszörös depriváció az anyagi források hiánya miatt, vagyis szegénység;
2. társadalmi faktorok: a társadalmi kapcsolatok meggyengülése vagy megszakadása mint a társadalmi kirekesztés oka;
3. kulturális tényezők, úgymint előítéletek (xenofóbia, rasszizmus stb.);
4. szubjektív tényezők: egyfajta „szégyenlős” szegénység, amelyet a szegények nem tulajdonítanak teljesen magukénak, de a szégyenérzeten keresztül kirekesztéshez vezet;
5. patológikus tényezők: az ezeknek betudható kirekesztés elsősorban mentális vagy lelki problémák miatt lép föl;
6. „önromboló” viselkedés: elsősorban olyan devianciákra kell itt gondolni, mint a drogfüggőség, alkoholizmus, illetve a prostitúció, melyek könnyen hajléktalansághoz vezetnek;
7. térbeli faktorok: itt a kirekesztés tárgya egy egész területi blokk lakossága, például a globalizáció hatásaival vagy az átstrukturálással lépést tartani nem tudó városrészek, ipari övezetek, ahol az egyén sorsa a térség sorsától függ.

Mindezeket számításba véve egyértelmű, hogy a szegénység önmagában csupán egy a sok hatótényező közül, amely társadalmi kirekesztést eredményez. A faktorok maguk is igen heterogének, elegendő például a hatodik és hetedik csoport közötti szintbeli eltérést megfigyelni (CESIS 1995).

Az indikátorok végső megválasztásánál az játszott szerepet, hogy segítségükkel a kirekesztetteket és a befogadottakat minél több dimenzió mentén lehessen elkülöníteni egymástól. (Mindezt persze küszöbértékek segítségével, amelyeket a CESIS-jelentés nem konkretizál.)

Néhány új indikátor

Mivel a forrásmunka (*Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*) a kutatás eredményeképpen kialakított indikátorok teljes listáját közli, az újként javasolt mutatók mellékleteként pedig a kérdéssort is megadja, amely különösen terjedelmes, ezért itt csak a dimenziók vázlatos felsorolására szorítkozunk, ahol szükséges, rövid magyarázattal egészítve ki a listát. Az egyes dimenziókon belül pedig csak a hivatkozott kutatás eredményeképpen bevont új indikátorokat soroljuk fel.

- A háztartás tagjainak egyes jellemzői (pl. a fiatalon házasodás gyakran indikátora a kirekesztettségnek a teljes család szintjén).
- Minden egyes háztartástag gazdasággal, munkaerőpiaccal és társadalombiztosítással való kapcsolata: itt például a kényszerű szabadúszókról, önállókról derítik ki, hogy a kirekesztés szempontjából milyen státuszúak.
- A háztartás gazdasági helyzete: a meglévő háztartás-statisztikák kiegészítéseként itt az eladósodottsággal kapcsolatos indikátorok szerepelnek.
- Származási család: a felnevelkedés során (oktatás, nevelés, traumatikus élmények, lakáskörülmények) szerzett, társadalmi kirekesztést előidéző tényezők indikátorai.
- A háztartás fogyasztási szerkezete és életkörülményei: itt a „nem fogyasztás” gyakorisága és okai lényegesek, például kellett-e a kérdezettnek étkezéseket kihagyni pénzszüke miatt, ha igen, ez gyakran ismétlődik, vagy csak eseti.
- Lakáshelyzet és szomszédság: objektív körülmények, mint például a közlekedés, biztonság, infrastruktúra és felszereltség, illetve a szubjektív megítélés ennek latba ebben a csoportban.
- Állampolgárság és társadalmi részvétel: ha valaki nem beszéli az ország hivatalos nyelvét, amelyben él, az súlyosan veszélyezteti teljes jogú állampolgárságát, de akár csak a hivatali szolgáltatásokhoz való hozzáférést is. Etnikai közösségnek lehet része, de a teljes társadalomnak aligha.
- Társadalmi reprezentációk: ez egy sor szubjektív mutatót tartalmaz, amelyek az egyén társadalmi szerepvállalását, bekapcsolódás iránti igényét, illetve az azzal kapcsolatos vélekedéseit gyűjtik össze.
- Egészség és jólét: rizikófaktorok megléte, esetleges speciális ellátás iránti igény, mint az ágyhoz kötött egyének esetében, az egészségi állapot megítélése, az ellátáshoz való hozzáférés körülményei, illetve a más társadalmi igazolások hiánya esetén például az elismerésszerzés egyetlen lehetősége, a korai anyaság szituációja. Ezek a tényezők mind-mind társadalmi kirekesztés forrásai lehetnek.
- Társadalmi kapcsolatok: a családi, szomszédsági, baráti és más hasonló kapcsolatok megléte vagy meg nem léte a társadalmi kirekesztettség gyakran legfontosabb mutatója. Különös figyelmet érdemel a gyerekek megléte, hiszen az efféle „társadalmi kötelesség” el nem vállalása gyakran a gazdasági vagy lakáskörülmények háttérben megbúvó rosszaságára utal.
- Gazdasági terület: itt csak két kérdés fontos, az egyik a bankhitelhez való hozzáférés lehetősége, a másik az állandó technikai változások közepette megvalósuló „foglalkozásrögzítés”, vagyis a meglévő foglalkozás eljárásainak állandó aktuálizálása.

- Intézmények: az egyes alapvető társadalmi intézményekhez való hozzáférés mérendő, vagyis az oktatáshoz, jogszolgáltatáshoz, egészségügyi ellátáshoz és társadalmi jóléthez. A jogi hozzáférés általában az állampolgárság függvénye. A hozzáférés mértéke pedig külön vizsgálatot igényel.
- Területi kérdések: ez a – korábban említett – strukturális hatások összességét jelenti, amelyek egyéni szintű kirekesztésben végződnek, például modernizáció, amelyet a személyi csődök előfordulási aránya jelez, illetve az egészségügyi ellátáshoz való effektív hozzáférés minősége. Mindezek elsősorban adminisztratív adatforrásokból nyerhetők.
- Szimbolikus referenciák: itt a társadalmi integrációhoz kellő célok, elképzelések és jelzések, illetve az ezeket magáénak valló vagy azoktól elidegenedett egyén viszonyát kell felmérni, mindez az egyénnek az említett szimbolikus referenciákkal kapcsolatos szubjektív viszonyán alapszik, amelyek megromlása, esetleg teljes leépülése ördögi köröket is eredményezhet, véglegesítve a kirekesztettség állapotát (CESIS 1995).

Irodalom

- Berger-Schmitt, Regina–Heinz–Herbert Noll 2000. Conceptual framework and structure of a European system of social indicators. *EuReporting Working Paper*, No. 9. Mannheim: ZUMA; Internetes forrás: http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/pdf_files/paper9.pdf
- Berman, Yitzhak –David Phillips (2000): Indicators of social quality and social exclusion at national and community level. *Social Indicators Research*, 50: 329–350.
- Brown, Philip–Rosemary Crompton 2000: Gazdasági átstrukturálódás és társadalmi kizárás. In: Lengyel György–Nagy Beáta (szerk.) *Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai*. Budapest: Aula
- CESIS 1995. *Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*. Internetes forrás: <http://www.europa.eu.int/en/comm/eurostat/research/supcom.95/02/result/result02.pdf>

DEMOKRATIKUS ÁLLAM, JÓLÉTI ÁLLAM: ÚJ TEÓRIÁK RÉGI TÉMÁKRÓL¹

Két, igencsak átfogó témával, a demokratikus államrendszerrel, valamint a jóléti állammal kapcsolatos szakirodalmi újdonságokról szeretnénk áttekintést adni. A két témakört összefűzi, hogy az állam létének, működésének alapjait vizsgálják, olyan kérdéseket mernek feltenni, melyek létező rendszereket, közkeletű „igazságokat” firtatnak. Olyan ez, mintha azt szeretnénk megismerni, milyen házban is lakunk, milyen annak homlokzata, alapzata, melyek hibái, félkész falai. Szükségünk van-e az államra egyáltalán? Hogyan függ össze ennek az államnak a szervezete a gazdasági jóléttel? Mit is jelent a demokrácia? Mit tegyen a jóléti állam? Mik a jóléti állam jellemzői? Ezekre és ezekhez hasonló kérdésekre keresnek választ a politika- és közgazdaságtudomány itt ismertetett kiemelkedő gondolkodói, köztük Mancur Olson, James Buchanan, Richard Musgrave, Anthony Atkinson és Gøsta Esping-Andersen és mások.

A demokratikus államról szóló teóriák

Miért létezik állam és nem inkább anarchia? *Olson* az állam létezésének kérdésére a gazdasági prosperitás szempontjából keres választ új könyvében – melynek címe *Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships* –, valamint az ő munkája által ihletett és ő maga által szerkesztett kötet – a *Not-So-Dismal Science* – két fejezetében. *Olson* szerint a kormányzat kényszerítő hatalma nélkülözhetetlen elem az adandó válaszhoz. Összehasonlítást tesz két olyan állam között, melyek közül az egyikben kóbor banditák uralkodnak, és egy olyan közt, melyet tartósan egy bandita vezet, és arra jut, hogy az utóbbi lesz a virágzóbb, mivel az állandó banditának – még akkor is, ha mérhetetlenül önző – erős érdeke fűződik ahhoz, hogy az általa irányított nép össztársadalmi termékét gyarapítsa. Az adórata csökkentése például, ha az adófizetési hajlandóság növekedésével jár, egyben az ő lehetőségeit is növeli a beszedett adó eltulajdonítására. Hasonlóképpen van ez a belső rend és bizonyos közösségi javak biztosításával is.

¹ A szerzők szeretnék köszönetet mondani Tóth István Györgynek, akitől e cikk megírásának ötlete származik, és Tardos Róbertnek: észrevételeiért és támogatásáért. A cikkben szereplő esetleges hibákért, hiányosságokért azonban kizárólag a szerzőket terheli felelősség.

Pieter Vanhuysse emellett köszöni a Fund for Scientific Research (FWO), Flandria anyagi támogatását.

Lásd további részletekről Pieter Vanhuysse ezekről írott recenzióit: (*Olson és Kähkönen*) – *West European Politics*, 25 (1) Jan 2002, előkészületben; (*Goodin és Mitchell*) – *Political Studies*, June 2001, előkészületben; (*Przeworski, Stokes és Manin*) – *Representation*, June 2001, előkészületben; továbbá (*Olson*) – *West European Politics*, 24, (1), Jan. 2001, 235-236.; (*Buchanan és Musgrave*) – *Political Studies*, 49, (1) March 2001, 129-130.; (*Pierson és Castles*) – *Political Studies*, 49, (1), March 2001, 144.; (*Atkinson*) – *The Journal of European Social Policy*, 11, (1), March 2001, 86–88.; valamint *Esping-Andersen*ről: *Vanhuysse* 2001.

Az egyensúlyi helyzet kialakulása tehát egyaránt függ a megtermelt összes terméktől, valamint a beszedett adótól és a kínált közjóságtól. Addig a pontig fogja a hatalmon levő az adót csökkenteni, ahol az adócsökkentés miatti nyereségeit meghaladják veszteségei. Hasonlóképpen, addig költ majd egy dollárral többet közjavakra, amíg kiadása alatta marad az utolsó dollár révén létrejövő haszonnak. Egy sajátos „láthatatlan kéz” irányítja tehát az autokrata magatartását a társadalmi érdekek megfelelően. Az autokrácia tehát jobb, mint az anarchia. Kiterjeszhető-e ez az érvelés a demokratikus politikára?

A demokratikus többség Olson érvelése szerint lényegében annyiban tér el az autokratától, hogy a beszedett adó mellett megkapja a társadalom piaci jövedelmének egy jelentős részét is (pl. munkajövedelemként). Mivel ez fokozottabb érdekeltiséget jelent neki a társadalom termelékenységében, várhatóan alacsonyabb adókat vet ki, és többet költ majd közösségi javakra, mint az autokrata. A demokrácia tehát – ha csak nem kerülnek egy erős kisebbségi érdek befolyása alá – jobban segíti a prosperitást, mint az autokrácia. Olson első fő tétele – továbbfejlesztve a *Nemzetek felemelkedése és bukása* (1982) című könyvének gondolatát – tehát az, hogy a prosperitás kulcsa abban rejlik, hogy a hatalmon lévők átfogó, semmint szűk körű társadalmi érdekeltiséggel bírjanak.

Olson második fő tétele a kormányzat speciális, a gazdasági prosperitást segítő szerepéről szól. A „piacerősítő kormány” által biztosított törvény és rend, valamint egy független jogi rendszer kulcsfontosságúak ebben; ugyanis hiteles kötelezettségvállalás a biztonságos és függetlenül kikényszeríthető egyéni jogok miatt válik lehetségessé. E jogok lehetővé teszik a mégoly összetett tranzakciók nyereségességét is. Ezzel szemben azok a kormányok, melyek nem erősítik a piac szerepét, előbb-utóbb speciális érdekcsoportok uralma alá kerülnek. Az utóbbiaknak szűk a társadalmi érdekeltége, és egyéni nyereségszerzésre törekednek a társadalmi jólét kárára.

A szovjet típusú társadalmakat például összehasonlításban eleinte magas növekedési ütem jellemezte. A *Power and Prosperity* szerint ez olyasfajta alokációs és adózási mechanizmusoknak volt köszönhető, melyeket csak egy diktátor engedhet meg magának. Ilyen volt például a progresszíven növekedő darabér, mely létminimum alatti (a rendes munkaidőben elérhető) alapbérrel, valamint az extra jövedelmekre kivetett alacsony adóval párosult, összességében tehát erős túlmunkára ösztönzött. Ugyancsak Sztálin önérdékét szolgálta a teljesítőképesség munkaversenyekkel történő fokozása. Eközben megengedhetett magának olyan gazdaságpolitikát is, ahol a fogyasztási javak termelésének tervszerűen alacsony szinten tartásával ért el rendkívüli megtakarítási és beruházási rátákat – és ennek következtében kiemelkedő gazdasági növekedési ütemet.

Kevésbé leleményesen folytatva ugyan, de Olson megkísérli megmagyarázni e társadalmak későbbi megmerevedésének okait is. A kevés számú állami nagyvállalat fokozottan képessé vált arra, hogy összejátsszon és a puha költségvetési korlát mellett járadékot szerezzen, ahelyett, hogy hatékonyan termelt volna. A gazdasági átmenet idején pedig éppen ezek a gazdaságtalan vállalatok voltak a legszervezettebbek bizonyos juttatások elnyerésére, megint csak az összjólét rovására. A gazdasági átmenetről szóló érvelést Olson a Szovjetunióra alapozza. Így gondolatmenetében az olyan állítások is, melyek szerint a magas átmeneti infláció oka elsősorban a deficit-finanszírozást szolgáló pénzkibocsátás, mely aztán a források elapadásával az állam

gazdasági csődjéhez, majd a kommunizmus bukásához vezettek, szükségszerűen korlátozott érvényességűek.

Miért csak oly kevés ország él bőségben, annak ellenére, hogy szinte mindenütt a piaci rendszer dominál? Olson hatalomról szóló elméletével megpróbál választ találni a világméretű szegénység súlyos problémájára is. Érvelését egy anekdotával kezdi, melyben egy közgazdász nem vesz fel az útról egy bankjegyet, úgy gondolkodva, hogy ha az valódi lenne, akkor azt már más eltette volna. Bírálja az ilyen *coase-iánus* gazdasági és politikai nézeteket, és úgy véli, az egyének önkéntes alkuja nem feltétlen eredményez hatékony végállapotot. Érvelése szerint a különböző országok egy főre eső jövedelmei közötti óriási különbséget nem lehet a termelőeszközök (föld, tőke és munka) különbségeivel megmagyarázni, azokkal a magyarázó változókkal, melyeket általában a közgazdászok használnak. A szerző széleskörű empirikus megfigyeléseket sorakoztat fel emellett. Például nem figyelhetünk meg a szegény országokba áramló óriási tőkemozgást, ahol pedig a megtérülés magasabb lenne. A különbségek magyarázatát tehát nem a termelési tényezők hiánya avagy bősége, hanem az állami politikák és intézmények minősége adja. A szegény országok így azért szegények, mert nincsenek olyan intézményeik, mely hatékonyan koordinálnák az egyének tevékenységeit, és ilyesfajta intézményrendszerek nem alakulnak ki automatikusan az egyének racionális cselekvéseinek összességéeként. Nagy számlák tehát igenis hevernek az út szélén.

A szovjet típusú rendszerekről és a tulajdonjogokról szóló érvelés veleje már jóval korábbi munkában is fellelhető, mint például Kornai Jánosnak a puha költségvetési korlátról szóló elméletében (Kornai 1980), valamint Douglass North neoklasszikus államelméletében (1981). Ettől eltérően a társadalmi érdekeltséggel kapcsolatos ötlet Olson sajátja. Ez az egyszerű, de mégis hatásos hipotézis lényeges vonzatokkal járhat a szakszervezeti szervezettség optimális szintjét, valamint a választási vagy az adórendszerek tervezését tekintve. Az érdekeltség gondolata újszerű megközelítést adhat az olyan hagyományos, a közösségi választások elméletének körébe tartozó koncepciókhoz, mint amelyik például a hatalmon lévőköt mint *leviatán* típusú adószedőket írja le.² Sajnos azonban a szerző csak egy intuitív kifejtő magyarázatot tesz közzé, miközben túlságosan is készségesen a formális modellek másutt leírt eredményeire hivatkozik (McGuire–Olson 1996).

Az állam kényszerítő ereje vagy a demokratikus hatalom ezen igazolása szerint tehát az állam azért létezik, mert növeli egy adott ország prosperitását, „megéri” államban élni. Ha ez így van, akkor milyen is az az állam, ahol leginkább „megéri” élni? Amint látni fogjuk, az erre a kérdésre adandó választ jelentősen befolyásolja, hogy miként vélekedünk az állam természetéről.

Buchanan és *Musgrave* könyvének fő célja, hogy ütköztesse a két szerző az állam szerepvállalásával kapcsolatos igencsak eltérő nézeteit. *Buchanan* meglehetősen ellenséges, a közösségi döntések elméletére (*public choice*) épülő szemlélete elsősorban a *leviatán* típusú állam megfékezését célozza. *Musgrave* optimistább, közösségi pénzügyi megközelítése annak megértésére törekszik, hogy hogyan is lehet az állam gazdasági beavatkozását javítani. *Buchanan* érvelése szerint az egyre növekvő kormányzati költségvetések demoralizálták a társadalmat, amire a gyógyírt az állam

² Lásd a későbbiekben *Buchanan* nézeteinek ismertetését.

visszaszorításában látja. Musgrave viszont úgy tekint az államra, mint a gazdasági externáliák problémája hatékony kezelésének eszközére, és úgy véli, a kormányzat terjeszkedése valójában a növekvő társadalmi igényekre adott válasz.³

Buchanan szerint a többségi alapú politizálás a kisebbségi érdekek elnyomásához vezet, továbbá olyan torzuláshoz, melyben a közvetlen transzferek előnyt élveznek a közösségi fogyasztási javakkal szemben. Vonakodva bár, de elismeri a többségi elv elfogadottságát, normatív erejét a közvéleményben, így arra összpontosít, hogyan is lehet eljárási és hatásköri korlátozásokkal csökkenteni az okozott kárt. Ugyanebben a szellemben szót emel a fiskális föderalizmus mellett, mely szerinte alkalmas eszköze lehet a központi kormányzati hatalom ellenőrzésének és az esetleges kirívó helyi hatékonytalanságok elkerülésének. Ennek ellenvetésül Musgrave megjegyzi, hogy a fiskális versengés az adóalap erőzójához vezethet.

A könyv egyfajta eszmecsere formátumban készült, mely egyben erőssége és gyenge pontja is. A fontos témák jelentős száma meglehetősen általános tárgyalást tesz csak lehetővé, így kevés igazán új meglátásra derül fény. Az „előadás, majd kommentár” formátum viszont egyedülálló lehetőséget kínál az előadók eltérő pozitív és normatív nézeteinek összehasonlítására.

Az állam lehetséges és szükséges szerepvállalásának taglalásával szinte egyidejűleg vetődik fel a kérdés: hogyan is látja el az állam ezt a feladatát? Miként biztosítható az, hogy a végrehajtó hatalom a közakarat képviselője legyen? Mi történik akkor, ha ez nem érvényesül? E kérdések már a demokratikus államrend működését firtatják, azét az államformáét, mely sokak szerint már a jelen domináns politikai rendszerét jelenti.

Az *Adam Przeworski, Susan C. Stokes és Bernard Manin* által szerkesztett kötet – *Democracy, Accountability, and Representation* – 11. részben elméleti, részben empirikus írás gyűjteménye a demokratikus számonkérhetőség és képviselet témájáról. A szerzők szerint a demokrácia lényegében a kormányzás egyik lehetséges formája, de nem annak alternatívája. Szerves velejárója a megbízó–ügynök kapcsolat sajátossága, azaz, hogy a polgárok mint megbízók meglehetősen széleskörű jogosítvánnyal ruházzák fel képviselőiket, ügynökeiket arra, hogy korlátozzák őket. A képviselet fő kérdése ezután az, hogy miért is cselekednének ekkora hatalommal felruházott vezetők a polgárok legjobb érdekei szerint. A könyv első része a választásoknak a képviselet elősegítésében játszott szerepével foglalkozik. A második pedig a kormányzat, a parlament és a bürokrácia közötti egyensúlyról és az ellenőrző mechanizmusokról szól.

³ Nagy-Britanniáról készült attitűdvizsgálatok szerint az emberek magasabb jóléti kiadásokat szeretnének, amiért hajlandók is többet fizetni. A valódi kérdés azonban, hogy mennyivel. Sokak szerint a Munkáspárt sikeres 1997-es hatalomátvételének kulcsa abban rejlett, hogy felismerte, mik a tényleges lakossági preferenciák, és sikeresen hitette el, hogy nem menne „túl messze” (Hills–Lelkes 1999).

A jóléti állammal kapcsolatos társadalmi elvárásokról Magyarországon is élénk vita folyt az elmúlt években. Kornai János, Csontos László, Tóth István György és Ferge Zsuzsa részvételével. Kornai álláspontja szerint ugyanis az állampolgári igényeket alapvetően befolyásolja az adótudatosság szintje, azaz hogy az emberek mennyire vannak tisztában az egyes állami szolgáltatások adóáráival. Ferge Zsuzsa kétségbe vonta ezt a feltételezést, úgy vélekedve, hogy nincs lényeges összefüggés a jóléti preferenciák és az adótudatosság között. Kornai mellé csatlakozva a problémákőr feltérképezésére született Csontos–Kornai–Tóth (1996) kutatása, majd ennek későbbi továbbfejlesztése (Janky–Tóth 1999).

Manin, Przeworski és Stokes két fő mechanizmust neveznek meg, melyek indokolhatják a választások képviseleti jelentőségét. Egyrészt a választások ösztönözhetik a kormányt, hogy kövessék a választóktól kapott jelzéseket, azaz hogy „válaszképes” legyen. Másrészt szolgálhatnak a rossz teljesítmény büntetésére, így már előzetesen kényszeríthetik a kormányt arra, hogy „számonkérhető” legyen. Jelentősen összezavarja azonban ezt a képet az aszimmetrikus információ problémája, a kormány rendszerint ugyanis lényegesen többet tud a dolgok állásáról hivatali ideje alatt, mint a szavazók. Ez megnehezíti a választók számára annak eldöntését, hogy vajon a kormány megtesz-e minden tőle telhetőt az ő képviseletük érdekében avagy sem. Így tehát a kormány lehet ugyan válaszképes vagy számonkérhető, de ezzel egyidejűleg mégsem jó képviselő. Az általános üzenet tehát meglehetősen borús: a választások a képviselet elősegítésének meglehetősen tökéletlen eszközei. „A szavazók... olykor újjáválasztanak majd olyan politikusokat, akik nem tettek meg mindent, amit tehettek volna, és máskor leváltanak olyan kormányokat, akik mindent megtektek, ami csak megvalósítható volt...” (13. o)

Az empirikus tanulmányok többsége megerősíti ezt a borús képet. José Antonio Cheibub és Przeworski 135 országot és összesen 4060 évet magába foglaló regressziós elemzésükben arra jutnak, hogy a kormányfők egyszerűen nem számonkérhetőek a gazdasági eredményekért. Stokes megállapítja, hogy 44-ből 11 esetben a latin-amerikai elnökválasztások után a nyertes megszegte ígéretét, és szigorúbb intézkedéseket hozott. José María Maravall számos, a spanyol Gonzalez-kormány által alkalmazott mechanizmust ír le, melyek arra szolgáltak, hogy elrejtsek tetteiket a közvélemény elől.

Az első rész visszatérő érvelése, hogy szükség lenne a képviselői kormányzat intézményi szerkezetének alaposabb tanulmányozására. Mégis a kormányzat szerkezetéről és számonkérhetőségéről szóló második rész lényegesen rövidebb, és nem kínál jelentős előrejutást. Összefoglalva tehát, a könyv írásai – azáltal is, hogy egyéges terminológiát használnak olyan közös értékek, mint a számonkérhetőség és a képviselet értelmezésének és jelentőségének mélyebb feltárására – magas színvonalú hozzájárulást jelentenek a demokrácia elméletéhez.

Teóriák a jóléti államról

Mit tegyen a jóléti állam? Hogyan alakult ki, melyek létének fő jellemzői és merre halad? Mind a *Christopher Pierson* és *Francis G. Castles*, mind pedig a *Robert E. Goodin* és *Deborah C. Mitchell* által szerkesztett összeállítások meglehetősen széles perspektívájú bevezetőt kínálnak a jóléti állammal kapcsolatos történelmi vélekedésekbe és aktuális vitákba. Mindkettőben fellelhetők az olyan klasszikusok írásai, mint *Asa Briggs*, *Richard Titmuss* és *T. H. Marshall*, és olyan baloldali szerzők, mint *Walter Korpi* és *Claus Offe*. A szerkesztőpárok egyaránt fontosnak ítélték meg *Gøsta Esping-Andersen* jóléti rezsimekről szóló hármas tipológiájának⁴ szerepeltetését, mely a kapcsolódó szakirodalommal és kritikákkal együtt jelentős súlyt kapott. A jóléti állam visszaszorításának témáját és *Paul Pierson*nak erről írott politikai tanulmányát (1996) ugyancsak mindkét kötetben megtalálhatjuk.

⁴ Lásd később ennek ismertetését.

Lényeges különbség a *The Welfare State Reader* és a *The Foundations of the Welfare State* között a két kötet nyilvánvaló célkitűzése, és ebből fakadóan az egyes írások közlésének módja. Míg az előbbi, könnyen forgatható kézikönyvként az eredeti cikkeket, tanulmányokat töredékeiben teszi közzé, az utóbbi szó szerint is nehéz súlyú tudományos referenciagyűjteményként a mintegy hetven írás teljes szövegét közli. A végeredmény egy könnyen kézbevehető egyetemi bevezető jellegű tankönyv, illetve egy igényes és igencsak terjedelmes gyűjtemény kutatóknak.

A *The Welfare State Reader* elsőként meglehetősen kiegyensúlyozottan taglalja a jóléti állam szerepvállalásával összefüggő normatív megközelítéseket. A már említett „klasszikus” írások és „baloldali nézőpontok” mellett megtalálhatók itt „jobboldali válaszok” és „feminizmus” is, az írások kiválasztása pedig szinte kifogástalannak tűnik. A kötet talán legnagyobb erénye azonban a polemizáló bemutatásmód, mely gyakran ütköztet hagyományos álláspontokat kevésbé ismert ellentétes nézettekkel. A jóléti rendszerekkel kapcsolatos vitákról szóló részben például a nyugdíj-reformmal kapcsolatos rendkívül befolyásos világbanki jelentést (melyet Estelle James összefoglalásában olvashatunk) Beattie és McGillivray alapos kritikája követi. Talán a könyv egyik legkiemelkedőbb vitája az, melyben Paul Piersonnak a jólét visszaszorításának új politikájáról szóló kihívó cikkét remekül kiegészíti Richard Clayton és Jonas Pontusson hasonlóképpen provokatív bírálata.

A jólét jövőjéről szóló befejező rész kevésbé látszik alaposnak. Will Hutton, Kirk Mann és Anthony Giddens tanulmányai inkább zsrnaliszta, mintsem akadémiai stílusú érveléseknek tűnnek, és kérdéses az is, mennyi ideig lesznek majd időszerűek. Általánosságban, a könyv szemelvényei gyakorta túl rövidek. Még az olyan remek szerzők szerepeltetésének, mint például Philippe van Parijs és Fritz Scharpf, felfedezése miatt érzett lelkesedést is visszaveti írásaik kurta terjedelme, hiszen ezek alig tesznek ki négy, illetve két teljes oldalt. Összességében azonban a szerzők sikeres gondolatébresztő áttekintést tudnak adni a legfontosabb vitákról.

A *The Foundations of the Welfare State* három kötete világos szerkezetet követ. Az első a jóléti állam növekedését és hanyatlását és a jóléti politikák eszközeit tárgyalja. A második rész jelentős részt szentel a brit jóléti állam történetének (kezdve az 1601-es szegénységi törvény közlésével). Ezt követik a világ más rendszerei, kezdve a liberális, a szociáldemokrata és a korporatista típusú jóléti rezsimekkel, valamint az e tipológiába nem sorolható egyéb rendszerekkel. Magyarországot, véleményünk szerint helyesen, ez utóbbi kategóriában kapott helyett Kornai János írásával (1992). A harmadik kötet főbb témakörei a jóléti állam terjeszkedése, ennek céljai és eredményei, majd visszahúzódása és végül lehetséges újjászületése. Ezek között található például Peter Townsend és David Piachaud vitája a relatív depriváció mérésének objektivitásáról, valamint egy-egy kitűnő elméleti, illetve empirikus tanulmány az ellenőszítő hatásokról, Sheldon Danziger, Robert Haveman és Robert Plotnick, valamint Anthony Atkinson tollából.

A kiválasztott cikkeket itt is, mint minden gyűjteményben, elkerülhetetlenül meghatározza a szerkesztők személyes véleménye, valamint a kötet szerkezete. Véleményünk szerint jelentős elméleti gondolkodók – mint például Korpi és Offe – nem legfontosabb műveikkel kaptak helyet, különös módon hiányzik például Friedrich Hayek és Nicholas Barr is, egyes nézetek pedig nincsenek jelentőségüknek megfelelően képviseltetve (pl. a formális politikai gazdaságtan). De ezek csak kisebb hiá-

nyosságok, melyekért bőségesen kárpótolt az olyan, kevésbé ismert írások szerepeltetése, mint például Lord Keynes 1943-as könyvelő stílusú védőbeszéde a Beveridge terv oldalán, Tocqueville dörgedelmes kritikája 1835-ből a szegénységi támogatásokhoz való jogról, és Jonathan Swift húsbavágóan satirikus javaslata arról, hogy a szegény gyerekekkel való törődés társadalmi terheinek enyhítése céljából árusítani kellene őket – asztali éteknek. Összességében a *The Foundations of the Welfare State* szerkesztői mesteri gyűjteményt hoztak össze, mely kétségtelenül alapvető referenciaforrás lesz kutatóknak és oktatóknak egyaránt.

A mindkét gyűjteményben szereplő, már említett Pierson-írás (1996) csak egy a jóléti állam visszaszorításáról szóló érvelések sorában; számos politikus, politikacsináló és elméleti közgazdász fogalmazta meg különböző formában azt, hogy erre szükség van a gazdasági teljesítőképesség javítása céljából. *Anthony Atkinson* könyve – a *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State* – a jóléti államot ért közgazdasági vádakra kíván válaszolni, mégpedig igényes elméleti közgazdasági módszertannal. A szerző előlíróban megjegyzi, hogy a legtöbb bíráló hajlamos elfeledkezni arról, hogy a jóléti programokat valójában bizonyos társadalmi célok megvalósítása érdekében indították el. Mindazonáltal e könyvében Atkinson a kritikákat az azok által kijelölt területen fogadja, úgy, hogy teljes egészében a jóléti programok költség oldalára összpontosít.

Elsőként Atkinson a vita tárgyát szeretné tisztázni azzal, hogy különbséget tesz a „szint hipotézis” (a jóléti állam csökkenti a GDP szintjét) és a „növekedési ráta hipotézis” (csökkenti a GDP növekedési ütemét) között. A könyv hátralevő részében a szint és növekedési ráta hipotéziseket a munkanélküliségi támogatások, illetve a nyugdíjprogramok elméleti modelljeinek segítségével elemzi. A növekedési ráta hipotézisre vonatkozóan Atkinson arra jut, hogy a felosztó-kirovó alapú nyugdíjrendszerek valóban kiszoríthatják az egyéni megtakarítások más formáit. Szükséges azonban tisztán látni a választási lehetőségeket. Ha a felosztó-kirovó rendszereket felváltja egy jövedelemteszten alapuló biztonsági háló, akkor ez megtakarítási csapdát okozhat, ahol a lakosság egy részének nem fűződik érdeke ahhoz, hogy öreg napjaira megtakarítson, ami „éppen azt a fajta függőségi viszonyt teremetheti meg, amit a jóléti állam kritikussai helytelenítnek” (161. o.). Másrészről pedig, ha ezt egy tőkefedezeti magánnyugdíjrendszer váltja fel, akkor a tőkepiac jellege változhat meg jelentősen, például azért, mert a nyugdíjalapok kezelői rövidlátóak befektetési döntéseikben.

A „szint hipotézis” kapcsán Atkinson úgy érvel, hogy a nyilvános vita gyakran figyelmen kívül hagyja azt, hogy az adók egyrészt csökkenthetik a kibocsátást, másrészt torzíthatják a munkaerőpiac működését. Amint azonban figyelembe vesszük a munkanélküliségi biztosítással fedezett foglalkoztatás vonzerejének általános egyensúlyi hatását, a juttatások csökkentésének hatása kevésbé tűnik olyan egyértelműnek, mint a jóléti rendszer kritikussai állítják. Emellett a közgazdasági modellek általában nem veszik figyelembe a valóságban létező munkanélküliségi biztosítások intézményi jellegzetességeit. Például mindenütt számos feltétel korlátozza a támogatás összegét és jogosultsági körét. Atkinson ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy „...visszának tűnik számomra a juttatás feltételeinek figyelmen kívül hagyása, hiszen ezeket a feltételeket éppen a közgazdászok által leggyakrabban felhozott azon ellenvetés kiküszöbölésére tervezik, hogy a munkanélküliségi támogatások gátolják a munkába állást” (89. o.). A szerző alternatív modellje szerinti szegmentált munka-

erőpiac jól mutatja, hogy a támogatáscsökkentéseknek lehetnek az általános várakozásokkal ellentétes következményei is.

Végül Atkinson a munkanélküliségi biztosítás eltérő politikai gazdaságtani magyarázatait vizsgálja. Érvélese szerint a jóléti kiadások visszaszorítása tükrözheti a szavazók preferenciáinak akár exogén módosulását (pl. a politikai ideológia szolidaritáscsökkentő elmozdulása eredményeként), akár endogén változását (pl. mert a munkanélküliség növekedése folytán a korábbi „esélyt” felváltja a bizonyosság). Közvéleményformálók, például gazdasági szakértők is előidézhetik az egyensúlyi helyzet eltolódását, mégpedig úgy, hogy riadalmat keltenek a jóléti állam pénzügyi fenntarthatóságát illetően. Politikai pangás és érdekcsoportok nyomásgyakorlása is befolyásolhatják a jóléti rendszer eredményességét.

A *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State* című könyv kétségtelenül az utóbbi évek egyik legalaposabb hozzájárulása a jóléti államról szóló elméleti vitához. A mű elméleti közgazdász szerzője, aki óvatosan elkerüli határozott végkövetkeztetések megfogalmazását, több okból is értékes hozzájárulást készített. A könyv alaposan elmélyed a jóléti államok analitikai és intézményes részleteibe, így ezáltal nagyban hozzájárul ahhoz, hogy valóságghűbb, így egyben kifinomultabb tudásunk legyen gazdasági következményeiről.

A jóléti állam tevékenységének hatásait egy meglehetősen eltérő nézőpontból vizsgálja Esping-Andersen. Először is kiszélesíti vizsgálódásának körét: a jóléti államot a munkaerőpiaccal és a családdal való összefüggésben tárgyalja. Módszertana pedig leginkább empirikus szociológiai, semmint közgazdaságtani. Gondolatmenetének kiindulópontja a jóléti állam legújabb kori válsága. A globalizálódó világgazdaság, az előregedő népesség és a családok instabilitásának problémái nem közvetlenül a jóléti állam tevékenységének következményei, de alapvetően meghatározzák annak mozgásterét. E problémák közül az utóbbi szorosan összefügg a család intézményével, melyet Esping-Andersen új könyvének központi elemévé tesz, sőt egyenesen azt állítja, hogy ez a „posztindusztriális” válság megoldásának alfája és ómegája. Ezzel lényegében kihúzza korábbi kritikusaik lába alól a talajt, sajátjává téve ellentetésük velejét. Egyidejűleg azonban nagyjában-egészében meg is tartja az előző művéből, a *Three Worlds of Welfare Capitalism*-ből jól ismert hármastipológiáját.

Tipológiájának alapja az úgynevezett jóléti rezsím, mely a szerző saját terminológiája, és a jóléti állam, a család és a munkaerőpiac együttesére utal. Esping-Andersen szerint a jóléti államok a társadalom tágabb, demokratikus kapitalista rendszerébe illeszkednek, így egymástól minőségileg különböznek aszerint, hogy hogyan és hogy milyen mértékben biztosítanak polgáraiknak szociális jogokat. Kulcsfogalom ennek megértéséhez az „árutlanítás” (*de-commodification*), azaz hogy a jóléti rendszer az embereknek milyen életszínvonalat garantál, függetlenül munkaerő-piaci részvételüktől. E szempontrendszer alapján arra a következtetésre jut, hogy az egyes országok három fő típusba sorolhatók: a neoliberais (angolszász), a szociáldemokrata (északi államok) és a konzervatív-korporatista „világba” (kontinentális Európa).

A liberális rezsím – melynek egy példája az Egyesült Államok – alapja a rugalmas és nem szabályozott piac és a korlátozott munkaerő-védelem. Sikeresen teremt munkahelyet, így elkerüli a hosszú távú munkanélküliségi csapdát. A középosztálybéli családok viszonylag olcsón juthatnak hozzá háztartási szolgáltatásokhoz, nem azért, mert jóléti támogatásokat kapnak, hanem mert a piaci árak alacsonyak. E

megoldás hátulütője azonban az elkerülhetetlenül velejáró magas bér- és jövedelem-egyenlőtlenség. A legtöbb álláshely a szolgáltatási szektorban van, amire jellemző a nagy részarányú képzetlen munkaerő. Ez számos itt dolgozó számára csapdahelyzetet jelent, alacsony képzettséggel és alacsony bérrel. Emellett a gyér jóléti támogatások miatt magas az olyan veszélyeztetett csoportok szegénységi kockázata, mint például az egyedülálló szülőké.

A konzervatív rezsím – mint például Németország – a munkaerőpiacon belül állók érdekeit segíti, azaz főként a magasán képzett és jól fizetett férfi dolgozókat, míg eközben a kívülállók részvételének csökkentésére törekszik. Képzetlen fiatalok így arra kényszerülnek, hogy védelem és szabályozás nélküli munkákat vállaljanak, vagy a munkanélküliségi ellátásra hagyatkozzanak. Az idősebb munkások munkavállalását korengedményes nyugdíjazással igyekeznek csökkenteni, és a nők karrierlehetőségei is korlátozottak. Ez a rezsím, különösképpen Dél-Európában, „családközpontú” is, mégpedig abban az értelemben, hogy maximális családi kötelezettséget ró a nőkre. Például a gyermekmegőrzés magas nettó (adó és támogatás utáni) ára szinte elérhetetlenül költségessé teszi e tevékenység piacra háritását. Ennek következménye az alacsony termékenységi szint, ami különösen problematikus az alacsony munkaerő-piaci részvételi arányra és az öregedő népességre való tekintettel.

A fent leírt két típustól eltérően a szociáldemokrata rezsím a jóléti állam prioritásainak átalakításával adott választ az új keletű társadalmi kockázatokra. Kulcsfontosságú gondolat itt a „függetlenség a családtól” (*de-familialization*), mely szerint az állam igyekszik a nők családtól való gazdasági függetlenségét maximalizálni, például kiterjedt napközbeni gyermekfelügyeleti szolgáltatásokkal, azzal, hogy mindezt alacsony áron biztosítja, és úgy, hogy serkenti a női munkavállalást a közszolgálati szféra és aktív munkaerő-piaci programok révén. E stratégia rövid távon igencsak költséges lehet, mivel e jóléti politikák haszonélvezőinek termelékenysége minden bizonnyal nem túl nagy. Hosszú távon azonban hasznot hozhat; azzal, hogy képessé teszi a nőket arra, hogy kilépjenek az otthon és munka közötti választás nehéz dilemmájából, csökkenti a hosszú távú támogatásfüggőséget, bátorítja a gyermekvállalást és szélesíti az adóalapot. Emellett az egyedülálló szülők szegénysége a másik két rezsimmel összehasonlítva rendkívül alacsony.

Esping-Andersen gondolatmenetét azzal zárja, hogy a szociáldemokrata rendszer van a legjobban felfegyverezve a posztindusztriális társadalom új veszélyeivel való szembenézésre, de a teljes értékű megoldást egy ezen túlmutató modell kínálhatja. Ennek két fő célkitűzése a rugalmas munkaerőpiac megteremtése és a termékenység növelése. Ehhez szükség van állami gondoskodásra az átmeneti munkaerő-piaci nehézségek idején, (át)képzési programokra, a nők családtól való függetlenségének megteremtésére, az erőforrások átcsoportosítására az idősebbektől a fiatalok felé.

A szerző érvelésében nem marad meg pusztán e három típus ismertetésénél. Megemlékezik emellett a szakirodalomban előző munkájára válaszként kidolgozott egyéb csoportosításokról, mint például a mediterrán, az antipódiai és a kelet-ázsiai jóléti rezsím. A közép-kelet-európai országok szempontjából különösen érdekes az a tény, hogy a szerző elismeri, hogy e tipologizálás szükségszerűen statikus, így nem alkalmas jelentős időbeli változások leírására – és ő maga sem kísérletezik ilyesmi-

vel.⁵ Ezzel mintegy kihúzza a talajt az átalakuló jóléti rendszerek spekulatív besorolási kísérletei alól (pl. Bob Deacon 1992). Felróható azonban Esping-Andersennek, hogy ezt a statikus tipológiája és az átalakuló kelet-európai régió közötti „összeférhetetlenséget” meg sem említi. Így az 1999-es publikálási időpont ellenére egyáltalán nem utal az eltelt évtized talán legjelentősebb, több tucatnyi országot érintő társadalmi átalakulására.

A kelet- és közép-európai jóléti rezsimeknek a tipológiába illesztése több szempontból is problematikus véleményünk szerint.⁶ Elsőként, mint már említettük, azért, mert Esping-Andersen tipológiája módszertanilag statikus, egy időpontbeli adatokra épül. Másodsorban, ezen adatok *összehasonlítására* alapozza rendszertanát. E rendszerbe utólag beilleszteni egy újabb államot problematikus az eredeti – 1980-as adatokra épülő – számítások elvégzése nélkül.⁷ Így arra hivatkozni, hogy Magyarország egy országcsoportba tartozik például a szerző által liberálisiként besorolt államokkal, megalapozatlan. Az olyan általánosító kategóriák pedig, mint például a „konzervatív-liberális” (Tóth 1994: 329, Ferge 1992: 220⁸) vagy a „posztkommunista konzervatív korporatista” (Deacon 1992) éppen az eredeti tipológia legfőbb erényét, lényegmegragadó jellegét veszítik el, s vajmi kevés jelentéstartalommal bírnak az eredeti tipológia szempontjából.

A *Social Foundations* empirikus része súlyos hiányosságokat mutat. A könyv velejét adó rezsimtipológia lényegében nem más, mint az előző művéből ismert végeredmények reprodukciója. Az eredmények tehát 1980-as adatokon alapulnak, figyelmen kívül hagyva az azóta lezajlott változásokat. A szerző, bár önmaga is elismeri egyes államok alapvető értékváltozásait – utal Svédország szociáldemokráciától való eltávolodására (80. o.), Nagy-Britannia fokozódó liberalizálódására (86. o.) –, nem kevés önellentmondásba keveredve e fejlemények vizsgálatát teljességgel elmulasztja, és pusztán megismétli korábbi, elavult, 1980-as eredményeinek bemutatását. Elnagyoltnak tűnik a jelenlegi helyzet kialakulásának politikai gazdaságtani hátteréről adott elemzése is.⁹

A család új dimenziójának vizsgálata sem problémamentes a csoportosító módszertan szempontjából. A szerző állítása szerint a családi dimenzió nem módosítja a rezsimek létező hármastagozódását, azonban ennek tesztelése meglehetősen hiányos. Egyetlen alternatív hipotézist tesztel, azt, hogy vajon a konzervatív rezsimet

⁵ Korábbi művében, ahol a kelet-közép-európai átalakuló jóléti rendszereket vizsgálja, arra a következtetésre jut, hogy azok egy tág értelemben vett liberális utat követnek (1996). Így tehát itt is elkerüli a saját hármastagozódására való utalást.

⁶ E megközelítésnek a magyar jóléti rendszerre való alkalmazhatóságáról, illetve ennek problémáiról lásd Lelkes (2000).

⁷ Bob Deacon a régió számos átalakuló jóléti rendszerének besorolására vállalkozik (1992: 179–183). Kiegészítve Esping-Andersen szempontrendszerét, két további „változót” vezet be, az „1989-es forradalmi folyamat jellege” és a „nemzetközi befolyás és társadalmi tanulás” elnevezésekkel. Rendszerezni azonban anélkül próbál, hogy használna az eredeti módszertant, vagy hogy akárcsak tisztázná az egyes magyarázó tényezők szerepét. Például nem világos, hogy a forradalmi folyamat jellege hogyan befolyásolja a jóléti rendszerek fejlődési kilátásait. Így nem igazán érthető, hogyan is lesz Magyarország besorolása „liberális kapitalista” (181. o.).

⁸ Ferge szó szerint nem használja ezt a kifejezést, hanem a konzervatív és a liberális rendszer hívei között létrejövő koalícióról beszél.

⁹ E kérdéstről alaposabb elemzést ad például a nyugati jóléti rendszerekre vonatkozóan Paul Pierson (1996), a közép-európai átalakuló rendszereket illetően pedig Pieter Vanhuysse (2000).

szükséges-e megbontani egy „mediterrán típus” leválasztásával.¹⁰ Elégtelen a kódolásról, mérésről közzétett információ, mely megnehezíti a számítások esetleges reprodukálását.¹¹ Előfordul például, hogy egy adatsorra pusztán mint a „nyolcvanas évek”-ből származó adatokra utal. A „családtól való függetlenségi mutató”-t különböző időpontból származó adatok összesítésével hozza létre (egy évtizedes szóródással), melyet ráadásul egy modellben használ más, jóval korábbi (1980-as) mutatókkal (5.3. táblázat, 84. o.). Emellett elméletének sarokkövéről, a háztartásról úgy ír, hogy nem veszi közelebről szemügyre annak számos eltérő létező formáját. A módszertan tehát elméletileg nem kellően megalapozott modellekre épít, melyek hiányosak, és módszertani hibák tarkítják őket.

Összességében tehát Esping-Andersen fő érdeme, hogy egy számos jelenséget, intézményi részletet magában foglaló szintetizáló történetet hoz létre. A *Social Foundations* lényegében tehát a *The Three Worlds* érvelésének egy időszzerű továbbfejlesztése, hangsúlyt fektetve a posztindusztriális gazdaságok meghatározó elemének, a háztartásnak a szerepére. Esping-Andersen empirikus szociológiájának fő hiányossága azonban, hogy adós marad az érvelést alátámasztó módszertani alapossággal.¹²

Valamennyi mű közös tulajdonsága, hogy törvényszerűségek megragadására törekednek, egyrészt ismétlődő társadalmi jelenségek vizsgálatával, másrészt ezek lényegre törő modellezésével. Az előforduló leíró jellegű részek, az intézményes sajátosságok ismertetése pedig kétségtelenül alárendelődnek e célnak. Éppen ez teszi e könyveket érdekes társadalomtudományi olvasmánnyá.

Irodalom

- Atkinson, Anthony B. 1999. *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State*. London: The MIT Press
- Buchanan, James M.–Richard A. Musgrave 2000. *Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State*. Cambridge, Mass.–London: The MIT Press
- Csontos László–Kornai János–Tóth István György 1996. Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer reformja. Egy kérdőíves felmérés tanulságai. *Századvég*: (2), 3–28.
- Deacon, Bob 1992. The Future of Social Policy in Eastern Europe. In: Bob Deacon (ed.) *The New Eastern Europe*. London: Sage, 167–191.
- Esping-Andersen, Gosta 1994. *Welfare States and the Economy*. In N. Smelser–R. Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*, 711–732.
- (ed.) 1996. *Welfare States in Transition*. London: Sage
- 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press

¹⁰ A regressziós modell pedig „a családnak nyújtott állami jóléti szolgáltatások szintje” magyarázó változó leírására az ország *dummy* mellett pusztán egyetlen magyarázó változót tartalmaz („női munkavállalási ráta”), ami meglehetősen leegyszerűsítésnek tűnik ilyen komplex jelenségek vizsgálatára (93. o.). Másutt is előfordul, hogy egyszerű kétváltozós regressziót használ, például a termékenységi szintet a női munkavállalással mint egyetlen magyarázó változóval próbálja leírni, lineáris kapcsolatot feltételezve (68. o.).

¹¹ Előző könyvével kapcsolatban is felmerült az a kritika, hogy a szerző nem teszi közzé kellő részletességgel módszertanát, így nem biztosít lehetőséget számításainak reprodukálására, tesztelésére Lelkes (2000).

¹² Lásd a korábban tárgyalt Atkinson-művet (1999), valamint Esping-Andersen egyéb munkáit, például Esping-Andersen (1994, 1996).

- Ferge, Zsuzsa 1992. Social Policy Regimes and Social Structural Hypotheses about the Prospects of Social Policy in Central and Eastern-Europe. In: Ferge, Zs.–J. E. Kolberg (eds.) *Social Policy in a Changing Europe*. Frankfurt am Main: Westview Press, 201–222.
- 1996. Az állam dolgáról – Eötvössel szólva. *Kritika*: (3), 3–6.
- Goodin, Robert E.–Deborah C. Mitchell (eds.) 2000. *The Foundations of the Welfare State*, Vols I–III. Cheltenham: Edward Elgar Publishers
- Hills, John–Lelkes Orsolya 1999. Social Security, Selective Universalism and Patchwork Redistribution. In: R. Jowell–J. Curtice–A. Park–K. Thomson (eds.) *British Social Attitudes: 16th Report*. Aldershot: Ashgate, 1–22.
- Janky Béla–Tóth István György (szerk.) 1999. *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*. Budapest: Társi
- Kornai János 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland.
- 1992. The postsocialist transition and the state: reflections in the light of Hungarian fiscal problems. *American Economic Review*, 82: (2), May 1–21.
- 1996. Az állampolgár és az állam: a jóléti rendszer reformja. *Mozgó Világ*: (2), 33–45.
- Lelkes Orsolya 2000. A great leap towards liberalism? The Hungarian welfare state. *International Journal of Social Welfare*, 9: 92–102.
- McGuire, Martin C.–Mancur Olson 1996. The economics of autocracy and majority rule: the invisible hand and the use of force. *Journal of Economic Literature*, 34: 72–96.
- North, Douglass C. 1981. *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton
- Olson, Mancur 1982. *The rise and decline of nations: economic growth, stagflation, and social rigidities*. New Haven; London: Yale University Press.
- 2000. *Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York: Basic Books
- Olson, Mancur–S. Kähkönen (eds.) 2000. *A Not-So-Dismal Science: A Broader View of Economics and Societies*. Oxford: Oxford University Press
- Pierson, Christopher–Francis G. Castles (eds.) 2000. *The Welfare State Reader*. Cambridge: Polity Press
- Pierson, Paul 1996a. The New Politics of the Welfare State. In: Christopher Pierson–Francis G. Castles (eds.). 2000. 309–319.
- 1996b. The New Politics of the Welfare State. In: Robert E. Goodin–Deborah C. Mitchell (eds.). 2000. 248–261.
- Przeworski, Adam–Susan C. Stokes–Bernard Manin (eds.) 1999. *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Tóth, István György 1994. A jóléti rendszer az átmenet időszakában. *Közgazdasági Szemle*: (3), 313–340.
- Vanhuysse, Pieter 2000. *Divide and muddle: the positional logic of post-socialist welfare*. London: London School of Economics (Kézirat)
- 2001. The household economy and contemporary worlds of welfare: Gosta Esping-Andersen's Social Foundations of Postindustrial Economies. *Government and Opposition*, 36: (1), 128–131.

TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A TERÜLETI TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEKRŐL

2000. február 21-én, a Magyar Szociológiai Társaság Környezetszociológiai, Város- és Lakásszociológiai Szakosztályai, valamint az MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Közép-dunántúli Kutatócsoportja *Területi társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon az ezredfordulón* címmel tudományos konferenciát rendezett Székesfehérváron.

A konferencia fő célja az volt, hogy szociológusok, geográfusok, politológusok, területfejlesztési szakemberek, önkormányzatok és civil szervezetek képviselői a kialakult egyenlőtlenségek okait és lehetséges következményeit vizsgálva rámutassanak az elmúlt tíz év politikai és gazdasági átalakulásából adódó területi társadalmi különbségekre.

A konferenciát Szirmai Viktória, a Magyar Szociológiai Társaság elnöke (az MTA Szociológiai Kutatóintézetének műhelyvezetője) nyitotta meg. Bevezetőjében a kilencvenes évek területi társadalmi egyenlőtlenségeivel kapcsolatos problémakör aktualitásáról szólt. Azt is megindokolta, hogy miért éppen egy dinamikusan fejlődő térségben kell az egyenlőtlenségekről beszélni. A szociológusok, geográfusok, kutatók természetes szolidaritási érzése mellett a fejlődő régióknak, térségeknek, közte a vendéglátó Székesfehérvárnak is gondolnia kell arra, hogy az országban kialakult területi társadalmi egyenlőtlenségek hosszú távon a ma még dinamikusnak tűnő fejlődés korlátai, visszahúzó erők is lehetnek.

A konferencia három fő részből állt. Az első a területi társadalmi folyamatok elemzése volt, ezt követte az ezt meghatározó hatásmechanizmusok értelmezése, majd a résztvevők mindezek társadalmi következményeire keresték a választ.

A konferencia első kérdéskörének elemzését Vécsei Pál (a VÁTI tudományos főmunkatársa) indította el, aki a területi társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek alakulását a KSH adatai, az APEH személyijövedelemadó, az OMMK munkanélküliségi, a BM bűnözési adatbázisai információinak időbeli és térbeli (települések, kistérségek, megyék, régiók, közigazgatási jogállások, népességnagyság kategóriák szerinti) összehasonlításával vizsgálta. Az elemzések szerint Magyarországon a megelőző évtized mérsékelt kiegyenlítődési tendenciájával szemben a kilencvenes években összességében, illetve a rétegződés legfontosabb összetevői vonatkozásában a tulajdoni, a vagyoni, a képzettségi-kulturális, a foglalkoztatottsági-munkanélküliségi, a jövedelmi-kereseti viszonyokban a területi – s azon belül különösen a regionális – társadalmi különbségek számottevően növekedtek. Vécsei Pál szerint a területi társadalmi differenciálódás domináns tendenciája mellett nivellálódási tendenciák is érvényesültek. Részben a lakosság civilizációs aspirációira és anyagi áldozatvállalására, részben a vállalkozások gazdasági érdekeire, részben a kilencvenes évek elejének településpolitikájára és finanszírozási rendszerére alapozottan az elmaradottabb térségek viszonylag lassabb fejlődése ellenére is a lakossági infrastrukturális ellátottság (telefon-, vezetékesvíz- és gázellátás stb.) területi különbségei lényegesen mérséklődtek. Ugyancsak mérséklődtek a népesség demográfiai össze-

tételének területi különbségei, részben az urbanizáltabb térségek, illetve települések demográfiai dinamikájának megtorpanása, illetve az elmaradottabb térségek hanyatlásának lefékezésére, részben pedig a migráció motívumainak és térbeli irányainak alapvető tendenciaváltozása következtében. A megelőző periódusokkal szemben a kilencvenes években már egyértelműen és egyre erőteljesebben a városokból a községekbe, különösen az agglomerációkba, illetve a fejlettségi vonulatok mentén elhelyezkedő településekbe és térségekbe áramlás vált az uralkodóvá. Ennek oka részben a szuburbanizációs tendenciák felerősödése, részben pedig a megváltozott városi életfeltételek, illetve az egyoldalú ipari térségek gazdasági válsága miatti menekülés. Vécsei vizsgálatainak végkövetkeztetése, hogy a társadalom területi egyenlőtlenségei elsősorban az uralkodó gazdasági és infrastruktúrafejlődési tendenciák és perspektívák következtében lényegében mintegy 95 százalékban újratermelődtek. A korábbi területi társadalmi státuszokhoz képest jellemző felemelkedés csak a fő fejlődési tengelyek mentén, míg lényegesebb leszakadás csak az ország legperiférikusabb helyzetű észak-magyarországi és dél-dunántúli térségeiben következett be, melyekben a kisvállalkozások megerősödése és az atipikus foglalkozások elterjedése sem segítette a megkapaszkodást.

Berey Katalin (a VÁTI tudományos főmunkatársa) a társadalmi folyamatoknak is teret adó, többször jelentősen átalakuló területi közigazgatási egységek, illetve a rendszerváltás után formálódó régiók kérdéskörével foglalkozott. Véleménye szerint a többszöri – sokszor erőltetett – közigazgatási beosztás nem szakmai, hanem sokkal inkább politikai csatározások eredménye. Az így létrehozott egységek szerepe napjainkban felértékelődött, hiszen ezek jelentik a központi forráselosztás alapját. A kutató rövid történeti áttekintésében kiemelte a korábbi közigazgatási reformok jelentőségét. Ezen reformok közül említésre került a két világháború közötti, amely azonban nem valósult meg, az ötvenes években csak elméleti szinten megalkotott rajonosítási elképzelés, az 1971 és 1980 között érvényben lévő hat tervezési gazdasági körzet, a nyolcvanas években újra felértékelődő megyerendszer, valamint a rendszerváltozást követő, 1994-ig fennálló köztársasági megbízotti rendszer, ami munkaszervezet hiányában nem tudott hatékonyan működni. A kilencvenes évek közepén egyre fontosabbá vált Magyarországon a régiók kialakításának kérdése, hiszen ez volt az alapja az európai statisztikai rendszerben használatos NUTS közigazgatási szintekhez történő kapcsolódásnak. Berey Katalin előadásában bemutatta a kilencvenes években felmerült régiós elképzeléseket. Megállapítható, hogy a régiós elképzelések egyik legtöbbször vitatott és alapvető fontosságú kérdése a központi régió lehatárolása.

Jakobi Ákos és Németh Nándor (az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékének doktanduszhallgatói) a jövedelem területi különbségének két vetületét mutatták be.

Jakobi Ákos a jövedelemegyenlőtlenségek okainak két összetevőjét, a regionális szerkezetre (földrajzi pozícióra), illetve a településszerkezetre (településnagyságkategóriára) visszavezethető tényezőket vizsgálta az APEH-PM valamint a Központi Statisztikai Hivatal 1988-ban és 1998-ban kibocsátott adatai alapján. A különböző településkategóriákat a szakirodalomban *shift-share analízis* néven ismert módszerrel elemezte. A jövedelmek nominálértéken számított tízéves változásának vizsgálatára először növekedési indexeket készített, majd további számítások segítségével meghatározta az egyes terület egységek (megyék) földrajzi helyzetre, illetve településszerkezeti adottságokra visszavezethető jövedelemváltozásának mértékét. A kutatás eredménye szerint elsősorban a földrajzi elhelyezkedés határozza meg a jö-

vedelem nagyságát, mely szerint a kedvező jövedelemdinamikával rendelkező területek: Fejér, Győr–Moson–Sopron, Vas, valamint Pest megye. A kedvező település-szerkezeti viszonyokra visszavezethető jövedelemváltozás elsősorban az alföldi megyékben dominál, ahol viszont a földrajzi helyzet relatíve előnytelenebb.

Németh Nándor más mutatókkal közelítette meg a területi jövedelmi különbségeket. Elsősorban az autópályák és az első rendű főutak gazdaságdinamizáló következményét elemezte. Az autópálya dinamizáló hatását a futásvonal közelében fekvő települések elemzésén keresztül tárta fel. Elkülönítette a gyorsforgalmi utakon fekvő, a főutakon fekvő, a főúttól 5 km-es távolságon belüli településeket, valamint negyedikként ezek közigazgatási szomszédait. Az eredmények alapján a gyorsforgalmi utak mentén fekvők a legdinamikusabban fejlődők, a főút mentiek viszont általában nem. A két kutatás végkövetkeztetése, hogy azok a legdinamikusabban fejlődő területek, melyek földrajzi helyzete és úttelátottsága is kedvező.

A konferencia második, a meghatározó mechanizmusokra irányuló kérdéskörét Kovách Imre (az MTA Politikatudományi Intézetének osztályvezetője) *Fejlesztési politikák és területi egyenlőtlenségek* című előadásában ismertette. Bemutatta a fejlesztési politikák és a területi egyenlőtlenségek kapcsolatrendszerét, mely szerint a központi hatalom közvetett módon érvényesíti területfejlesztésre gyakorolt hatását. Hangsúlyozta továbbá, hogy az államnak a redisztribúcióban játszott kulcsszerepe nem szűnt meg, csak megváltozott, ami azért lényeges, mert az EU-s források mára elérhető közelségbe kerültek, és mindenki a döntési mechanizmus részese kíván lenni. Az elérhető közelség azonban megfelelő monitoring-rendszer hiányában inkább távolságnak bizonyul.

A konferencia harmadik részében a kialakult területi egyenlőtlenségek társadalmi következményeiről volt szó. Kovács Katalin (a Miskolci Egyetem Szociológiai Tanszékének egyetemi docense) és Füzesi Zsuzsanna (a FACT Intézet igazgatója) az egészségügyi egyenlőtlenségekről beszéltek. Elsőként a halandóságbeli egyenlőtlenségeket ismerhettük meg. Kovács Katalin a különböző halálozási módokat életmód-csoportok szerint osztályozta. Megállapítása szerint a halálozás területi különbségei nem változtak, a középkorú férfiak esetében azonban nőtt a halálozási arány.

Füzesi Zsuzsanna néhány magyarországi hátrányos helyzetű faluban készített esettanulmány tapasztalatait összegezte. E tapasztalatok a következőkben foglalhatók össze:

Mint ahogy a szegények között is vannak még szegényebbek, az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférhetőséget tekintve a hátrányos helyzetű falvak között is vannak még hátrányosabb helyzetűek, annak összes következményeivel. A területi hátrányok elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a társadalmi hátrányokkal az egészségügyi ellátás esetében is. Több betegségcsoport esetében érvényes az „inverz ellátás törvénye”, azaz az ellátás elérhetősége fordított arányban áll a lakosság egészségi szükségleteivel. Másként fogalmazva: ahol a legnagyobb a szükség, ott a legkisebb a segítség. Ez a megállapítás tendenciaszerűen elsősorban a mozgásszervi, reumatikus megbetegedésekre, a fogászati és geriátriai problémákra, a pszichiátriai betegségekre (neurotikus, depressziós kórképek, alkoholizmus okozta pszichés elváltozások stb.) igaz. Hátrányban vannak e falvak lakosai a terhesgondozást és az újszülöttkori ellátást tekintve is.

Az egészségügyi „kereslet-kínálat” definiálásából teljesen kimaradnak a hátrányos helyzetű településeken élő lakosok. Hiába lenne ugyanis „keresletük”, pontosabban szükségletük bizonyos egészségügyi szolgáltatásokra, ellátásokra, erre – a fizetőké-

pes lakosság hiánya miatt – nem épül „kínálat” az egészségügyi szolgáltatók részéről. Ez nagyon gyakran ahhoz vezet, hogy e szükségletek határozottan már meg sem fogalmazódnak. Ahogy az egyik háziorvos fogalmazta, „igényeiket hozzáalakították a lehetőségeikhez”.

Az erőforrások feletti rendelkezés egyenlőtlenségei, sok esetben az erőforrások szinte teljes hiánya a területileg, társadalmilag hátrányos helyzetű falvakban „összeadódnak”. Nemcsak a lakosság, de az önkormányzatok és az egészségügyi szolgáltatók is lényegesen kevesebb olyan erőforrással rendelkeznek, melyek az ellátásra, az egészség megtartására fordíthatóak.

Részben a korlátozott erőforrásokkal függ össze, hogy a szűkös önkormányzati forrásokért folyó harc gyakran szembefordítja az egészségügyi szolgáltatót, azaz a háziorvost és az önkormányzatot. Mindkét fél a másikra kívánja hárítani a fejlesztések, beruházások költségeit. A következmények a lakosság kedvezőtlen ellátásában jelennek meg.

Az egészségügyi ellátás magasabb szintjeihez (szakrendelőkhöz, fekvőbeteg intézményekhez) való hozzáférés egyenlőtlenségei jól ismertek. Kevesebb szó esik azonban arról, hogy ezek az egyenlőtlenségek már az alapellátáshoz való hozzáférés esetében is tetten érhetőek. (Így pl. ha egy orvoshoz több falu, külterület is tartozik, ha a központi rendelőn kívüli rendelés nem mindenhol biztosított még heti egy alkalommal sem, ha nincs menetrend szerinti vagy falugondnoki busz, ha a menetrend teszi lehetetlenné az eljutást a rendelőbe stb., a hátrányok szempontjából az 5–8 kilométeres távolság leküzdése majdnem olyan súlyos gondokkal jár, mint a 30–50 kilométeré.)

Az igénybevétel területi egyenlőtlenségeit felerősítik a társadalmilag is hátrányos helyzetben lévő lakosok egészségmagatartásának jellemzői. A lakosok egy része nem fordul orvoshoz, egyrészt a betegségek felismerésére vonatkozó „képesség hiánya” miatt (nem betegségre utaló jelnek, hanem az élet „velejárójának” tartja a tünetek, panaszok megjelenését), másrészt a „bizalom, a remény hiánya miatt” (nem bízik abban, hogy betegsége az életkora, illetve a betegség típusa, súlyossága miatt gyógyítható: „neki már nem érdemes”).

A sürgősségi ellátás – legalábbis a háziorvosok véleménye szerint – a vizsgált falvakban nem okozott az elmúlt években súlyos problémákat. (Azt azért hozzátették, hogy „a mentő időben jön, csak a beteg állapota reménytelen.”) Emellett a betegek „jól neveltek”, nem zaklatják feleslegesen az orvost, azaz az indokolatlan hívások száma e falvakban alacsony. A problémát inkább a túl késői hívás jelenti, amikor már minden orvosi erőfeszítés felesleges, vagy a beteg „körbeutaztatása” az egészségügyi intézmények között a gyógyítás eredményessége, hatékonysága negatív következményeivel mérhető.

Az interjúk tapasztalatai azt mutatták, hogy a háziorvosi rendszer fejlesztése, az orvos egzisztenciájának javulása, a rendelők műszerezettségének fejlesztése stb. erősítették az alapellátásban dolgozók biztonságérzetét, azonosulását helyzetükkel. A háziorvosok kedvezően ítélték meg az utóbbi évek, az elmúlt évtized változásait. Az esettanulmányok azonban nem tudnak arra a kérdésre választ adni, vajon ezek a változások hasonlóan pozitívan érintették-e a lakosságot. Azaz, hoztak-e változást az ellátással való elégedettségükben, a biztonságérzetükben, a méltányosság érzésében?

Csanádi Gábor a budapesti agglomeráció szuburbanizációs folyamatait elemezte. A különböző társadalmi helyzetben lévő csoportok kiköltözését motiváló tényezők bemutatása mellett a budapesti agglomeráció társadalmi szerkezetének az átalakulása is

kiderült, a társadalmi csoportok szektorális elhelyezkedésének főbb trendjei szerint. A budapesti agglomeráció és a vidéki nagyvárosok szuburbanizációs folyamatainak összevetése alapján a főbb különbségek és hasonlóságok is megfogalmazódtak.

A konferencia utolsó előadásában Szirmai Viktória a regionális egyenlőtlenségek összefüggésében alakuló nagyvárosi társadalmi konfliktusokat vizsgálta.

Az előadásból kiderült, hogy a kilencvenes évek elején készült szociológiai előrejelzések szerint a regionális egyenlőtlenségek a vidéki *underclass* tömeges méretű nagyvárosi beáramlását, a belső városrészek fizikai és társadalmi leromlását, a deviancia növekedését, az etnikai gettósodást, a középosztálybeliek kimenekülését, a szuburbanizáció felgyorsulását, számos társadalmi konfliktust okoznak. Az előrejelzett társadalmi folyamatok azonban az elitcsoportok érdekeltiségei, a civil társadalom és a tiltakozási kultúra jellegzetességei miatt nem valósultak meg.

A kilencvenes évek közepéig az elmaradott falusi térségek népessége nem mozgott a nagyvárosok felé, sőt a nagyvárosokból kiköltöző középrétegek mellett az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportok tagjai is a falvakba költöztek. A területi elemzések szerint a rendszerváltás után a területi mobilitás részben folyamatosan csökkent, részben új irányokat vett. (1990 és 1996 között az aktív keresők csak 6 százaléka változtatta meg lakóhelyét. Az adott időszakban a városból a faluba vándorlás volt a jellemző folyamat.) A kilencvenes évek közepétől a regionális gazdasági különbségek mélyülése miatt az elmaradott falusi térségek alacsonyabb társadalmi státuszú fiatalabb és mobilabb, valamilyen szempontból konvertálható ismeretekkel rendelkező csoportjai (többnyire nem az *underclass* tagjai) a fejlettebb térségek (így Közép-Magyarország, Nyugat- és Közép-Dunántúl, a Dél-Alföld) centrumtelepülései felé törekedtek. A nagyvárosokba, a fővárosba (a magas ingatlanárak, az olcsó lakások hiánya miatt) azonban nem tudtak beköltözni, a városi agglomerációk rosszabb adottságú elővárosaiban (lakótelepein), falvaiban telepedtek le. A vándorlási trendekből és az azoktól független folyamatokból fakadó társadalmi ellentmondások, az eltérő érdekek csak ritkán fejeződnek ki nyílt ütközésekben. A civil társadalom és a civil szervezetek gyengesége, politikai, hatalmi függőségei miatt a tiltakozási kultúra nem erős a magyar társadalom körében.

A nagyvárosi elit és a (felső) középosztály alapvetően a globalizációban érdekelt, s ezért hajlandó elviselni a globális fejlődés nagyvárosokban megnyilvánuló kedvezőtlen társadalmi következményeit, a regionális egyenlőtlenségeket is. (Ez utóbbiak többnyire nem az elit csoportokat érintik.)

A konferencia előadásából és az azokat követő vitákból egyértelműen kiderült, hogy a területi társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata napjainkban is aktuális, a kutatókat foglalkoztató problémakör. Ennek fő oka, hogy a rendszerváltást követően az egyenlőtlenségek fokozottan, a korábbi időszakoknál horizontálisan (térben) és vertikálisan is nagyobb eltérésekkel jelentkeztek. Az eltérések fő kiváltói a felértékelődő földrajzi fekvés, az infrastrukturális ellátottság különbségei és a központi források szűkössége. A felsorolt tényezők társadalmi következményei közül kiemelhető, hogy a halálzási mutatók – térben differenciáltan – nem javultak, az egészségügyi ellátás – különösen a kis településeken – nem elégíti ki a szükségleteket, és nő a társadalmi rétegek közötti különbség. A lehetséges megoldások tekintetében a résztvevők egyetértettek abban, hogy a központi szerepvállalás növelése mellett a civil szféra érdekérvényesítő erejének javulása is elengedhetetlen.

KÖNYVEK

Cserne Péter

CSONTOS LÁSZLÓ: ISMERETELMÉLET, TÁRSADALOMELMÉLET, TÁRSADALOMKUTATÁS (Budapest: Osiris, 1999. Szerk. Szántó Zoltán)

1.

A tavaly a Magyar Szociológiai Társaság Polányi-díjával kitüntetett kötet a fiatalon elhunyt szociológus-közgazdász-politológus, Csontos László (1953-1997) munkáinak posztumusz válogatása, mely a szerző 18 írását, műveinek jegyzékét,¹ valamint Gál Róbert Iván és Szakadát László előszavát tartalmazza.

Ezen írások egy kivételével² korábban már magyar nyelven megjelentek (kettő jelen folyóirat hasábjain), kimaradt viszont a kötetből a bibliográfiába felvett néhány rövid recenzió, elő- és utószó, az eredetileg angol nyelvű írások legnagyobb része, s ami talán a legfőbb hiányosság, a kötet nem tartalmazza Csontos László 1985-86-os híres előadásainak anyagát, melyek révén a magyar szociológusok és közgazdászok talán először kaptak bevezetést a racionális döntések elméletébe. Továbbra is áll tehát, amit Gál Róbert jegyzett meg még 1999-ben (Gál 1999: 422): „Kiadásukat érdemes lenne megfontolni.”

A kötetben szereplő 18 írás, mely az elméleti és gyakorlati társadalomtudományos problémafelvetések rendkívül szűkes körét fogja át, négy csoportra oszlik: ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás (empirikus beszámolók) és esszék. Az egyes szövegek elhelyezése, csoportosítása vitatható, mindenesetre az összeállítók szándéka szerint az életmű egységes olvasatát teszi lehetővé. S ehhez tudnunk kell, hogy Csontos életműve nemcsak tragikusan korán szakadt félbe, de munkásságának mintegy két évtizede során a tanulmányírás csupán „a jéghegy csúcsát” jelentette: iskolateremtő egyéniség volt, akinek számára az eredeti szövegek hozzáférhetővé tétele és a tanítás ugyanolyan fontos feladatot jelentett.

¹ A műjegyzékben nem szerepel (a publicisztikai jellegű írásokon túl): Meir Kohn: *Bank- és pénzügyek, pénzügyi piacok*. (A magyar kiadást gondozta, kontroll-szerkesztette Csontos László) Budapest: Osiris-Nemzetközi Bankárképző, 1998.

² Optimalizáció, szabálykövetés és a situációs elemzés módszertana (Társszerző: Richard N. Langlois). Eredeti megjelenés: Optimization, Rule-Following, and the Methodology of Situational Analysis. In: U. Maki-B. Gustaffson-C. Knudsen (eds.) *Rationality, Institutions and Economic Methodology*. London: Routledge 1993. Nagy László Ábel fordítása a kötetben: 49-68. o.

2.

A „jéghegy csúcsa”-jelenség a kötetbe felvett ismeretelméleti és módszertani írásokban tükröződik leginkább: mozaikszerűen, főként tömör előszavakból bontakozik ki Csontos álláspontja a társadalomtudományok legáltalánosabb kérdéseiről.³ Ezt az álláspontot negatíve úgy határozhatjuk meg, hogy Csontos úgy kíván szakítani az empirikus társadalomkutatás „boldog metodológiai öntudatlanságával” (205. o.), hogy eközben, úgy tűnik, meg sem érintették „a marxista társadalomfilozófia és a reformtudományok” (uo.) eszméi.

Ehelyett a szociológia klasszikusai (Durkheim, Weber) és klasszikussá váló kortárs szerzők (Olson, Hirschman) kapcsán a társadalomtudományos elméleteket időtállóvá, értékessé tevő módszertani jellemzőket rekonstruálta (empirikus megalapozottság, interpretatív erő, tudományos termékenység; 13. o.), felmutatta az alapföltevések „racionális (ész- vagy tényérveken nyugvó) kritikájának” szempontjait (a kritizált föltevés érvényessége határainak kijelölése, alternatív vagy kiegészítő föltevések bevezetése, a föltevések következményeinek „módszeres, aprólékos elemzése”; 15. o.). Kifejtette az explikáció fogalomképzési módszerének kritériumait⁴ (pontoság és világosság, hasonlóság, relatív egyszerűség, tudományos termékenység; 30–31. o.). Rekonstruálta a holisztikus funkcionális érvelés (22–25. és 40–42. o.), az intencionális (37–39. o.), illetve a deduktív-nomologikus magyarázat (26–28. o.) logikáját; avagy például, immár az explikáció módszerével a „kollektív tudat” durkheimi fogalmát világította meg (19–22. o.).

Az első rész végén szereplő, Weber gazdaságelméleti álláspontját rekonstruáló (30–45. o.) és a R. N. Langlois-val közösen írt, immár a társadalomelméleti fejezetbe sorolt, a szituációs logikai elemzés paradigmáját bemutató (49–68. o.) két tanulmány egymáshoz szorosan kapcsolódik. Ez utóbbi módszertani paradigma lényege így határozható meg: „A weberi tradícióból ...kialakult szituációs elemzés módszere meghatározott eredményeket próbál levezetni anélkül, hogy nyíltan megkérdőjelezné a gazdasági cselekvő szabad akaratát. ...[A] szereplőt olyan szituációba helyezi, mely meghatározott vonalak mentén irányítja viselkedését, továbbá feltételezi, hogy a szereplő képes értékelni a szituációt, és a számára leginkább kívánatos cselekvést ki tudja választani az észlelt alternatívák halmazából.” (55. o.) A weberi tradícióhoz való kapcsolódás pedig abból érthető meg, hogy Weber nemcsak a pszichológiai redukcionizmust utasította el, hanem „a módszertani monizmus *szélsőséges* követelményeit” (33. o.) is. Ezek szerint a társadalomtudományok (jelen kontextusban elsősorban a közgazdaságtan) területén az elemzés kiindulópontja az emberi cselekvés, melyet (a megértő szociológia programja jegyében) intencionalisztikusan célszerű értelmeznünk, s nem valamiféle inger–válasz sémában (behaviourisztikusan), ahol az ágenseket „homályos pszichológiai ingerek”, avagy – a másik fronton – „rejtélyes társadalmi erők” mozgatják. Ehhez csatlakozik az a feltevés, hogy az emberek „a saját érdekeiket érintő ügyekben kalkulatív módon, azaz ebben az értelemben racionálisan cselekszenek” (36. o.).

³ A mozaikszerűség mindenesetre csak jelen kötetre értendő, hisz Csontos – mint az előszóból megtudhatjuk – „episztemológiai kérdésekről írt disszertációt” (7. o.).

⁴ Ugyanezt, kissé eltérő megfogalmazásban egy 1984-es, a kötetben nem szereplő előszóban (Csontos 1984: 5-6) is összefoglalta.

Ez természetesen csak az elemzés kezdete. Kérdés, hogy (1) e racionalitást szubjektív vagy objektív értelemben fogjuk-e fel, mennyire specifikáljuk (a racionalitás „vékony” és „vastag” koncepciója), illetve (2) hogyan jutunk el az egyéni cselekvéstől a kollektív jelenségek: intézmények, szabályok, viselkedési minták magyarázatához. Továbbá, az előbbiekhöz kapcsolódóan, (3) az emberi cselekvés és viselkedés „fogalmi spektrumában” (54–55. o. 14. lábjegyzet) hol helyezük el az egyént, illetve hogy a modellezés során az egyéni pszichológia szintjére, vagy a probléma-szituáció konstrukciójába építjük be az optimalizálás korlátait.

Csontos és Langlois terminológiája szerint az előbbi felel meg a „viselkedésközpontúság”, utóbbi a szituációs logika metodológiájának. Tanulmányuk középpontjában pedig annak kimutatása áll, hogy az előbbi alternatívák nem vágnak egybe a (neoklasszikus közgazdaságtannal példázható) korlátok közötti optimalizáció, illetve (a közgazdaságtan vonatkozásában az előbbi modell konstruktív bírálataként kidolgozott) korlátozott racionalitás, „kielégítő eredményre törekvés”, azaz a szabálykövetés viselkedési modelljének szembenállásával. Azaz mind a szituációs logikai, mind a viselkedésközpontú megközelítés követői alkalmaznak optimalizációs és szabálykövetést feltételező modelleket is (58–60. o.).

3.

Csontos értelmezésében a szituációs logika mint módszertani paradigma voltaképp csak elnevezésében különbözik a racionális döntések elméletétől (RDE) (206. o.), sőt, az utóbbi által „ajánlott magyarázó séma logikai struktúrája lényegében megegyezik a mikroökonómiai elmélet alapmodelljeinek szerkezetével” (207. o.): az elemzés kiindulópontja az individuális cselekvés, és pedig a célokat követő, intencionális cselekvés, amely a legalkalmasabbnak vélt eszköz kiválasztását jelenti több rendelkezésre álló lehetőség közül. (74., 90., 206–207. o.) Ezen a „közös módszertani platformon” (203. o.) helyezkednek el az RDE-hez tartozó különféle szubsztantív és formális modellek: (1) az individuális döntések elméletének típusváltozatai, (2) a játékelmélet, (3) a közösségi döntések elmélete, és (4) a társadalomtudományok ökonómiai ihletésű modelljei.

A kötetben nem találjuk meg az RDE rendszeres kifejtését,⁵ a figyelmes olvasó azonban rábukkanhat mind a négy csoporthoz kapcsolódó elemzésekre. Ami az egyéni döntések szintjét illeti, a kötetben megtalálható a döntéselmélet alapfogalmainak áttekintése (90–94. o.). Ugyanide kapcsolódik Csontos László több írása, melyekben úgynevezett döntéselméleti anomáliákkal foglalkozik (89., 94–101., 179–180., 245–247. o.), mint amilyen a *status quo*-hatás, a veszteségekkel szembeni averzió, illetve az akaratgyengesség, a szenvedélyek és a dinamikus inkonzisztencia.

Csontos egyszerű játékelméleti modelleken keresztül értelmez fontos gazdaságsszociológiai összefüggéseket, például az eltérő normákat követő munkások közötti stratégiai interakciónak az üzem teljesítményét befolyásoló hatását (105–108. o.), a gazdasági szervezetekben folyó elosztási járadékszerzés stratégiáit (108–112. o.). Hasonlóan, a politikatudomány „pozitív közgazdaságtani megközelítése” és a közösségi döntések

⁵ Ehhez lásd az általa összeállított kötetet (Csontos 1998) és az ott szereplő hivatkozásokat.

elméletének áttekintése során (74-79., 167-169. o.)⁶ is játékelméleti modell segítségével mutatja meg, hogy a tisztán redisztributív játékok magja üres, a játékosok az ajánlatok és viszontajánlatok soha véget nem érő körforgásába kerülhetnek, azaz ilyen esetekben a politikai folyamatok alapvető instabilitásával kell számolnunk. Az analitikus modell azután magyarázatot kínál bizonyos empirikus összefüggésekre, például arra, miért fogalmazzák meg másként a politika „lényegét” a kormányzó és az ellenzéki pártok, illetve hogy miért alakulnak a szükséges minimumnál szélesebb körű koalíciók (79. o.). Ugyancsak az „ökonómiai ihletésű társadalomtudományi modellek” közé tartoznak az Olson-paradoxonra épülő és utalásszerűen jelzett empirikus szaktudományi magyarázatlehetőségek is (13., 14., 28–29. o.).

4.

Természetesen korántsem csupán társadalomkutatási irányok lehetőségének felvetéséről esik szó a kötetben. A kötet terjedelmének harmadát-felét Csontos empirikus kutatásokhoz kapcsolódó írásai adják, melyek a Tárki keretében végzett két vizsgálat (*A költségvetés alakulásának közgazdasági és szociológiai tényezői* – 83–103., 166–182. o., *Az állam és polgárai* – 119–141., 142–165., 183–200. o.) eredményeit mutatják be.⁷ Mindkét kutatás a kilencvenes évek (és részben napjaink) Magyarországnak igen fontos gazdaság- és szociálpolitikai kérdéseire kapcsolódik: az úgynevezett államháztartási reformhoz, a költségvetés bevételeihez (adó tudatosság) és kiadásaihoz (fiskális járadékszerzés, a jóléti rendszer átalakítása). A két kutatási projekt közül kétségtelenül az utóbbi volt a nagyobb szabású (a kérdőíves felmérés és – újdonság jelleggel – a kísérleti közgazdaságtan módszereit egyaránt alkalmazta) s egyben a hevesebb vitát kiváltó (lásd Ferge 1996, Vita... 1997).

Az állam és polgárai című kutatásnak, melyről Csontos László a Kornai Jánossal és Tóth István Györggyel közösen írt tanulmányokban beszámolt, az a kiinduló hipotézise, hogy „a szavazópolgárok torzítottan érzékelik az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával, valamint a kormányzati programok költségeivel kapcsolatos fiskális paramétereket” (119. o.), azaz (1) adó tudatosságuk (a közterhek és az állami kiadások közötti összefüggéssel kapcsolatos ismereteik) hiányos(ak), (2) fiskális illúzió és (3) a *status quo*-hatás áldozatai (alábecsülik a kormányzati programok valódi költségeit, illetve irracionális módon ragaszkodnak szerzett jogaikhoz). Az előbbieket kiegészíti az a hipotézis, hogy (4) miután a megkérdezettek „adó tudatlanságát” és fiskális illúzióit a kérdezőbiztos információi segítenek eloszlatni, enyhül a *status quo*-hatás, azaz a válaszadók kevésbé ragaszkodnak a változatlan mértékű ál-

⁶ Mellékes filológiai megjegyzésként ide kívánkozik, hogy a 74. o. utolsó két és a 75. o. 1–4. bekezdése (Meszerics Tamás fordítása angol nyelvű kéziratból), illetve a 167. o. utolsó, a 168. o. 1–3. bekezdése, a 169. o. 3–8. sora és 2. bekezdése (amely eredetileg is magyarul jelent meg) szinte azonos szöveget tartalmaz, a fordításból adódó terminológiai eltérésektől eltekintve.

⁷ A két témához kapcsolódó öt tanulmány kötetbeli elhelyezése, amint az oldalszámokból látható, nem a legszerencsésebb. Ám még e probléma kiküszöbölése után is marad egy másik, különösen az utóbbi három írással kapcsolatos nehézség: az egymást követő szövegek közti nagyfokú redundancia. Márpedig ha a kötet nem elsősorban kritikai kiadás (amit például az említett kimaradt szövegek léte jelez), hanem felsőoktatási tankönyv (lásd 4. o.), akkor az azonos szövegek (s az olykor háromszor is megjelenő azonos táblázatok) többszörös megjelenése nem látszik indokoltnak.

lami szerepvállaláshoz. A „percepciók torzulások” mögött természetesen olyan politikai, intézményi tényezők is meghúzódnak, mint „az adórendszer bonyolultsága és jövedelemrugalmassága, a kormányzati kiadások és programok adóbázisainak összekuszálása, az államháztartáson belüli keresztfinanszírozás gyakorlata, valamint az államadósság finanszírozásának átláthatatlansága” (179. o.).

A vizsgálat az egészségügyi ellátásra (kórházi kezelés, gyógyszer), a nyugdíjrendszerre és a felsőoktatásra terjedt ki. A kutatási eredmények csak részben igazolták a kiinduló feltevéseket, s az adatok interpretációja (sőt, mint szokás, már a kérdések megfogalmazási módja is) a szerzők által előre megfogalmazott fenntartások és a többnyire óvatosan levont tanulságok mellett is éles vitákat váltott ki. Azt hiszem, a számszerű eredményeknél érdekesebb lehet néhány általánosabb, kritikai tanulság kiemelése.

Kiderült, hogy a megkérdezettek nem ismerik pontosan az egyes közjavak költségeit. Ám ez egyes vizsgált esetekben irreális követelmény is volna, másrészt a válaszadók sok esetben nem alá-, hanem fölébecsülték a rájuk eső költségeket. További probléma, hogy nem ismerünk összehasonlító adatokat, sem más országokkal, sem például az egy évben valamilyen típusú magánfogyasztásra költött összeg becslésével kapcsolatban, sőt, olykor maguk a „valós” adatok is csupán szakértői becslés formájában állnak a politikai döntéshozók, illetve a kutatók rendelkezésére (Vita... 1997: 111., 121., 123. o.)

A kutatók által felkínált alternatív intézményi megoldások (129., 199. o.): (1) központosított állami megoldás, (2) vegyes konstrukció, (3) piaci megoldás közül egyik mellett sem alakult ki markáns többség. A költségekről szóló, tájékoztatással összekapcsolt következő kérdés esetében viszont a többség a vegyes megoldásra szavazott, az állami megoldás támogatóinak aránya pedig csökkent. Ugyanakkor a hozzászólások, sőt néhol maguk a szerzők is megfogalmazzák, hogy a három lehetőség nem kellően árnyalt, pontos. Például nem volt világos, hogy az „állami megoldás” nevű alternatíva regulációt, kötelező igénybevételt, állami finanszírozást jelent-e, vagy a szolgáltató intézmény tulajdonviszonyaira vonatkozik (Vita: 120–121. o.); a kötelező biztosítás működése sem zárja ki az önkéntes kiegészítő pénztárak működését; „például a kórház-finanszírozásban kifejezetten a »vegyes« megoldások képviselik az igazán piacokonform megoldást” (189. o.); három lehetőség közül a közép-ső választása maga is egyfajta „döntésméleti illúzió” (az arany középut preferálásának) következménye lehet (Vita: 116. o.).

A leginkább problematikusak a kutatás azon normatív következtetései (163–164. o.), melyek az állampolgári informáltság növelése érdekében „az egész társadalomra kiterjedő pedagógiai vállalkozást” emlegetnek, másutt pedig „az államháztartási reform elfogadtatásához” szükséges „egész sor információs, kommunikációs és marketing-problémáról” beszélnek (181. o.). Ezzel kapcsolatban – bizonyos rosszízű reminiscenciáktól függetlenül is – felvethető néhány óvatosságra intő szempont. Először: „a bürokratikus vagy állami megoldásokkal kapcsolatos negatív tapasztalat, ha párosul a szabad piacba vetett ösztönös hittel, könnyen vezethet a piaci megoldásokkal kapcsolatos illúziókhoz” (Vita 111. o.). Másodsor, mivel az állami jóléti-szociális szerepvállalás Nyugat-Európában is számottevő mértékű, a megkérdezettek, illetve a „posztoszocialista” választópolgárok preferenciái nem magyarázhatók mindenestül az „ancien régime-hez való szellemi, ideológiai és érzelmi kötöttségekkel”. Továbbá, ha a preferenciákat ilyen politikai-történelmi okok helyett valóban a RDE normatív kritériumaitól való eltéréssel, pszichológiailag magyarázzuk, figyelembe kell vennünk.

hogy az is lehetséges, hogy a polgárok a jóléti programok hasznait, illetve a kockázatok egyes fajtáit is alulbecsülik (azaz felmerül a „paternalizmus” szükségessége). Végül egyáltalán nem biztos, hogy a probléma gyökere (a járadékszerzés és az altruizmus mellett) egyedül az információhiány volna, amely alól a demokratikus közösség az illúzióktól mentes kutatók és néhány felvilágosult döntéshozó vezetésével képes volna megváltani önmagát.

5.

Lehetséges ugyanis – s ezzel elérkeztünk gondolatmenetünk befejező részéhez, az RDE korlátainak kérdéséhez –, hogy az RDE egyének preferenciarendszerére vonatkozó feltevései nem tarthatók. Ezzel kapcsolatban lássunk egy hosszabb idézetet Csontos László Király Júliával és László Gézával közösen írt, *Az ezredvégi nagy horizontgás* című esszéjéből, melynek célja „a »pénzvilággal kapcsolatos félelmek« összevetőinek megragadása és a közgazdaságtan néhány eredményével való szembevetése” (209. o.). Miután a szerzők kifejtik, hogy az említett „félelmek”, a pénzvilág uralmáról szóló tézisek mellett felsorakoztatott érvek nem állják meg a helyüket, így folytatják:

„Ha olyan nézetek racionális megvitatására törekszünk, amelyeket sem empirikus, sem pedig teoretikus érvek alapján nem tudunk kritizálni, akkor a megértés és a racionális diszkusszió lehetőségének megteremtése érdekében az adott álláspont normatív hátterét és módszertani gyökereit kell feltárnunk. Az uralmi tézis normatív alátámasztása [...] a piacok által képviselt – tőke- és pénzelszámoláson nyugvó – formális-kalkulatív racionalitás *értékracionalitás* szerinti korrigálásának igényét jelenti.

...A probléma formális szerkezete durván a következő: a közgazdasági elmélet egyik fontos, ám többnyire burkolt előfeltevése értelmében a piaci szereplők preferenciái eleget tesznek az úgynevezett *arkhimédészi axiómának*. Vannak azonban olyan preferenciarelációk, amelyek nem ilyenek, például az úgynevezett *lexikografikus rendezés*. Az értékracionális elvek alapján történő cselekvés lexikografikus preferenciákon nyugvó cselekvést jelent.” (213. o.)⁸

Majd hozzátesszik: „a kérdés számunkra is az: hogyan lehet intézményes biztosítékokat teremteni, amelyek szavatolják, hogy az ökonomiai racionalitás érvényesülése a jog, a vallás, a politika, a tudomány és a művészet világában vagy akár az üzleti életben ne párosuljon az arkhimédészi axióma korlátlan érvényesülésével, azaz hol és hogyan lehet az értékracionális preferenciákon nyugvó individuális cselekvés számára valamilyen mozgásteret megmenteni? E kérdést azonban véleményünk szerint egyértelműen el kell választani a piacok értékracionális alapelvek jegyében történő általános korlátozásának, megrendszabályozásának, eltörlésének problémájától.” (214. o.)

⁸ Niemelés tőlem – Cs. P. Az arkhimédészi axióma és a lexikografikus rendezés formális definícióját tartalmazó két lábjegyzetet elhagytam. Az előbbi durván azt mondja, hogy például az x és y jószág különböző mennyiségeit tartalmazó jószágkosarak közötti választás esetén mindig lehetséges annyival megváltoztatni y mennyiségét, hogy a preferencia iránya egy kevesebb x -et tartalmazó kosár felé forduljon. Az ilyen kalkuláció valóban „egydimenziós” (213. o.). Ezzel szemben lexikografikus rendezésnél egy kevesebb x -et tartalmazó kosár preferálása nem érhető el csupán y növelésével, azaz „nincs olyan ‘valuta’ (pénz, hatalom, befolyás...), amelyet arra lehetne felhasználni, hogy a cselekvőt kompenzáljuk a másik jószág mennyiségének vagy értékének csökkenése miatt” (5. lábjegyzet).

Csontos már 1986-ban is ehhez hasonló kérdéseket fogalmazott meg, amikor arról beszélt, hogy a gazdaságszociológián belül folyó viták részben „a piaci intézmények társadalmi és történelmi szerepének [normatív] megítélésével kapcsolatos nézetkülönbségekre vezethetők vissza:

...Rezignáltan tudomásul kell-e vennünk (netán üdvözlőnünk kell-e) azt a tényt, hogy a piac által szervezett emberi kapcsolatok kikerülnek az etika, a vallás és a politika fennhatósága alól, avagy éppen ellenkezőleg – mondjuk: a romantikus antikapitalizmus szellemében – kétségbe kell vonnunk a piac intézményeinek öntörvényűségét, és a piaci kapcsolatok etikai, vallási, politikai elvek jegyében történő »megrendszabályozását« kell célul kitűznünk?» (17. o.)

A probléma tehát, ha úgy tetszik, a megfigyelt egyének preferenciáinak kérdéséből (amelyekről *non est disputandum*) a kutató preferenciáinak kérdésévé válik. Ez utóbbi kérdés azonban már nem része, legfeljebb peremfeltétele a tudományos diskurzusnak. Éppen ezért van Csontos meglehetősen lesújtó véleménnyel a RDE tudásszociológiai értékelésének hasznosságáról. Az ilyen elemzés ugyanis ahelyett, hogy érdemben vizsgálná „az adott kutatási program tartalmi összetevőit vagy esetleges eredményeit”, „az álláspont képviselőinek hátsó szándékaira, mögöttes motívumaira” összpontosít és torz személyiségstruktúrájukra utal (208. o.). Ezzel szemben Csontos szerint „bár az emberi döntések racionálisak, nem kizárólag gazdasági megfontolások vezérelhetik őket. Ilyen döntésnek tűnik például a versengő tudományos elméletek vagy alternatív módszertani programok közötti választás.” (69. o.)⁹

Mármost ha elfogadjuk, hogy (a fent idézettek értelmében) valamely álláspont normatív hátterének feltárására csak empirikus és teoretikus érvek hiányában, továbbá a racionális diskusszió megteremtése érdekében kerüljön sor, akkor az említett „leleplező szándékú” tudásszociológiai elemzés épp az utóbbi feltételnek nemigen felel meg.

Ami pedig az első feltételt illeti, éppen elég helye van még az RDE eredményei körül folyó társadalomtudományi vitákban mind az empirikus, mind a teoretikus érveknek. Csontos László írásai többek között e vitákhoz jelentenek rendkívül értékes hozzájárulást.

Irodalom

- Csontos László 1984. Előszó. In: Némedi Dénes (szerk.) *Munkamegosztás – kooperáció – technika. Válogatás a német gazdaságszociológia történetéből*. Budapest: Művelődési Minisztérium. [Szociológiai Füzetek 35.]: 5–6.
- Csontos László (vál.) 1998. *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium [Szemeszter könyvek]
- Ferge Zsuzsa 1996. Az adótudatosságról és az állam felelősségéről. Hevenyészett első válasz Csontos–Kornai–Tóth cikkére. *Századvég*, új folyam (3) (tél), 154–162.
- Gál Róbert Iván 1999. Csontos László (vál.) *A racionális döntések elmélete*. Recenzió.] *BUKSZ*, 11: (4), 419–423.
- Vita az adótudatosságról 1997. [Csaba Iván, Hetényi István, Király Júlia, Molnár Attila Károly, Pete Péter, Szamuely László, Veress József hozzászólása.] *Századvég*, új folyam (4) (tavasz), 109–143.

⁹ Vö. Peter Abell híres kérdésével: „*Is rational choice theory a rational choice of theory?*”

EGY ÚJ ELITMODELL FELÉ

John Higley–Lengyel György (szerk.)

Elites after State Socialism: Theories and Analysis

(Lanham: Rowman & Littlefield, 2000)

Még a múlt év vége felé jelent meg ez az elitkutatásokban minden bizonnyal sok hivatkozást és méltatást kapó mű, melynek létrehozatalában magyar kutatóknak is komoly szerepük volt. A két szerkesztő *John Higley*, a Texasi Egyetem Ausztrál Tanulmányok Központjának vezetője, és *Lengyel György*, a BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének vezetője. A kötetben 13 tanulmány kapott helyet, az elméleti kereteket bemutató bevezető után hat cikk foglalkozik a kelet-európai politikai elitváltással, majd öt anyag a gazdasági elitben végbement változásokat elemzi, országonként. A kötet zárófejezete az elitelmélet huszadik századi útját vázolja fel, s a szerzők arra a kérdésre próbálnak meg választ találni, hogy mi magyarázhatja az elitkutatások népszerűségének ingadozását. Ismertetésemet ez utóbbi tanulmánnyal kezdem, majd részletesen összefoglalom Higley és Lengyel bevezető tanulmányát, amiben a szerzők a további elitkutatásokban jól használható modellt vázolnak fel. Ezt követően az egyes országokban végbement politikai és gazdasági elitváltozásokról készült tanulmányok főbb mondanivalóját foglalom össze.

* * *

A politika változások elitközpontú magyarázatainak (Weber, Pareto, Mosca, Michels) tudományos kedveltségében a század eleji fellendülést követően hanyatlás állt be, elsősorban a marxista társadalmiváltozás-magyarázatok elterjedtségének növekedése miatt. A legtöbb elméletlörténész az 1929–33-as „nagy válság” időszakára teszi az értelmiségi közvélemény-formálók tömegeinek „balra”, azaz a marxizmus különböző irányzataihoz történő fordulását. Az intellektuális klímában végbement változás természetesen a marxizmussal rivalizáló tudományos magyarázati modellek népszerűségére is kihatott: az elitparadigma híveinek és gyakorlóinak száma jelentősen csökkent, tudományos befolyásuk megszűnt, a nácizmus bukását követően pedig még a fasizmus igaztalan vádjával is szembesülniük kellett az elmélet képviselőinek. A második világháború után a nyugati világban megszilárduló liberális demokráciák belső kritikusai is a marxizmus különböző irányzatainak talaján állva fejtették ki társadalomkritikájukat, s azt állították, hogy az elitparadigma konzervatív, leegyszerűsített és antidemokratikus megközelítés. De a „harmadik világ” új elitjei és az itt végbemenő változások kutatói is inkább a marxista megközelítéseket alkalmazták az ott végbemenő politikai változások magyarázatában, semmint az események első szemügyre vétele alapján magától értetődő elitközpontú vizsgálatokat. John Higley és *Jan Pakulski* szerint az intellektuális klímában a század utolsó két évtizedében beállott újabb változás, a marxizmustól történő elfordulás kellett ahhoz, hogy az elitek tanulmányozása az ezredfordulóra ismét kedvelt társadalomkutatói vizsgálati tereppé

váljon. Az elitelmélet huszadik század végi újravirágzása annak köszönhető, hogy komoly magyarázó erővel rendelkezett három konkrét történeti-politikai eseménysorozat magyarázatában: a kelet-ázsiai „kis tigrisek” gazdasági fejlődésében és politikai demokratizálódásában, a kommunista rendszerek rendkívül lassú változásában és végül a kelet-európai kommunista rezsimek összeomlásában és az itt végbement demokratikus és piaci átalakulásban. A szerzők szerint mindhárom eseménysorozat az adott országok elitszereplőinek értékeiből, céljaiból, politikai stratégiájából és konkrét cselekedeteiből érthető meg, semmint osztályok vagy más társadalmi kollektívák működéséből.

John Higley és Lengyel György bevezető tanulmányukban az új elitkutatásokhoz nyújtanak elméleti fogódzókát. A két neves elitkutató ideáltípusokat dolgoz ki arra nézvést, hogy a különböző politikai rendszereknek az elitek milyen struktúrája és cirkulációja felel meg. A modell statikus és dinamikus része két-két dimenziós, a statikus almodell (az elitek struktúrája) négy ideáltípust foglal magába: a *konszenzuális* elitét (ami a megállapodott demokráciák jellemzője), a *széttagozódott* elitét (ami a még meg nem állapodott demokráciákban fordul elő), az *ideokratikus* elitét (a totalitárius és poszttotalitárius rendszerek jellemzője), és végül a *megosztott* elitét (ami tipikusan tekintélyuralmi és szultanisztikus rendszerekben fordul elő). A négy elitípust két szempont szerint különböztetik el a szerzők: a nemzeti elitszereplők társadalmi alrendszerek szerinti *elkülönültsége* (differentiation) és az elitszereplők *összetartása*, egysége (unity) alapján. Az elkülönültség az elitszereplők közti társadalmi heterogenitással, szervezeti sokszínűséggel és az államtól és egymástól való függetlenséggel mérhető. Az összetartásnak két dimenzióját különböztetik el: a normatívát, mely a közösen osztott nézeteket, értékeket és főleg informális politikai cselekvési szabályokat foglalja magába, illetve az interaktívát, mely pedig azoknak a csatornáknak és kapcsolathálóknak a milyenségére vonatkozik, amiken keresztül az elit aktorok a döntéshozatali folyamatokat befolyásolni tudják.

Konszenzuális elitről akkor beszélhetünk, ha a különböző nemzeti elitszereplők differenciáltsága széles, és erős az elitek összetartása. Széttagozódott elit esetén az elitszereplők szintén jelentősen elkülönülnek egymástól, ám gyengék az őket összekötő kapcsok. Az ideokratikus és megosztott elitek a társadalmi modernizációban viszonylag hátrébb levő országokban fordulnak elő, ott, ahol az elitek elkülönülése nem haladt eléggé előre. Ideokratikus elitek esetén az elitszereplők összetartása erős, megosztott eliteknél pedig gyenge.

Higley és Lengyel modelljének másik, dinamikus eleme az elitek cserélődésének ideáltípusait vázolja fel. Hasonlóan a statikus részhez itt is két dimenzió mentén különböztetik el az ideáltípusokat: az elitcserélődés *mértéke* és *módja* alapján. Az elitek cserélődésének mértéke alatt azt értik, hogy milyen széles az elitváltásban érintett pozíciók köre, illetve hogy az elitől milyen messzi pozíciót betöltő emberek váltják fel a korábbi elit aktorokat. Az elitcserélődés módja kétféle lehet: fokozatos és egyben békés, illetve gyors és (erőszakkal) kikényszerített. A két dimenzió alapján elkülönített négy cserélődési ideáltípus a következő: *klasszikus* cirkulációról beszélünk, amikor a cserélődés átfogó és békés természetű; szintén fokozatos, de csak szűk hatókörű a *reprodukciós* cserélődés; az elitek *lecserélése* (replacement circulation) következik be, amikor is a cserélődés az elitpozíciók betöltőinek nagy részét érinti és hirtelen megy végbe, néha némi erőszakkal; és végül a *kvázi-*

lecserélés, amikor a hirtelen elitcsere csak a vezető pozíciót betöltők egy, az elitcsoportok küzdelmében alul maradó csoportját érinti.

A két szerző a modell statikus és dinamikus részét azzal a feltételezéssel köti össze, hogy a statikus részben bemutatott politikai rendszerek mindegyikéhez hozzárendeli az elitek cserélődésének egy típusát: a konszenzuális elitek létrejöttét és fennmaradását az elitek klasszikus típusú cserélődése teszi lehetővé; széttöredezett elitek esetén a cserélődés reprodukciós jellegű, ideokratikus elitek úgy jönnek létre, hogy a korábbi elitet lecserélik; megosztott elitek pedig szűkebb körű, kvázi-lecserélés eredményeként alakulnak ki.

A tanulmány második részében a szerzők a kelet-európai posztkommunista országok átalakulását vetik össze ezekkel az ideáltípusokkal. Elemzésük a kötet többi tanulmányának összefoglalását adja, mégpedig olyan formában, hogy az egyes kelet-európai elitátalakulásokat megpróbálják egy-egy cserélődési ideáltípushoz hozzárendelni. A posztkommunista átalakulást két részre bontják: egyrészt az átalakulás közvetlen időszakára (1988–1994), másrészt pedig az 1994 óta eltelt időszakra. Az átalakulás idején a klasszikus cserélődés ideáltípusát a lengyel, a magyar és részben a cseh-szlovák közelítette meg. A bolgár és 1992 után a szlovák elitcserélődés a reprodukciós típusba volt sorolható, míg a horvát eset egy ideokratikus elit másikkal történő lecserélést példázta, a szerb pedig a kvázi-lecserélés ideáltípusához állt a legközelebb. Az orosz elitek struktúrájára és cserélődésének mikéntjére vonatkozóan a szerzők álláspontja az, hogy az orosz elitek széttöredezetek voltak és maradtak az átalakulás előtt, alatt és után is.

Az 1994 óta eltelt évek azt mutatták, hogy a rendszerváltozás időszakának elitcserélődési mikéntje és az akkor létrejött elitstruktúra nagyban rányomta bélyegét az egyes országok átalakulására: Magyar-, Lengyel- és Csehországban a konszenzuális elitek megerősödésével a demokratikus struktúra konszolidálódott, Szlovákiában (legalábbis 1998-ig), Bulgáriában és Oroszországban az elitek széttöredezettsége fennmaradt, s a demokratikus konszenzus továbbra is gyenge.

* * *

A politikai elitekről készült tanulmányok sorát a *Pavel Machonin* és *Milan Tucek* készítette csehországi beszámoló nyitja. A két szerző szerint Csehországot a kilencvenes évek közepéig mérsékelten konzervatív elitek vezették, akiket a magasabb iskolázottságú fiatal és középkorú generációk, valamint a vállalkozók támogattak. Az eliteken belül domináns pozícióban a nagyvállalatok tulajdonosai, a hivatásos politikusok és a magasabb pozíciójú állami hivatalnokok voltak. Az egyes alrendszerek elitjeit ugyanakkor erős különbségek jellemezték: a politikai elit erősen megosztott volt a jobb- és baloldal között, a gazdasági elitben komoly és eldöntetlen verseny folyt a dominanciáért, a kulturális elitben pedig szintén erős volt az ellentét a fiatal és az idősebb, valamint különböző szakterületi elit aktorok között. A szerzők által készített, illetve elemzett 1994 és 1997 közötti empirikus elitvizsgálatok szerint 1996-ot követően a politikai elitek erős megosztottságát fölvaltotta a vezető pozíciókért folyó szabályozott versengés. A gazdasági elit cserélődését inkább a reprodukció jellemezte, a kulturális elitét pedig a cirkuláció és a reprodukció együttesen: a politikai és ideológiai, valamint a csökkenő állami támogatás elosztása körül kelet-

kezett ellentétek a reprodukció ellenében, viszont a korábban fölhalmozott kulturális erőforrások a folytonosság irányába hatottak.

John A. Gould és *Soňa Szomolányi* Szlovákiáról készült elemzéséből sok újat tudhatunk meg arról, hogy mi lehetett Vladimir Meciar politikai sikereinek a titka. A szerzők szerint Meciar és politikai mozgalmának tagjai sorozatos diszkurzív sikereikkel alapozták meg választási győzelmeiket: a szlovákiai választókat két csoportra, „jó szlovákokra” és a szlovák állam önállóságát ellenzőkre osztották. Érvelésük szerint Meciar és mozgalma a szlovák függetlenség megteremtésével az alapító atyákat megillető egyedálló karizmatikus legitimációra tett szert, olyanra, amivel a Meciarral egyet nem értő politikai szereplők nem rendelkeztek, s így azzal a joggal sem bírtak, hogy a szlovák államot irányítsák. A szlovák államiságot védő hazafias érvelés különösen az iskolázatlan falusi választók körében volt népszerű, míg az elitből elsősorban a nagy iparvállalatok tulajdönt szerző menedzserei és a régi nőmenklatúra tagjai támogatták, azok, akik kapcsolataikat kihasználva a magánosítás során sikerrel jutottak üzleti tulajdonhoz. Az 1998-as választásokat követően felálló Meciar-ellenes koalíció első néhány hónapos működéséből a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy az ország megindult az elitek egységesedése és egy stabil demokratikus berendezkedés kialakulásának irányába.

Tőkés Rudolf a magyar politikai átalakulás elitvonalkozásairól ad áttekintést a magyar viszonyokat kevésbé ismerő olvasónak. Fő következtetése az, hogy a magyar demokratikus intézmény- és legitimitásépítési folyamat pozitív eredményeket hozott, és többé-kevésbé sikerült elfogadtatni a választópolgárokkal az új politikai berendezkedést. Az elfogadottság mikéntjét Tőkés toleráltsággként jelöli meg, vagyis a politikai intézményrendszer szerinte még nem érzik teljes mértékben magukénak a magyar választópolgárok.

Bogdan Mach és *Włodzimierz Wesolowski* egy 1996-ban a lengyel politikai elit körében végzett felmérés eredményeit ismertetve arra a kérdésre kerestek választ, hogy a lengyel politikai elit szervezeti és ideológiai széttagozottsága ellenére az ország miként volt képes nemzetközi összehasonlításban sikeresen megoldani a piacgazdasági és demokratikus átmenet feladatát. A két lengyel szerző az adatok elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy az új rendszer kielégítő működését az okozhatta, hogy a sok szempontból megosztott lengyel politikai elit az átmenet alapvető kérdéseire adott válaszokban egyet tudott érteni. Így a politikai spektrum minden befolyásos szereplője egyetértett a piacgazdaságra való átmenettel és a parlamentáris demokrácia intézményrendszerének kialakításával. Ezt az egyetértést a szerzők „átalakulási korrektségként” aposztrofálták, s azt találták, hogy a politikai elit tagjainak feltételezése, miszerint az egyes pártcsoportok közt komoly világnézeti és ideológiai ellentétek húzódnak, nem állja meg a helyét, mivel a politikusok sokkal több dologról gondolkodnak azonosan, semmint az bennük tudatosult volna.

Hogy a demokratikus politikai berendezkedést sikerült-e már konszolidálni a posztkommunista Európa országaiban, komoly tudományos és politikai viták tárgya volt az elmúlt években. Egy parlamentáris demokráciát általában akkor tekintenek konszolidáltnak a szakértők, ha az adott ország elitcsoportjai elfogadják a demokratikus berendezkedést, és ha az elitek egyetértését osztják a társadalom szélesebb tömegei is. A politológiai szakirodalomban a demokratikus konszolidáció létrejöttének két modellje ismert. Az egyik és egyben a nagyobb népszerűségnek örvendő szerint

a demokratikus konszolidáció első lépése a demokratikus politikai játékszabályok létrehozatala, amit az elitcsoportok taktikai megegyezése tesz lehetővé. A demokratikus játékszabályok csak hosszabb folyamat eredményeképpen tesznek szert normatív támogatottságra az elitek, majd a szélesebb néprétegek körében. A demokrácia ennek az elsajátítási, magáévá tételi folyamatnak a végeredményeként nyer szilárd támogatást az adott országban. *Christian Welzel* szerint, aki a keletnémet átalakulás politikai összefüggéseit mutatja be, a volt NDK-ban a demokratikus politikai intézményrendszer sokkal gyorsabban és egyben másféleképpen konszolidálódott, mégpedig az *azonnali siker* (instant success) modelljének megfelelően. E modell szerint a demokratikus berendezkedés létrehozatala pillanatában bírja a nemzeti elitek és a lakosság normatív támogatását, konszolidációjához nincs szükség a másik modellben szereplő elsajátítási folyamatra. Welzer tanulmányában kidolgozza az azonnali siker modelljének ideáltípusát, majd pedig adatokkal bizonyítja, hogy Kelet-Németországban a demokratikus intézményrendszer már az újraegyesítés *előtt* konszolidálódott, tehát a volt NDK lakossága a demokráciára éretten lett tagja a közös szövetségi államnak. A szerző szerint e konszolidációt nem más, mint a keletnémet szolgáltató osztály nagy száma, döntő társadalmi befolyása és egyben demokratikus beállítódása tette lehetővé.

Mladen Lazić a szerb elitek elmúlt évtizedbéli működéséről készült tanulmányában a következőképpen összegzi a déli szomszédunknál végbement változásokat: a szocialista időszakban az elitek cserélődése az uralkodó osztály újratermelődésének volt része, míg a posztszocialista világban az elitek reprodukciója az új uralkodó osztály létrejöttének része. A szerb szocialista uralkodó osztály *Lazić* elemzése szerint sikeresen fékezte le a piaci és demokratikus átalakulást, mégpedig azzal a céllal, hogy megteremtse a feltételeket gazdasági és politikai erőforrásainak konvertálásához. A *feltartóztatott átalakulás* (blocked transformation) során a kommunista párt társadalmi monopóliumát sikerrel alakították át a régi uralkodó osztály tagjai olyan politikai és gazdasági dominanciává, ami az egymással politikai és gazdasági szálakon összekapcsolódó elit aktorok hatalmán nyugszik. *Lazić* adatai szerint például 1993-ban az új szerb vállalkozói elit hatvan százaléka (!) saját vagy szülői, esetleg élettársi kapcsolatok révén kötődött a kommunista uralkodó osztályhoz. A szerző adatai mind abba az irányba mutatnak, hogy a Kelet-Európában külön utas szerb politikai berendezkedés nem máshoz teremtett kedvező feltételeket, mint a régi uralkodó osztály hatalmának konvertálásához.

* * *

A kelet-európai gazdasági elitek átalakulásáról készített tanulmányok sorát *Dusko Sekulic* és *Zeljka Sporer* horvátországi beszámolója nyitja. A kommunista Jugoszlávia nyitottsága és reformista orientációja kedvezett egy olyan, a magyaréhoz hasonló menedzseri technokrácia létrejöttének, ami a horvát állam függetlenné válása és a piacgazdasági átalakulás során is megőrizte vezető gazdasági pozícióit. Mindez a gazdaságban az elitek újratermelődésének irányába hatott. Voltak viszont olyan tényezők is, amik az elitek cserélődésének kedveztek Horvátországban, így mindenképp a szerb és „jugoszláv” nemzetiségűek (a háborús körülmények között gyakran erőszak miatti) kiáramlása az elitpozíciókból. Helyüket a Turčinan elnök politikai

mozgalma által kinevezett vállalatvezetők foglalták el, s a szerzők szerint a Horvát Demokratikus Unióhoz (HDZ) kötődő politikai kapcsolatok voltak azok a legértékesebb erőforrások, amik az új gazdasági elitbe való bekerülésben, illetve bennmaradásban kamatoztathatóknak bizonyultak. A szerzők két, 1989-ben, illetve 1996-ban készített felmérés eredményét ismertetik, mely szerint az 1996-os vállalatvezetők 46,2 százaléka már 1989-ben is elitpozíciót foglalt el, s elitcserélődés mértéke 1989 után csak kissé növekedett meg. Az új vállalatvezetők a régivel összehasonlítva alacsonyabb iskolázottságúak, ami a *self-made-man* típusú vállalkozók elitbe kerülésének köszönhető, továbbá jelentős számú a külföldről hazatért és elitpozícióra szert tett horvát vállalatvezetők aránya is. A szerzők szerint a repatriáltak a Tudjman-féle kormánypárt egyik legbefolyásosabb csoportját alkották.

Bartha Attila és *Lengyel György* a gazdasági vezetőkről a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen 1990-ben és 1993-ban készített felvétel eredményeit ismertetik, arra a kérdésre keresve választ, hogy vajon helytálló-e Magyarországon a menedzseri kapitalizmus, illetve a pénzügyi szervezetek (különösen a bankok) gazdasági életen belüli dominanciájának hipotézise. Mint ismeretes, a menedzseri kapitalizmus elképzelése *Szelényi Iván* nevéhez kötődik, míg a bankárok meghatározó gazdasági szerepének feltételezése a kapitalizmushoz kritikailag közelítő politikai nézetek újratermelődő toposza. A szerzők ebben a tanulmányukban a különböző gazdasági elitcsoportok (menedzserek, bankárok, gazdaságpolitikusok) szerzett és öröklött gazdasági, kulturális és társadalmi erőforrásait, valamint a gazdasági átalakulás mikéntjéről kialakított nézeteit hasonlítják össze, és arra a következtetésre jutnak, hogy nem indokolt bármelyik elitcsoport mások feletti dominanciájának feltételezése, mivel ezek a versengő csoportok egymást kölcsönösen kontrollálják. Ugyanakkor adataik azt is mutatják, hogy a gazdasági elitben a legtöbb szerzett és öröklött társadalmi és kulturális erőforrással a bankárok rendelkeznek, vagyis a banki vezetők kiválasztódásában működő társadalmi mechanizmusok a magas szintű gazdasági képzettséget, a nyugatias piaci ismereteket és a városi középosztályi hátteret részesítik előnyben.

Az orosz gazdasági elitről, azon belül is kiemelkedően az olajipari vezetőkről készült tanulmány a magyar olvasó számára talán az egyik legizgalmasabb anyag, s ez a Borsodchem minapi orosz felvásárlásának megértését is könnyebbé teszi. *David Lane*, az orosz átalakulás neves szakértője több forrásra építő, sokrétű dolgozatában bemutatja az orosz olajipar magánosításának történetét, azt, hogy miként jöttek létre a Lukoil és a hozzá hasonló nagyságrendű olajipari konglomerátumok, illetve ezek a cégek miként szereztek tulajdont az orosz gazdaság (benne a média) különböző ágazataiban, s miként kapcsolódnak össze a bankok és az olajipari cégek. Lane kimutatja, hogy az olajipari cégek vezetői és tulajdonosai a bankárokkal szemben nem az állam- és pártapparátusból érkeztek, hanem általában olajcégükben másztak fölfele a ranglétrán, addig, amíg a magánosítás és átszervezés révén vezető döntéshozói pozícióba nem jutottak. Az átalakulás tágabb összefüggéseit elemezve Lane az orosz gazdaságról mint egy kaotikus gazdasági formációról beszél, melyből hiányzik a gazdasági és társadalmi rendszerek összeműködése, ahol az elit mélyen megosztott, ahol az amúgy is gyenge államot a korrupció és a bűnözés tartja össze, ahol hiányzik a megfelelő politikai érdekartikuláció és ahol a piaci intézmények alapján véve

nem működnek. Mindez oda vezet, hogy a gazdasági csere a korrupciótól áthatott, lényegében az által működtetett társadalmi hálózatokban valósul meg.

Dobrinka Kostovának a bolgár gazdasági elitről készült anyaga egy olyan kelet-európai ország átalakulásába enged bepillantást, ami többnyire kiesik a magyar társadalomkutatók figyelméből, noha a bolgár eset legalább annyi hasonlóságot mutat a magyarral, mint a cseh vagy a lengyel. E hasonlóságnak talán az a legfőbb oka, hogy Bulgáriában sem módosultak a nemzetállami keretek, és a demokratikus berendezkedés kiépülése is a magyaréhoz hasonló menetrendet követett. Kostova három elit-felmérés eredményeit ismerteti, az elsőt 1990-ben, a legutóbbit pedig 1998 tavaszán hajtották végre. A bolgár gazdasági elit a két időpont között folyamatosan fiatalodott, és egyre inkább a magasan képzett, komoly kulturális és társadalmi erőforrásokkal rendelkező emberek váltották fel a régi gazdasági nómenklatúrát, illetve annak megmaradt reprezentánsait. Mindazonáltal a politikai „váltógazdálkodás” rányomta bélyegét a bolgár gazdasági elit cserélődésére is: a cserélődés felgyorsult 1990–94 között és 1997 után, amikor az antikommunista, polgári Demokratikus Erők Uniója volt kormányon, 1994 és 1997 között pedig a reprodukció volt erősebb, s ekkor a posztkommunista Bolgár Szocialista Párt kormányzott.

Róna-Tas Ákos és *Böröcz József* egy olyan tanulmányukat bocsátották közre a kötetben, ami korábban a Szociológiai Szemle 1997/2-es számában magyarul is napvilágot látott. A két szerző e munkájában az 1993-as, Szelényi Iván vezette elitfelmérés adatait ismerteti, azt feltárandó, hogy mely mechanizmusok játszhattak döntő szerepet a bolgár, a cseh, a magyar és a lengyel üzleti elitek kiválasztódásában.

* * *

Összefoglalásként néhány szót a Higley- és Lengyel-féle új elitmodellről, amely legfőbb erényének azt tartom, hogy irányt mutat a kelet-európai elitkutatásnak, miként lehet az elitek cserélődésének és reprodukciójának kérdéséből továbblépni. Az elitcsoportok elkülönültségének és összetartásának tanulmányozása révén a nemzetek közötti összehasonlítás is új dimenziókat nyerhet, és ezen keresztül magyarázatot kaphatnak a gazdasági teljesítményekben, nemzetközi elismertségben és a választási eredményekben mutatkozó különbségek. A kötetben helyet kapott tanulmányok azt mutatják, hogy jelentős (persze ha 5–7 évet történelmi léptékkal jelentősnek lehet nevezni) időbeli eltolódással ugyan, de az egyes országok az elitcsoportok normatív és interaktív összetartásának növekedése és az alrendszerenkénti elkülönülése és egyben megszerveződése révén egyre közelebb kerülnek a konszolidált demokráciák jellemző elitstruktúrához és cserélődéshez.

ILDIKÓ ASZTALOS-MORELL:
EMANCIPATION'S DEAD-END ROADS?
STUDIES IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT
OF THE HUNGARIAN MODEL FOR AGRICULTURAL
AND GENDER (1956–1989)*
(Uppsala: Acta Universitas Upsaliensis, 1999)

A nemek közötti kapcsolatok kérdése Magyarországon is egyre inkább az érdeklődés középpontjába kerül. A Balassi Kiadó például a múlt évben indította el a *Feminizmus és történelem* című sorozatát, 1999-ben a Szociális és Családügyi Minisztérium kérésein belül pedig megalakult a Nőképviselői Titkárság, amely a nőkkel kapcsolatos kutatásokat és kiadványokat is támogatja.

Nálunk azonban még mindig nagyon kevesen foglalkoznak ezzel a témával, meglehetősen vegyes fogadtatás mellett. Ezzel szemben Nyugat-Európában és főleg az Egyesült Államokban ez egyike a legnépszerűbb és legnagyobb támogatottságot élvező műfajoknak, azzal együtt, hogy nagyon sok olyan mű is napvilágot látott, amelynek tudományos értéke vitatható, és sokkal inkább a férfiellenes mozgalom terméke. A feminizmus „bélyegével” tehát nemcsak a hazai kutatóknak kell megküzdeniük, bár Nyugaton minden bizonnyal nyitottabb a tudományos közeg a téma iránt.

A nemek közötti kapcsolatok magyarországi alakulásának és a magyar nőknek a történetében tehát még nagyon sok a fehér folt, és ismereteink rendkívül hiányosak. Ezt a hiányt pótolhatja némiképp az *Emancipation's Dead-End Roads?* című könyv. A szerzőnő Svédországban él, az Uppsalai Egyetem szociológusa. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen néprajz szakon végzett, és valószínűleg ennek is köszönhető a magyar agrártársadalom iránti érdeklődése. A könyv nagy erénye az újszerű témafelvetésen túl, hogy rendkívül részletes összefoglalását adja a magyar szocialista agrárviszonyokkal kapcsolatos kutatásoknak és elméleteknek.

Nőkről, nemek közötti kapcsolatokról szóló művek esetén mindig nagyon fontos a szerző hozzáállása, kulturális, tudományos „hátere”. Más lehet fontos és hangsúlyos ugyanis egy spanyol, és más egy amerikai kutató számára. Svédországban a társadalmi együttélés szabályai rendkívül szigorúak és tradicionálisak. Egy ilyen közeg sokkal érzékenyebbé teheti a kutatót a társadalmi és nemek közötti kapcsolatok problematikájára. Mindemellett, mint Nyugat-Európában mindenhol, a *gender studies* Svédországban is kivívta létjogosultságát, és a tudományosan elismert irányzatok közé tartozik.

Sok szempontból talán nem véletlen, hogy Asztalos-Morell Ildikó érdeklődése a szocialista agrártársadalom kapcsán éppen a nemek közötti kapcsolatok felé fordult. A nők emancipálása a szocialista egyenlősítő ideológia egyik alaptétele volt. Az államszocializmus egy humánusabb társadalmat akart teremteni. Mindezt természetesen a bérmunkások körében képzelte el, úgy, hogy a háztartások szerepe csökken, és szerepüket fokozatosan a mindenre kiterjedő állam veszi át. A parasztság proletarizálása azonban a parasztság ellenállásának köszönhetően nem volt teljes, a parasztság ugyanis makacsul fenntartotta a háztartás alapú, tehát a családi munkán alapuló termelést.

* A szerző az Uppsala Egyetemen Gunilla Stömholm díjat kapott.

A könyv alapját statisztikai adatok, felmérések, törvények és rendeletek képezik, és ezt fűzte fel a szerző egy komoly elméleti bázisra. Három fő fogalmat használ, az első a nemi rendszer (*gender regime*), ami egy általánosabb fogalom, ide tartoznak a törvények, a különböző állami szabályozások, tehát minden, ami az állampolgárság nemi jellegét adja. A nemi szisztéma (*gender system*) ezzel szemben a termelési és újratermelési rendszeren belül mutatja be a munka nemi meghatározottságát. A legfinomabb kategóriában, a nemi modellben (*gender model*) pedig a szerző különbséget tesz férfi és női szférák között, és ezeket hierarchikus rendszerbe is foglalja. Ez a három kategória adja tehát Asztalos-Morell Ildikó vizsgálatainak elméleti keretét, és ezek segítségével a deduktív logika szabályainak megfelelően igazolja hipotéziseit.

Asztalos-Morell Ildikó kiemeli, hogy a szocialista állam alapelvei között kiemelkedő helyet foglalt el a mezőgazdaság kollektivizálása és a nők emancipálása. A könyv tulajdonképpen a kettő összekapcsolódását, közös megjelenését is bemutatja, miközben arra keresi a választ, hogy milyen összefüggések figyelhetők meg a gazdasági rendszer és nemi rendszer között. A nemek közötti kapcsolatok szocialista agrártársadalmon belüli alakulásának vizsgálata választ adhat tehát arra a sokak által keresett és vitatott kérdésre, hogy a gazdasági rendszerek átalakulása, átalakítása együtt jár-e, illetve elégséges-e a nemek közötti kapcsolatok átalakításához. A szerzőnő válasza egyértelműen nem. Hangsúlyozza, hogy a nemi hierarchia egy olyan állandó, évszázadok, sőt évezredek alatt egyetemesen belénk ivódott rendszer, amit még egy radikális gazdasági átalakítás sem képes lényegében megváltoztatni, sőt a nemi hierarchia normáihoz „ösztönösen” igazodni is fog. Az arányok kérdésében, tehát hogy mit sikerült és mit nem sikerült elérnie a szocializmusnak a nők emancipációjában, a vélemények különbözőek lehetnek. Azt azonban tényként fogadhatjuk el, hogy ilyen vagy olyan mértékben, de sikerült ellenállnia a nemi rendszernek a szocialista átalakulással szemben.

Adott tehát a családi és termelési hagyományaihoz erősen ragaszkodó paraszti társadalom, a cél pedig a parasztokból bérmunkásokat csinálni, mégpedig a mezőgazdaság kollektivizálásával, és mindeközben a nők emancipálását is végre kellene hajtani. A mezőgazdaság tekintetében a nők munkavállalása szimbolizálta ugyanis a patriarchális paraszti termelőrendszer hanyatlását és a nőknek a patriarchális család béklyói alól történő felszabadítását. A klasszikus marxista elméletek és ebből kiindulva a szocialista ideológia szerint is a nők alárendeltségének és a férfiktól való függésének oka a termelőmunkából való kizárásuk. A felszabadítás eszköze tehát a tömegmunkában való részvétel biztosítása a nők számára, miközben a reprodukív feladataik egy részét átvizszi a közsférába (bölcsőde, óvoda).

Asztalos-Morell Ildikó leírja, hogy a szocialista rendszernek valóban sikerült is a nőket munkára ösztönözni, és munkaerejüket a gazdaság szükségleteinek megfelelően mobilizálni. Ez főleg 1956 után következett be, ugyanis az erőltetett iparosításnak köszönhetően a férfiak munkaereje ekkorra már teljesen kimerült, és a fő munkaerőtartálékot a nők jelentették. Emellett azonban reprodukív kötelezettségeik túlnyomó többségét is meghagyták, a nőknek tehát munkaerőként és anyaként is helyt kellett állniuk. A kérdés csupán annyi, hogy a női munkaerő értékét hogyan befolyásolta reprodukív kötelezettségeik fennmaradása.

Asztalos-Morell Ildikó véleménye szerint a szocialista ideológia a nőket tényleges, illetve potenciális anyáknak tekintette. Úgy integrálták őket a bérmunkások közé, hogy ez semmiképpen se sértse azon képességüket, hogy a keresőmunkát a reprodukív munkával kombinálhassák. Különböző szabályzatok és törvények születtek, amelyek mind-mind figyelembe vették a nők biológiai és szociológiai reprodukív funkcióját.

Például munkavédelmi törvények és előírások szerint nem dolgozhattak olyan területen, ahol veszélyeztetve volt a gyermek kihordása. A terhesség negyedik hónapjától a szoptatás hatodik hónapjáig nem végezhettek fizikai munkát, nem túlórázhattak, nem vállalhattak éjszaki műszakot, és lakóhelyüktől 3 km-nél messzebb nem mehettek dolgozni. A gyermek három éves koráig elmehettek fizetetlen szabadságra, ez alatt járt nekik a gyés. A betegségbiztosítás pedig lehetővé tette, hogy három év alatti gyermekükkel 60 napig otthon maradjanak. Ezt az időszakot beleszámították az eltöltött munkába, aminek a béremelés és a nyugdíj szempontjából volt nagy jelentősége. A nők reprodukív képességét tehát a bérmunka szabályainak szemszögéből nézték, és abnormalisnak tekintették, amit korrigálni kell.

A szerző hangsúlyozza, hogy azon túl, hogy a reprodukív feladatokat szinte kizárólag női kötelességként és jogként fogták fel, még kiemelkedőbb szerepet játszott az emancipáció sikertelenségében az a tény, hogy a férfiak adták a normát. A nők felszabadulását azzal azonosították, hogy elérték a férfiak színvonalát, de a nőknek nemcsak a munkájukban kellett utolérniük a férfiakat, hanem testi erejükben is. A sztálinizmus nőideálja például a fizikailag erős nő volt. A női munkaerőt nemcsak a hagyományosan női területekre áramoltatták, hanem az egyenjogúság jelszavával olyan területekre is, ahol korábban szinte kizárólag férfiak dolgoztak, ilyen a gépipar és az építőipar. Mindeközben a nők reprodukív szerepe erősödött, a csökkenő termékenységre reagálva újradefiniálták a nők termelőmunkában való szerepét, és jöttek sorban a különböző „anyavédő” törvények. A nők biológiai különbségei így már jogot biztosítottak arra, hogy számtalan férfiürelétről kizárják őket. Ezek a biológiai alapú eltérések azonban sokszor inkább vélt, mint valós különbségeken alapultak. Az értékadó, a viszonyítási pont tehát továbbra is a férfi maradt, és ezzel együtt fennmaradt számos férfiprivilegium is, így mindezeknek köszönhetően a nők mint deviáns munkaerő integrálódtak a szocialista termelési rendszerbe.

Asztalos-Morell Ildikó összefoglalásként elmondja, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása döntő változásokat hozott mind a férfi, mind a női munka tekintetében, a termelőszövetkezetekben a parasztság immár bérmunkásként tevékenykedett. A gazdaságátalakítás azonban lényegében nem tudta megváltoztatni a nemek közötti kapcsolatokat, a női foglalkoztatottság növelése nem érte el az ideológiai célját, tehát nem tette a férfiakat és nőket egyenlővé. A termelőszövetkezetekben a nők és a férfiak külön szabályozás alá estek, a nőknek kevesebb órát kellett dolgozni, de ezzel egy időben kevesebb munkabérért rosszabb munkát is végeztek, és mint mellékes, a férfiakat kiegészítő munkaerőt tüntették fel őket. A nemek közötti viszonyok patriarchális jellege tehát továbbra is fennmaradt. Mindehhez kapcsolódva, a hagyományos nemek közötti kapcsolatokat erősítve a paraszti társadalom – illetve ami megmaradt belőle – továbbra is fenntartotta a tradicionális, család alapú termelést a háztáji gazdálkodással és a második gazdaságban.

Asztalos-Morell Ildikó a feminizmus azon irányzatához tartozik, amely kétségbe vonja a nemek közötti egyenlőtlenségek biológiai különbségekre visszavezethető magyarázatát. A nemek közötti függőségi viszonyban látja a nemek közötti egyenlőtlenséget fenntartó és újratermelő intézmény anyagi és strukturális alapját. A strukturális viszonyok elemzésén túl a nők helyzetének bemutatásánál fontosnak tartja a nőekkel kapcsolatos ideológiák és törvények elemzését is. A nők emancipációját a „férfiasság” és „nőiesség” normájának egymáshoz közelítésében látja, szerinte tehát a nők emancipációja a férfi norma elsajátításával nem valósulhat meg, elveti tehát a nőuralmat, illetve a női és férfítársadalmat összeegyeztethetetlennek hirdető nézeteket.

PAWEŁ STAROSTA–IMRE KOVÁCH–KRZYSZTOF
GORLACH (EDS.): RURAL SOCIETIES
UNDER COMMUNISM AND BEYOND.
HUNGARIAN AND POLISH PERSPECTIVES

(Łódź: Łódź University Press, 1999)

Lengyelország – Magyarországhoz hasonlóan – Európa Nyugat–Kelet közötti fejlődési jellegzetességeinek hordozója. A Szücs Jenő ismert tanulmányában elemzett köztes régió, amely a magántulajdonnak és autonómiáknak teret adó, megújulásra kész *nyugati* és a despotikus hatalmi viszonyok túlsúlyán nyugvó, mozdulatlanságba dermedt *keleti* társadalomfejlődés sajátosságainak keveredésével jellemezhető. Norman Davies Lengyelország történetét újraértelmező munkájának címe – *Isten játszótéere* – azt sejteti, hogy Európának ebben a szögletében minden lehetséges, a társadalomfejlődés útját a keleties és a nyugatias elemek sajátos kombinációi különböztetik meg a tiszta típusoktól.

Egy lengyel–magyar összehasonlító elemzésnek ma az ad különös aktualitást, hogy a rendszerváltás újabb *történeti helyzetváltozást* indított el: a szocializmus kudarcával és a Szovjetunió fölbomlásával megszűnt az az erő, amely a második világháború után a Kelet világához kapcsolt bennünket, s a többpárti demokrácia megteremtése és az Európai Unióhoz való csatlakozás esélye lehetőséget adott arra, hogy ismét a Nyugat felé közeledjünk. Ezt a különleges átmeneti állapotot természetesen sokféle nézőpontból le lehet írni. A tanulmánykötet, amit most figyelmükbe ajánlok, egyet emel ki ebből a gazdag változatosságból: a falusi társadalom átalakulását.

Ha útítársak vagyunk is, *más örökséget* viszünk magunkkal, és *más feladatok* állnak előttünk. Ha csupán a közelmúlt örökségére gondolunk, a lengyelek és magyarok kétségtelenül nagyobb szabadságot élveztek, mint a szocialista tábor többi lakója, a kollektivizálás azonban – bár sem itt, sem ott nem volt teljes – más-más eredménnyel járt. Míg a szocialista mezőgazdaság „magyar modellje” a nagyüzemi gazdálkodás és a kistermelés együttműködésére épült, Lengyelországban mindvégig megőrizték vezető szerepüket a paraszti gazdaságok. Így érthető, hogy a rendszerváltás a mi falvainkban mindenekelőtt a föld magántulajdonának visszaállítását, a lengyel vidéken pedig sokkal inkább az igazi gazdamentális föltámasztását jelentette.

Kelet és Nyugat között, a szocializmus rendszerében és azon túl – az agrárátalakulás útjának hasonlóságai és különbségei hosszú ideje foglalkoztatják már Kovách Imrét, Krzysztof Górlachot (Krakkó) és Paweł Starostát (Łódź), akiket több közös kutatási program sikere fűz össze. Együtt határozták el, s öt éves előkészület után együtt is valósították meg e lengyel–magyar tanulmánykötet kiadását, amelyet nemcsak a két ország faluszociológusai érezhetnek magukénak. Munkájuknak sajnos szomorú aktualitása is van: sem Andorka Rudolf, sem Waclaw Piotrowski (Łódź) nem érthette meg megjelenését, a tanulmánygyűjteményt így a két professzor emlékének is ajánlják. Méltó tiszteletadás.

A szerkesztők *tematikai és módszertani szempontból* egyaránt különlegeset alkottak: mozaikokból építkeznek, munkájuk mégsem kelt hiányérzetet az emberben. A tizenegy tanulmánypárt – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – úgy állították össze, hogy mindig a magyar kollégák írása nyissa a sort. A kettős tanulmányfüzér három, egyenként hat darabból álló tematikus egységet alkot, melyeket a szerkesztők visszatekintő bevezetése és előrepillantó zárszava foglal keretbe. (Még arra is odafigyeltek, hogy a két lengyel tanulmányra két magyar feleljen, Kovách Imre ezért szerepel két írással.) Az összehasonlítás lehetősége többszörös: egy adott témát kiemelve a lengyel és a magyar viszonyokat, a két országot különválasztva pedig az 1990 előtti és utáni helyzetképet vethetjük egybe.

Bár a kötetbe gyűjtött *huszonkét tanulmány* mindegyike fölkerésre készült, szerzőik szabadon kifejtették nézeteiket a szerkesztők által javasolt témákról. Az olvasónak föl is tűnik, hogy honfitársaink általában az esettanulmányokat és a konkrét adatokra épülő elemzéseket részesítik előnyben, a lengyelekre pedig inkább a teoretikus megközelítés jellemző. Akár településtípusok közötti, akár regionális különbségekről van szó, a szociológiai jelenségek értelmezésében nálunk érezhetően nagyobb hangsúlyt kapnak a területi szempontok. Tudományágunkat ugyanakkor sajátos paradoxon jellemzi: míg a külföldi kollégák között a varsóiak mellett a legkülönbözőbb vidéki műhelyek (Krakkó, Lublin, Łódź, Toruń) képviselőit is megtaláljuk, magyar részről szinte mindenki budapesti.

A kiindulópont: a történeti örökség számbavétele. Erre a feladatra magyar részről Kovách Imre vállalkozik. Kulcsfontosságú bevezető tanulmányában a vidéki Magyarország huszadik századi elmaradottságának okait tárja föl, és a megoldásukra hivatott modernizációs törekvések eredményeit értékeli. Noha a földosztás és a két hullámban végrehajtott kollektivizálás ellentétes irányú állami beavatkozás volt, a falusi társadalom lényegi problémáit egyik sem oldotta meg, mert mindkettőt politikai szempontok motiválták. *Maria Halamska* (Varsó) írásából kiderül, hogy a lengyel parasztnak egészen másfajta nehézségekkel kellett szembenéznie a rendszerváltás küszöbén: ha birtokaik megmaradtak is, gondolkodásmódjukat teljesen átforgatta a „szocialista tapasztalat”, márpedig a piacgazdaság viszonyai közepette csak vállalkozói attitűddel lehet boldogulni.

A kötet első nagy gondolati egysége *a földdel és a mezőgazdasági termelés üzemformáival* foglalkozik. Mivel a tsz-ek, az állami gazdaságok és a paraszti birtokok egészen más szerepet játszottak Magyarország és Lengyelország szocialista mezőgazdaságában, s így másként érintette őket a rendszerváltás is, az ideillő tanulmányokat nem tematikus párjukkal összehasonlítva, hanem országonként csoportosítva mutatom be.

Földosztás, kollektivizálás és agrárprivatizáció a számok tükrében – így foglalhatnám össze röviden *Oros Iván* tömör elemzésének lényegét. *Harcza István* ellenben egyetlen kiválasztott üzemformára és három év történéseire koncentrálna: azt vizsgálja, hogy milyen változásokon mentek át 1992–1995 között az újonnan létrejött magángazdaságok. Falvaink sorsa szempontjából különös jelentősége van annak, hogy mi történt a tsz-ekkel és az állami gazdaságokkal a privatizáció sodrában. *Kovács Katalin és Bihari Zsuzsanna* széles adatbázisra épülő tanulmányából átfogó képet kapunk erről a folyamatról; a szerzők ugyanis nemcsak a törvényi szabályozás

és a piaci mechanizmusok hatását értékelik, hanem – empirikus kutatásaik tapasztalatai nyomán – a spontán fejlődés lehetséges irányait is vázolják.

A lengyeleknél természetesen a paraszti gazdaságok állnak a figyelem középpontjában. Míg *Andrzej Pilichowski* (Lódz) – a földpiac jellegzetességeit elemezve – az agrárátalakulás statisztikai mutatókkal mérhető oldalát igyekszik megragadni, *Krzysztof Gorlach* (Krakkó) magára az emberre figyel. Megismertet bennünket azokkal a módszerekkel, amelyeket a szocialista állam alkalmazott a magángazdaságok megtörésére, és azokkal a stratégiákkal, amelyekhez ezek a családok védekezésképpen folyamodtak, ám amelyek a rendszerváltás után érvényüket veszítették. Az 1990 előtti és utáni helyzet különbségét a szerző által megalkotott fogalompár fejezi ki a legpontosabban: „repressive tolerance” – „oppressive freedom”. A körképet *Elzbieta Psyk-Piotrowska* (Lódz) tanulmánya zárja, amely a szocialista szektor privatizációjának lengyelországi tapasztalatait összegzi.

A nők, a fiatalok és a családok helyzete falun – szívem szerint ezt a címet adnám a második tematikus blokknak, amelyben olyan társadalmi csoportok képviselői lépnek elénk, akiket valamilyen szempontból hátrányosan érintett a nagy átalakulás. Az első magyar–lengyel tanulmány párnak a vidéken élő családok a főszereplői, a két szerző azonban más-más nézőpontból közelíti meg problémáikat: *Tóth Olga* a városi és a falusi családi szerepek különbségére helyezi a hangsúlyt, *Lucjan Kocik* (Krakkó) pedig – Krzysztof Gorlach gondolatait továbbfűzve – arra keres magyarázatot, hogy a szocializmus viszonyai közepette kialakított megélhetési stratégiák miért nem válnak be a piaccgazdaságra történő átmenet idején.

Hol a nők helye az átalakuló falusi társadalomban? – teszi föl a kérdést *Asztalos Morell Ildikó* (Uppsala) és *Ewa Malinowska* (Lódz). Ha kutatási módszereik eltérnek is, főbb megállapításaik összecsengenek: akár Magyarországról, akár Lengyelországról van szó, a vidéken élő nők városi sorstársaiknál és a falusi férfiaknál egyaránt védtelenebbekké váltak a formálódó piaccgazdaság viszonyai közepette, a család és az otthoni gazdaság azonban bizonyos értelemben menedéket jelent számukra.

Csibe András a 15–29 éves falusi fiatalok társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét és családi háttérét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy ők a rendszerváltás igazi vesztesei; s mivel a születési hely sok tekintetben az ember egész későbbi életútját meghatározza, úgy érzi, hogy a maguk erejéből kevés esélyük van a változtatásra. Lengyel kolléganője, *Krystyna Szafraniec* (Toruń) saját tapasztalatai alapján nem ennyire borúlátó: ő bíz abban, hogy a magántermelők ifjú nemzedéke az átalakulás támasza lesz.

Demokratizálódás, társadalmi egyenlőtlenségek, új értékrend – a harmadik részben azok a tanulmányok kaptak helyet, amelyek a rendszerváltás pozitív és negatív hatásait mérlegelik a vidéken élők szemszögéből.

Böhm Antal a helyi önkormányzatok működését és a falusi életkörülmények alakulását határmenti – még hozzá hármashatár menti – helyzetben vizsgálja. Annak az 1993-as nemzetközi kutatásnak néhány következtetését összegzi, amely Magyarország, Szlovénia, Ausztria, Szlovákia, Ukrajna és Románia összesen 144 kiválasztott települését érintette. *Maria Wieruszewskát* (Varsó) egészen más szempontból foglalkoztatja a helyi társadalom átalakulása; itt és most azt próbálja meghatározni, hogy a formálódó demokrácia milyen kihívást jelent a hagyományos paraszti közösségek számára.

Andorka Rudolf posztumusz tanulmánya a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli leképezésével a megnyíló lehetőségek árnyoldalára irányítja a figyelmet. Sajnos a földrajzi szempontú vizsgálatok eredményei is azt igazolják, hogy e tekintetben a rendszerváltás óta nemhogy csökkentek volna, hanem még inkább növekedtek a regionális különbségek a főváros és a vidék, valamint a Nyugat-Dunántúl és a Tiszántúl keleti része között. Az átalakulás válsága a lengyel falvakban szintén érzékelhető. *Andrzej Kaleta* (Toruń) ebben a helyzetben ahhoz tér vissza, ami valaha erőforrást jelentett: programadó írásával ember és környezet megbomlott egyensúlyának helyreállítására buzdít.

A kötet két zárótanulmányának mondandóját így summázhatnám: paraszti értékrend a változó időben. *Táll Éva* írása, amely a falusi ember mentalitásának régi és új elemeit hasonlítja össze, sajátos helyzetképet ad a kilencvenes évek első felének magyar valóságáról. *József Styk* (Lublin) viszont egy folyamatot ábrázol: a lengyel falu idealizált képét szem előtt tartva, azt mutatja be, hogy a tizenkilencedik század végén még meglehetősen zárt világot alkotó paraszti közösségek száz év alatt hogyan váltak mind nyitottabbá.

Befejezés: a rendszerváltás nyújtotta perspektívák. A szerkesztői zárszó alkalmat ad *Kovács Imrének* arra, hogy az agrárprivatizáció értékelésével folytassa a bevezetőben megkezdett gondolatsort. Következtetése: az újabb állami beavatkozás, amely egyetlen emberöltő alatt immár harmadszor változtatta meg a földtulajdonviszonyokat, ugyanúgy érintetlenül hagyta a paraszti lét komplexitását, mint a korábbi modernizációs kísérletek. *Pawel Starosta* (Łódź) viszont úgy látja, hogy a vidék jövője szempontjából a globalizáció jelenti a legnagyobb kihívást. A lengyel magángazdaságok túléltek ugyan a szocializmus viharait, ám oly sokféle mezőgazdasági terméket állítanak elő, s oly alacsony technikai színvonalon, hogy megfelelő támogatás nélkül nemigen tudnak majd versenyezni nyugat-európai és észak-amerikai vetélytársaikkal.

A tanulmánykötet egészét tekintve megállapítható, hogy az *pillanatfelvétel* egy átmeneti korszakról, ahol minden formálódik, s ahonnan előre is lehet tekinteni meg visszafelé is. A könyvbe gyűjtött írások nekünk természetesen itt és most fontosak, de néhány év múlva biztos *viszonyítási alapot* nyújtanak majd újabb összehasonlító vizsgálatok számára. Hiszen a szerkesztők azzal a szándékkal bocsátották útjára művüket, hogy az angol nyelv közvetítésével eljusson mindazokhoz a társadalomkutatókhoz, akiket foglalkoztat a lengyel és a magyar agrárátalakulás útja – Kelet és Nyugat között, a szocializmus rendszerében és azon túl.

ABSTRACT

Lajos Császi

Ritual Communication: A Neo-Durkheimian Theory

Until recently the Durkheimian perspective has been underestimated in communication researches. This work explores how a rediscovered Durkheimian sociology is capable of providing a solution to numerous unsolved problems raised by media researchers. In the course of discussion the paper compares the Neo-Durkheimian moral philosophy with Michael Foucault's social theory. Reviewing the English language literature on rituals the article sees an answer to whether it is possible to use the category of ritual in modern societies. The answer is positive, since media rituals can be regarded as symbolic moral dramas, which provide a public performance of the conflicts of the community.

Tamás Terestyéni

The Press Image of Hungary's Accession to the European Union

In order to learn how the most influential Hungarian press organs depict the European Union and Hungary's accession to integration, in 2000 a content analysis was made on a large sample of the Hungarian national and local newspapers. The analysis confirmed the results of several public opinion polls and other studies indicating that among the most determinant groups of the Hungarian society there are no considerable opponents to accession. The largest part of the qualitative press items argued in favour of the EU and Hungary's accession, and no serious arguments against a rapid integration were to be found. According to the press, both Hungarian and Western European sources agreed that Hungary made good progress in the preparation for accession, nevertheless many articles called attention to the requirements the country has to meet, especially the problems of agriculture, environment and labour force were emphasised. Although the basic message of the press was optimistic, some news items and commentaries expressed ambivalence and vagueness in respect of the (political) decision makers' intentions.

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kézíraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájlt floppy MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban, továbbá *közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail)* is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967:35);

egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979:35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikérült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

- könyv: szerző(k), megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve;
- folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az év-folyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;
- gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

Szerzőink

Császi Lajos
MTA Szociológiai Kutatóintézet

Terestyéni Tamás
MTA-ELTE KKCS

Bukodi Erzsébet
KSH Társadalomstatisztikai Főosztály

Hegedűs Rita
BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Husz Ildikó
BMGTE Szociológia és Kommunikáció Tanszék

Fülekj Dániel
PhD-hallgató, BKÁE

Lelkes Orsolya
London School of Economics

Pieter Vanhysse
London School of Economics

Baráth Gabriella
MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport

Szépölgyi Ákos
MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport

Cserne Péter
egyetemi hallgató, BKÁE-Láthatatlan Kollégium

Csötte András
MTA PTI

Csurgó Bernadett
egyetemi hallgató, ELTE

Duró Annamária
MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét

Contents

PAPERS

- Lajos Császi: A Neo-Durkheimian Theory of Ritual Communication 3
Tamás Terestyéni: The Press Image of Hungary's Accession
to the European Union 16

ORIENTATION

- Erzsébet Bukodi: Social Indicators - Theories and Approaches..... 35
Rita Hegedüs: Subjective Social Indicators..... 58
Ildikó Husz: The Index of Human Development 72
Dániel Füleki: Indicators of Social Exclusion and Inclusion 84
Orsolya Lelkes–Pieter Vanhysse: Democracy and the Welfare State..... 96
Gabriella Baráth–Ákos Szépvölgyi: Academic Conference
on Territorial Social Inequalities 108

BOOKS

- Péter Cserne: Csontos, László: Epistemology, Social Theory,
Social Research..... 113
András Csité: Towards a New Model of the Elites..... 123
Bernadett Csurgó: Ildikó Asztalos Morell: Emancipation's
Dead-End Roads?..... 127
Annamária Duró: Paweł Starosta–Imre Kovách–Krzysztof Górlach (eds.):
Rural Societies under Communism and Beyond. Hungarian and Polish
Perspectives(Łódź: Łódź University Press, 1999) 130

- ABSTRACTS 134

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

